

Уредили

Миша Ђурковић
Александар Раковић

ТУРСКА

РЕГИОНАЛНА СИЛА?

IES

ТУРСКА РЕГИОНАЛНА СИЛА?

Уредили
Миша Ђурковић
Александар Раковић

Издавач
Институт за европске студије

За издавача
Драган Д. Лакићевић

Рецензенти
Амбасадор Владислав Јовановић
Академик Љубодраг Димић
Проф. др Предраг Симић

Лектор
Александра Шуловић

Прелом
Весна Пијановић

Дизајн корица
Милан Игрутиновић

Штампа
Зухра, Београд

Тираж
300

ISBN 978-86-82057-45-1

Уредили
Миша Ђурковић
Александар Раковић

ТУРСКА

РЕГИОНАЛНА СИЛА?

ИЕС
2013

САДРЖАЈ

Миша Ђурковић, Александар Раковић: Увод – постаје ли Турска регионална сила?	7
---	---

I Идентитет савремене Турске

1. Дарко Танасковић: Противречности неоосманизма као практичне политике	17
2. Горан Николић: Економија Турске – стање и перспективе са освртом на демографију	27
3. Душан Спасојевић: Улога војске у Турској кроз историју и данас	42
4. Јована Шаљић: Културна политика Турске – обнова „величанственог столећа”	46
5. Адем Зилкић: Исламска заједница Турске – Дијанет	56
6. Миша Ђурковић: Фетулах Гјулен и џемат Хизмет	63
7. Данко Страхинић: Положај хришћана у савременој Турској	83

II Међународни положај Турске

1. Зоран Милошевић: Турска потрага за „донатором” енергије – о енергетској сарадњи Русије и Турске	101
2. Миша Ђурковић: Односи Турске и Сједињених Америчких Држава	120
3. Слободан Јанковић: Турска на Блиском истоку	137
4. Александар Гајић: Неоосманизам на Каспијском подручју	159
5. Петар Драгишић: Слика турске емиграције у Немачкој у филмовима Фатиха Акина	178

III Турска и Балкан

1. Милош Ковић: Две империје – Британци и Османлије (1774–1923).....	191
2. Владан Јовановић: Југословенско-турски демографски аранжмани до средине педесетих година двадесетог века.....	205
3. Александар Животић: Грчко-турски конфликт и блискоисточна политика социјалистичке Југославије (1954–1957).....	216
4. Александар Раковић: Турска иницијатива за уједињење Исламске заједнице у Републици Србији (2011).....	233
5. Ненад Кеџмановић: Неоосманизам или панисламизам: рецепција неоосманизма у Босни и Херцеговини.....	250
6. Жељко Вујадиновић: Османско царство (Република Турска) и Европа: контрасти и прожимања.....	268
Abstracts	285

Миша Ђурковић
Александар Раковић*

УВОД – ПОСТАЈЕ ЛИ ТУРСКА РЕГИОНАЛНА СИЛА?

Иако се Турска у структури Министарства спољних послова Србије, услед наслеђа другог Балканског пакта (1954), и даље води као суседна земља, стварним дешавањима унутар ове велике земље бавило се на нашим просторима веома мало људи. Вредна запажања дописника *Танјуџа* из Анкаре Војислава Лалића, објављена под пророчким насловом *Турска без Ајџаџурка* 1997, прошла су релативно незапажено услед свих наших ондашњих мука и оптерећења сопственим проблемима. Но, већ две године касније Турска се војно вратила на Балкан као веома важан савезник Американаца, бесомучно бомбардујући Ниш и јужне крајеве Србије.

Постмилошевићевски период донео је нашој земљи нове турбуленције и неизвесности. Између осталог наставило се и територијално цепање државе, а резултати транзиције на скенеру рефлексија глобалне економске кризе, показали су се катастрофалним. Наиме, за десет година постмилошевићевске транзиције Србија нема ниједан сегмент у коме може да се похвали напретком или иоле вредним резултатима.

У исто време Турска је под Ердоганом доживела деценију великог економског полета и просперитета, који је, иако нимало лишен дубиоза и контроверза, по природи ствари изазвао нови талас политичког самопоуздања и потребе да се та новостечена моћ пројектује и ван сопствених граница. Из те перспективе гледано за нову Турску је логично било да крене ка просторима који су некада потпадали под њену административну управу и на којима су и даље присутни разни облици вековима грађених веза.

За нас овде прилично је шокантно деловао сада већ чувени говор (новог) министра иностраних послова Турске Ахмета Давутоглуа одржан 16. октобра 2009. године у Сарајеву. Нашој интелектуалној, политичкој и новинарској јавности тезе које су тада изнете деловале су веома агресивно, неочекивано и збуњујуће. Чак и многи стари познаваоци Турске који су с мање пажње пратили унутрашња дешавања у овој земљи током ере АКП-а били су збуњени

---

* Миша Ђурковић је виши научни сарадник Института за европске студије, а Александар Раковић је научни сарадник Института за новију историју Србије.

чињеницом да Давутоглу износи тезе директно супротстављене спољнополитичким начелима Ататуркове републике. У сваком случају овај говор је највећи одјек, чини се, имао међу српском политичком, интелектуалном и безбедоносном елитом, која је схватила да је њиме и формално озваничен увелико започети повратак Турске на Балкан.

Професор Дарко Танасковић, некадашњи амбасадор Југославије у Турској, оријенталиста и пажљиви пратилац друштвених процеса у тој држави током последње две деценије, био је један од ретких које овај говор није изненадио. Штавише, Танасковић је пажљиво пратио Давутоглуов рад још откад је садашњи министар као професор написао своју програмску студију *Ситрајешка дубина*, а затим радио и као Ердоганов саветник за спољну политику. Стога је за њега постављање професора Давутоглуа на најважније место за спровођење програма који је сам израдио било потпуно логичан и очекиван корак.

Знајући за његов рад, неки припадници српске политичке елите замолили су професора да направи кратку студију о генези ове нове политике, њеним основама и посебно будућим пројекцијама и циљевима. Тако је настала основа будуће веома утицајне студије која је код нас доживела неколико издања, а преведена је и на неколико језика. Ради се о књизи *Неоосманизам*, у којој је аутор на концизан, ефикасан и свеобухватан начин приказао ову нову синтезу различитих традиција обликованих у веома интересантну смешу, коју је назвао кованицом истакнутом у наслову.¹ Књига је доживела изванредну и бурну рецепцију и код нас и у другим земљама²

Ова књига и серија предавања из којих је настала у исто време су послужиле као подстицај једном броју млађих научника и публициста да почну детаљније да прате дешавања у Турској. Све више је у фокус долазила и сама тема о „повратку Турске на Балкан” јер су турски политичари све чешће посећивали и Србију. Формирана је и такозвана трилатерала, нека врста институционалне основе за редовне сурете челника Турске, Србије и Босне и Херцеговине. Приликом гостовања председника Гула у Београду крајем 2009. потписан је уговор о деловању турске агенције за развој ТИКА у Србији. Премијер Ердоган је почео да позива у Турску лидере посвађаних политичких и верских опција муслимана у Србији и на тим састанцима је арбитраирао и мирио их. Потписан је уговор о слободној трговини и доста се причало о долазећим турским инвестицијама. Некако у исто време

1 Пре објављивања ове књиге Танасковић је своје тезе изложио током серије предавања. Прво такво предавање у Београду одржао је на Институту за европске студије, већ крајем исте те 2009.

2 У исто време појавила се и књига колеге Зорана Милошевића, *Турска и неоосманизам*, мање запажена, која је дала вредан специфичан политиколошки допринос разматрању ове тематике.

српске телевизије су преплављене турским теленовелама, међу којима је посебно место заузела серија *Величансџивено сџолеће*, код нас преведена и популарисана као *Сулејман Величансџивени*.

У сваком случају, савремена Турска је одједном постала значајан чинилац чак и у унутрашњој политици Србије, с обзиром на одличне везе министара Угљанина и Љајића са Анакаром и на покушаје Дијанета да обједини и под своју контролу стави исламске заједнице на овим просторима. Ни овај нови талас присуства Турске није добио адекватну и разрађену рецепцију, иако се непобитно испоставило да Турска постаје веома важан фактор не само у нашем окружењу већ и у самој држави. Фактор чије присуство није лишено контроверза. Наиме, са својим огромним економским полетом, напретком у бизнису, образовању, технологији, инфраструктури, туризму итд. и са својим dobrim традиционалним везама на Балкану,³ Турска заиста може бити велика прилика за развој, али проблем је у томе што ни реторика нити понашање турских лидера од 1999. наовамо нису били нимало пријатељски према нашој држави. У БиХ турски лидери су окренути само према Сарајеву и немају лепу реч за Републику Српску. Турска је међу првим државама признала Косово 2008, а током недавне посете Приштини крајем октобра 2013. премијер Ердоган је изјавио „Косово је Турска, Турска је Косово”. Деловање Турске у Македонији је такође веома занимљиво, посебно због турске војне помоћи и подстицаја за присвајање идентитета античке Грчке, што ову државу супротставља Грчкој и раздваја је од Србије.

Наиме, када се узме у обзир да су турске компаније на разне начине ушле у све важне аеродроме – у Скопљу, Приштини, Охриду, Беранама, Лађевцима код Краљева – тешко је превидети јасне геополитичке пројекције и циљеве. Досадашње делање Турске на Балкану Србима нажалост није улило превише наде у помирење, дијалог и сарадњу, што званична турска дипломатија у Србији често потеже.

С друге стране, нагли успон постататурковске Турске изазвао је и занимање теоретичара међународних односа. Јавно прокламована настојања да Турска до 2023. постане озбиљна регионална сила и једна од првих десет економија у свету захтевају озбиљне процене да ли је то оствариво и какве ће последице проузроковати у околним регионима где је Турска присутна.

* * *

Највећа снага турског народа и турске државе, од које потиче све остало, јесте снажна демографска експанзија која баца у засенак суседне балканске народе и њихову будућност.

3 Својевремено је комплетна прва петорка турске кошаркашке репрезентације била састављена од играча који воде порекло са наших простора.

Стога ово питање треба приказати у опсегу од тачно стотину година (1913–2013) у којем се одиграо демографски пад православних народа и демографски полет турског.

Важне податке о етничкој статистици Турске империје у праскозорје Балканских ратова (1912–1913) и потом Првог светског рата (1914–1918) дао је 1962. године Димитрије Пенцопулос (ново издање: Dimitri Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and Its Impact on Greece*, London 2002, 29–32):

Према званичној статистици Турске империје (1910) у источној Тракији (данашња европска Турска), живело је 1.940.040 становника, односно: 974.000 Турака (50,21%), 676.500 Грка (34,87%), 113.500 Бугара (5,85%) и 176.040 осталих (9,07%). У Цариграду (европском делу Истанбула) према тој статистици живело је 846.000 људи: 450.000 Турака (53,19%), 260.000 Грка (30,73%) и 130.000 осталих (15,37%).

Према статистици Васељенске патријаршије у Цариграду (1912) у источној Тракији је у то време живело 2.017.800 становника, односно: 836.900 Турака (41,48%), 726.100 Грка (35,98%), 114.100 Бугара (5,65%) и 340.700 осталих (16,88%). У Цариграду (европском делу Истанбула) према овим подацима живело је 841.000 становника: 308.700 Турака (36,71%), 235.200 Грка (27,97%) и 292.800 осталих (34,82%).

Број православних Грка који су живели у малоазијском делу Турске (Анадолија) износио је 1.777.146 (према званичној турској статистици из 1910) или 1.782.582 (према статистици Васељенске патријаршије из 1912), односно између 16,40% и 18,40% укупне популације у малоазијском делу Турске.

Епилог Грчко-турског рата (1919–1922) био је катастрофалан по грчки народ јер је у размени становништва 1.500.000 Грка пресељено из Анадолије у Грчку (а око 500.000 Турака пресељено је из Грчке у Турску). Тако је 1923. после готово три хиљаде година присуства у Малој Азији грчки народ ишчезао с тог подручја.

Цариград је више од 1.100 година (324–1453) био царска престоница грчког народа, односно Византијског царства, потом скоро пола века престоница турског народа, односно Османског царства (1453–1922). Укратко, током савезничке окупације Истанбула (1918–1923) коју су спровеле снаге Велике Британије, Француске и Италије (укупно 50.000 војника), у граду је било стационарано и нешто више од 1.000 грчких војника и 20.000 наоружаних цариградских Грка. Три велике силе нису прихватиле захтев Грчке да њена војска 1922. уђе у град и ослободи своју историјску престоницу. После повлачења страних снага из Цариграда, град је препуштен војсци новоустановљене Републике Турске.

Грци из Цариграда и источне Тракије који су били изузети из размене становника 1923. исељавали су се у наредним деценијама, посебно након Истанбулског погрома (1955), када је нападнут преостали грчки живаљ у

престоници. Тадашња грчка заједница од око 65.000 људи до 1978. спала је на 7.000, данас броји само око 2.000 људи, мада по неким изворима, у Цариграду, на Имбросу и Тенедосу нема више од неколико стотина Грка. Тако се окончава присуство грчког народа, који је на том простору живео од 7. века пре нове ере до данас.

Будући да према званичном попису из 2011. у европској Турској данас живи преко десет и по милиона Турака, подвлачимо да се њихов број на том простору за један век повећао скоро једанаест пута. С друге стране, Грци су одатле потпуно збрисани. Реч је, дакле, о демографском слому грчког народа, који више не постоји на свом вишемиленијумском простору источне Тракије и Мале Азије.

Тако је и 1974, у турској агресији, грчки народ збрисан и са северног Кипра, то јест са 40% острва, где је живео две и по хиљаде година.

Пошто смо видели како је на најрадикалнији начин, за само педесет година, грчки народ у сукобу с Турцима нестао из својих историјских земаља, сада можемо да направимо паралелу и с бившом Југославијом.

Према попису 1921. у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца живело је 11.984.911 југословенских грађана. С друге стране, на првом попису у Републици Турској 1927. било је око 13.630.000 становника. После Другог светског рата било је 15.772.098 Југословена (1948) и око 18.790.000 турских грађана (1945). Дакле, две земље су у тим деценијама имале углавном уједначену популацију.

У наредним деценијама, док су нови потрошачки начин живота, све бољи стандард, сексуална револуција и популарна култура Запада утицали на то да се југословенски грађани све касније одлучују на стварање породица и са што мање деце, Турска је бележила демографски бум. Према југословенском попису 1991. било је 23.528.230 Југословена а према турском (1990) забележено око 57.005.000 становника.

О каквом се демографском процепу ради показује и чињеница да крајем 2013. на простору бивше Југославије живи до 8.000.000 Срба, док је у Турској забележен даљи раст становништва које износи чак 75.000.000. Само на простору источне Тракије живи више Турака него што има Срба на простору бивше Југославије.

С тим у вези, недавни пописи у Србији, Македонији и Босни и Херцеговини, и поред знатних неправилности у последње две државе, показују да народи који баштине османску традицију (Бошњаци и Албанци) демографски расту (не вртоглаво), док Срби и Македонци демографски опадају. И у Бугарској се бележи демографски пад.

Направимо и овакву паралелу. Православних хришћана на Балкану: Грка (око 12 милиона у Грчкој и на Кипру), Срба (око 8 милиона у бившој Југославији), Бугара (око 6 милиона у Бугарској), Македонаца (око милион и триста

хиљада у Македонији) има не више од 27.500.000. Поновимо да у Турској живи чак 75.000.000 људи, од којих су 98% муслимани. Дакле, муслимана у Турској има три пута више него што на Балкану има православних хришћана.

У протеклих сто година углавном је завршено насилно етничко разграничење православних хришћана и муслимана на простору Мале Азије, Кипра и бивше Југославије. Док је малоазијско копно припало Турској, малоазијска острва припала су Грчкој. Кипар је подељен зеленом линијом према етнорелигијском кључу. У Грађанском рату у СФР Југославији (1991–1995) и Рату на Косову и Метохији, који је пратила агресија НАТО-а на СР Југославију (1998–1999), углавном су стриктно републичким, ентитетским и кантоналним границама раздељени православни Срби, муслимани Бошњаци и римокатолици Хрвати у Хрватској и Босни и Херцеговини, а православни Срби су линију одбране („с које нема назад“) успоставили на Ибру, где се чува територијални интегритет и суверенитет Републике Србије на Косову и Метохији, који су угрозили Албанци. На северу Косова и Метохије чува се и етничка веза са српским народом у Рашкој области, а преко ње и целовитост нашег народа на југозападном простору: из Србије ка Црној Гори и Херцеговини у Републици Српској. Остало је нерешено питање разграничења Македонаца и Албанаца у Републици Македонији, које ће се свакако отворити у блиској будућности.

Подвлачимо да је Турска у свим насилним етнорелигијским разграничењима на Балкану, Малој Азији и на Кипру играла једну од кључних улога: самостално, са одобрењем западних савезника или у саставу НАТО-а. Турска ће сасвим сигурно остати укључена у процесе етнорелигијског разграничења на Балкану, који, видимо, нису окончани.

* * *

Будући да су из својих теоријских и практичних позиција уредници овог зборника пажљиво пратили последице деловања Турске на нашим просторима, крајем лета схватили су да треба систематизовати и објединити напоре које одређени људи улажу да би схватили шта се дешава са савременом Турском. Тако смо консултујући се са старијим колегама дошли на идеју да организујемо научну конференцију под називом *Турска – регионална сила?* Овај скуп је одржан 1. децембра 2012. у великој сали Привредне коморе Србије уз изузетан одзив људи из науке, медија, министарстава и обавештајне заједнице. Учеснике смо сами изабрали и од њих наручили радове на теме којима су се те колеге бавиле.

Конференција је замишљена као троделни скуп, који тематизује три групе питања. Први панел је био посвећен идентитету савремене Турске, расветљавању онога што се догађа у тој земљи, као и актуелној војној, економској,

културној, верској и другој динамици. Други панел је био усмерен на спољну политику савремене Турске, на тематизовање њених најважнијих спољно-политичких и економских односа, као и њеног деловања у окружењу. Последњи панел је због нашег специфичног положаја тематизовао проблеме односа Турске и Балкана. Кренули смо од историје, апострофирајући важан и сложен однос између Британије и Османске империје у деветнаестом веку, пре свега јер се и данас често чује како се Турска овамо враћа уз британско-америчку подршку. Но, осим тога бавили смо се и другим важним етапама у југословенско-турским односима и посебно смо истакли актуелне односе Турске и Србије те Турске и БиХ. Нажалост, планирани рад на тему утицаја Турске у Грчкој, Бугарској и Македонији – изостао је, а то би дало комплетну слику све значајнијег турског присуства у региону. Остале задатке смо углавном испунили, те смо на крају добили чак осамнаест веома задовољавајућих радова.

И конференција и рад на зборнику показали су да Србија има и даље озбиљан научни и аналитички капацитет. Осим неколицине старијих колега, остали аутори припадају потпуно новом таласу у српској науци. Драго нам је такође да су учешће узеле и колеге са Факултета политичких наука Универзитета у Бањалуци. У сваком случају чини се да је овде сакупљено и систематизовано обиље материјала на тему развоја и спољнополитичког деловања савремене Турске, које може користити и научницима, публицистима, професорима, али и практичарима, укључујући и политичку елиту.

Слика савремене Турске до које смо ми дошли веома је разнолика. Ради се о изразито амбициозном пројекту око којег се окупио велики део политичке и економске елите, који има значајну подршку великих савезника, али и о пројекту који је пре свега угрожен унутрашњим сукобима, прегрејаном економијом и многобројним конфликтима. Чини се да је Турска у низу ствари кренула преамбициозно, а претерано ширење као и увек може довести до пренапрезања и унутрашњих проблема и сукоба. Посебно ако су за то заинтересоване и стране силе, што је Турску управо и задесило почетком лета 2013, када су букнули протести због парка Гази у Истанбулу.

Турској предстоји промена устава; питање односа са Европском унијом је крајње проблематично (преговори су фактички обустављени); Фетулахов џемат је почео да се сукобљава са Ердогановом струјом у АКП-у до те мере да се чак најављује затварање школа под окриљем Хизмета; спољнополитичке пројекције често се мењају и лоше реализују, а економски показатељи указују на крхкост која се лако може преточити и у политичку нестабилност. И резултати на Балкану сведоче да пројекције Турске као будуће макрорегионалне силе засада немају утемељено полазиште, упркос жељама турске политичке елите, али и неких озбиљних глобалних субјеката.

Но без обзира на то, Турска ће свакако бити много присутнија у нашем региону него што је то доскора била. Ми према том изазову морамо заузети став и начинити адекватну стратегију сарадње, али и безбедносне заштите у вези са областима у којима нам се интереси не поклапају. Надамо се да смо помоћу овог пројекта поставили солидне основе за оне сличне будуће.*

---

* На пројекту „Турска – регионална сила?“ радили су научници и стручњаци из различитих дисциплина, који су своје радове обликовали према критеријумима својих струка. Приређивачи су одлучили да због аутентичности ово уваже и не уједначавају научни апарат.

I

ИДЕНТИТЕТ САВРЕМЕНЕ ТУРСКЕ

Дарко Танасковић*

ПРОТИВРЕЧНОСТИ НЕООСМАНИЗМА КАО ПРАКТИЧНЕ ПОЛИТИКЕ

Сажетак: Од деведесетих година XX века и престанка Хладног рата Турска према ближем и даљем окружењу почиње да води активну неоосманистичку спољну политику, настојећи да се, у процесу стварања мултиполарног светског поретка, афирмише као (макро)регионална сила. На том путу је остварила запажене успехе, с којима се и мултилатерално и билатерално мора рачунати, али су се, поготово у неколико последњих година, испољили и несумњиви симптоми ограничених домета неоосманизма као практичне политике, као последица унутрашњих противречности саме неоосманистичке доктрине и сложености међународних ситуација. Потребно је, на основу континуираног праћења и објективне анализе свих релевантних показатеља, сагледати досадашња реална спољнополитичка достигнућа и процени-ти потенцијалне домашаје Турске као регионалне и макрорегионалне силе.

Кључне речи: неоосманизам, спољна политика, (макро)регионална сила, мултиполарни свет, суседи, диверзификација.

* * *

О Турској се све чешће говори и пише као о регионалној сили, уз уочавање њеног настојања да своју доминантну утицајност протегне на што шири регионални простор, коме, у складу с неоосманистичким схватањем суседства, односно „географске и историјске дубине” (А. Давутоглу) наследница Османског царства средишње припада. Омиљена, само на први поглед симпатична формулација највиших турских званичника, од Хикмета Четина и Сулејмана Демирела, до Абдулаха Гула и Ахмета Давутоглуа, да Турска

* Филолошки факултет Универзитета у Београду, амбасадор СР Југославије у Турској (1995–1999).

Југославију/Србију сматра суседном земљом, иако с њом нема заједничку границу, па се стога разумљиво (и легитимно), до мешања у унутрашње ствари, занима за све што се код комшија дешава – није искључиво реторичка дипломатска досетка или одраз самоуверене бахатости и безобразлука, већ нешто много озбиљније и дубље од спољнополитичке појавности и површности. Реч је о искреном убеђењу да је за државу чији су преци до пре само стотинак година владали пространствима која сежу далеко преко граница онога што је у савременим релацијама уобичајено сматрати регионом сасвим логично и природно да своје ближе и даље окружење сагледава (и обделава) у тим (нео)империјалним координатама. Тако се називају контуре макрорегиона ка чијем су чвршћем уобличавању и центрипеталном окупљању усмерене неосманистичке амбиције планера и извршилаца спољнополитичких радова званичне Анкаре, која се, смером супротним од Ататурковог пројектовања националног тежишта у срцу Анадолије, све више спушта и враћа ка султанском Истанбулу и Босфору, чије је осведочено историјско позвање да се у његовим водама огледају светске метрополе. Турска сања свој макрорегион, али га сања потпуно будна, широм отворених очију, и покушава да на евроазијској „шаховској табли” прагматично и систематично оживотвори то своје носталгично сновиђење. Обраћајући се турским амбасадорима на редовној амбасадорској конференцији у Анкари, јануара 2011. године, министар иностраних послова Ахмет Давутоглу најавио је да би Турска 2023. године (тј. на стогодишњицу Ататуркове модерничке и секуларистичке револуције) могла постати једна од (седам или десет) највећих економских сила света, држава са делотворном регионалном и глобалном улогом. На овогодишњој, Петој амбасадорској конференцији, почетком јануара, наглашено је да ће „активна спољна политика, на начелима мултидимензионалности, далековидности и самопоуздања, и даље бити један од кључних инструмената за остваривање визије Турске из 2023. године”. А ево како је ту „визију” видео познати политички аналитичар Бурак Бекдил у истанбулском *Хуријеџу* (19. 11. 2012): „Сва та реторика, која се досадно понавља, одражава снажну жељу да се изгради нови светски поредак, у којем би (а) Турска била не само регионална суперсила већ би имала и столицу и право гласа у преуређеном Савету безбедности УН; (б) владала би бившим османским територијама, али не више оштрицом сабље, већ мекшом (не баш обавезно и сасвим меком) моћи; (в) утицала би на регионалну и глобалну политику бизарном мешавином прагматизма и супериорности турског сунитског ислама”. Од визије се, дакле, не одступа, као да се у међувремену ништа није догодило, односно као да је све оно што се за последње две године десило ишло наруку оптимизму у погледу успешности и брзине кретања ка циљу смештеном на истеку десетлећа у које се управо ушло. А није баш све текло сасвим глатко за Турску. Напротив, на телу турске нације, већински окупљене око Партије правде и

развоја (АКП) харизматичног премијера Реџепа Тајипа Ердогана, појавиле су се озбиљне унутрашње друштвене и политичке пукотине, као и први забрињавајући потреси у јавности. На спољнополитичком плану, тзв. Арапско пролеће, а првенствено крвава и неизвесна драма грађанског рата у Сирији, у који се Турска, после још једног у низу својих „принципијелних” заокрета, једнострано и тенденциозно политички и логистички умешала, разоткрили су и разголитили противречности инхерентне неоосманистичкој доктрини о радикалној диверзификацији спољне политике и свођењу проблема у односу са суседима на нулу. После почетне самоуверене офанзиве осмеха према све четири стране свог замишљеног макрорегиона и еуфорије посредничког хиперактивизма, кад је изгледало да је економски и војно снажна, а политички стабилна Турска пронашла прави кључ за перспективно трајније повољно позиционирање у ближем и даљем суседству, Анкара је за сразмерно кратко време дошла у ситуацију да готово ни са једним суседом нема односе без проблема. Штавише, неки од њих су веома озбиљни и негативно се одражавају на унутрашње друштвене и политичке процесе и стање у самој Турској, тако да се поједини аналитичари присећају околности од пре двадесетак година, кад је турски премијер Булент Еџевит говорио о „отровном обручу” око своје земље лишене искрених пријатеља, што су поједини страни коментатори назвали „комплексом опкољености”. Премда се тадашња и садашња слика у много чему не могу поредити, а Турска је на путу општег државног јачања и афирмисања свог међународног положаја и ауторитета непорециво учинила значајне кораке, симптоматично је да са суседима не само да није успоставила уравнотежене односе на поузданим темељима, што је један од суштински важних предуслова за успешно деловање на макрорегионалном и глобалном плану, а то је њена стратегијска мета, већ их је с некима и додатно покварила. Та чињеница није промакла ни домаћим критичарима начина на који у међународним водама турским државним бродом крмане премијер, неоспорни лидер Ердоган и министар-визионар Давутоглу, тако да је положај (пре)амбициозног „турског Кисинџера” (ово поређење, првобитно израз уважавања, све више поприма ироничну конотацију) у једном тренутку био озбиљно уздрман. Да се спасе, кренуо је, а куда би, него на свој вољени Балкан... Некако истовремено, пензионер Суха Умар, донедавно турски амбасадор у Београду, у отвореном писму објављеном у угледном *Џумхуријету* (31. 10. 2012) недипломатски отворено и оштро опоменуо је свог бившег шефа: „Одустаните од своје дипломатије, од идеје да управљате светом и да уводите нове поретке у регионима! Што пре одустанете од потребе да спасавате свет, то ће пре, верујте ми, и Турска и свет лакше да дишу!”

С обзиром на то да Турска игра и играће значајну улогу на Балкану, уз Блиски исток и Кавказ, једном од трију региона које су неоосманисти утврдили као приоритетне, за Србију и њену укупну, а посебно спољну политику

веома је важно да се објективно, свестрано и, нагласимо то, правовремено, на основу чињеница, а не опсена, илузија или предрасуда, аналитички сагледају реални домашаји турског регионалног утицаја и потенцијалног израстања у макрорегионалну силу, за коју би Балкан био једно од упоришта, ослонаца и аргумената у партнерству с главним протагонистима на светској сцени будућности (која је почела). У погледу процене актуалне и потенцијалне турске моћи могу се чути различити, неподударни, па и сасвим опречни судови који су условљени читавим низом фактора, од степена обавештености и стварног познавања разних аспеката прошлости и савремености ове велике земље и народа који је у њој носилац суверенитета, преко националне и конфесионалне припадности онога ко изриче суд, односно његове идеолошке провенијенције, до тога какви су све економски и политички интереси у игри. Судови о турској моћи крећу се у распону између двају поларизованих гледишта, потпуног одрицања могућности да Турска израсте у макрорегионалну силу и фаталистичког прихватања неминовности да она, ако већ није, свакако у догледно време то постане. Као и све крајности, ни ове непомерљиве позиције нису у сазнајном смислу продуктивне и више служе (само)завааравању оних који су у њих укупани, да им је апсолутна истина позната, него што им отварају пут ка бар релативној, човеку једино и доступној истини. Прихватање једне од ових двеју супротстављених догми о Турској и о Турцима није само интелектуално већ најчешће и емотивно опредељење, јер исходи и из антипатије или симпатије према држави и народу с којима је прошлост свих Балканаца, па и Срба, најтешње, али и најтрауматичније повезана. Док сам био на дужности југословенског амбасадора у Турској, а у време бомбардовања наше земље, у коме је ова држава, као чланица НАТО-а, активно учествовала, турске колеге у Министарству иностраних послова опходили су се према мени у свим контактима изразито обазриво и увиђавно, свесни тешког положаја у коме сам се и људски и дипломатски налазио. Једном су ме само замолили да се, кад све прође а ја се вратим у Београд, код својих сународника заложим да се не љуте на Турке више него на друге, који су неупоредиво више политички и војно допринели агресији, само зато што су Турци. Били су, дакле, потпуно свесни да ће, из историјских и психолошких разлога, просечни Србин лакше и брже опростити Американцима него Турцима или Немцима, у чему су, бар што се Американаца тиче, били у праву. Квалитативно нов колективно-психолошки феномен представља лако и брзо „опраштање” Турцима, што би изискивало и заслуживало посебно изучавање, каквим се овом приликом нећемо бавити. Како било да било, у разматрању судова који се на бившем југословенском простору у политичкој, стручној и широкој јавности износе о моћи Турске битну улогу игра и различито мотивисана, априорна пристрасност. Често се, заправо, објективност само симулира заогртањем унапред створених представа и вредносних

ставова селективном, тобоже научном аргументацијом. Није, стога, нима-ло лако пробити се до свих истински релевантних података, чињеница и на њима заснованих уравнотежених закључака о савременој Турској. Намера умешне и добро оркестриране турске државне пропаганде у том погледу сва-како није да странцу буде од помоћи. Нужно је, баш зато, уложити додатне напоре да се и ова сложена и вишеслојна проблематика приведе разложном и неоптерећеном расуђивању. Први методолошки предуслов је, дакако, ус-поставити појмовно-терминолошку јасноћу аналитичког поступка.

Покушај утврђивања реалне мере турске моћи и њених регионалних и макрорегионалних досега, а самим тим и стварне носивости неоосмани-зма, као вредносно-идеолошке доктрине, у практичној спољнополитичкој операционализацији, захтева бар радно дефинисање термина *регионална* и *макрорегионална сила*. За потребе овог огледа, под *регионалном силом* под-разумева се држава која битно или предводнички утиче на доношење поли-тичких одлука и на привредна кретања унутар земаља одређеног (природног, историјског, геоекономског...) региона, као и на њихову спољнополитичку оријентацију, како у билатералним и мултилатералним односима, тако и у регионалним и међународним организацијама. *Макрорегионална сила* била би пак држава која превазилази ниво регионалне силе тиме што јој амбици-је иду преко граница (природних, историјских, геоекономских...) региона. Макрорегионална сила **ствара** шире геополитичко/геостратегијско подруч-је свог доминантног утицаја, подвргавајући својим државно-националним интересима већи број земаља, од којих неке у глобалним размерима могу бити и средње величине. Према мишљењу већег броја угледних проучавала-ца међународних односа, пошто се показало да у сфери политике нема и по свему судећи не може бити коначне (монополарне) глобализације, у свету да-нас тече процес макрорегионализације, као могућег модела функционисања мултиполарног света, при чему САД, једина суперсила која се још увек није одрекла претензија на планетарну контролу, настоји да макрорегиони у на-стајању на најкрупнијем плану међународних односа своје самостално пул-сирање ускладе с глобалним пројекцијама америчког националног интереса.

Архитекти и оперативци неоосманистичке политичке доктрине, коју је универзитетски професор међународних односа и од 2009. године министар иностраних послова Турске Ахмет Давутоглу у својој често помињаној књи-зи „Стратегијска дубина” (2001) довео до досад најзаокруженије системати-зације, схватили су логику процеса макрорегионализације и у њему видели шансу за повратак некадашње империје на пут светске моћи у складу с новом међународном конјунктуром и односом снага на глобалном плану. Турској је потребан њен макрорегион и она је, активно делујући према трима при-оритетним регионима, а бившим османским провинцијама, кренула да га ствара. Докле је у томе одмакла и какви су јој досад конкретни учинци? То

је питање које би морало побудити озбиљну научну, стручну и политичку пажњу и покренути организована истраживања каквих до сада, сем спорадично и на основу појединачних иницијатива, у нас није било. С обзиром на то колико је Турска у разним областима и видовима данас присутна у свакодневној стварности и јавној дебати у Србији, а и у другим бившим југословенским срединама, тако да се осећа као нешто блиско и готово рођачко, тешко је објаснити до које мере нам је она суштински била и остала непознаница. Перципирана је претежно на нивоу привлачне туристичке понуде, јевтине робе широке потрошње, осмехнуте љубазности и честитости трговаца, делимичне сличности менталитета, поштапања турцизмима у споразумевању, као и музичких и кулинарских афинитета. Зашто би грађани, уосталом, и ишли даље и тражили нешто више од те симпатичне људске, свакодневне и животне појавности, тим више што је Југославија од времена Александра Карађорђевића и Ататурка, уз само привремене осцилације, до пред сам распад федерације с Турском имала одличне међудржавне односе, без значајнијих отворених питања, како се то чиновнички говорило? Турци су обичавали да кажу како су им највећи пријатељи Пакистан и Југославија! Неко је, у склопу својих службених обавеза, надлежности, али и одговорности, ипак требало даље и дубље да прати и анализира неупадљиву унутрашњу динамику, појаве и процесе у турском друштву и дубинске мене у структури државе. Требало је, али није. Данас се, међутим, мора. Јер Србија није Југославија, а ни Турска више није она Турска од пре деведесетих година минулог столећа. Ми смо слабији, а Турска јача.

Ако јој спознамо реалне димензије, турска моћ неће се аутоматски мерити нашом немоћи. Тек тада ћемо бити кадри да с овом важном и за Србију незаобилазном земљом успоставимо, трајно одржавамо и равноправно развијамо обострано корисне односе, без илузија, али и без спутавајућих предрасуда.

У периоду после Другог светског рата могу се, уз одређено неизбежно поједностављивање, издвојити три фазе у југословенском/српском сагледавању спољнополитичког места и улоге Турске у региону и у свету:

1. Занемаривање и аналитичка пасивност, услед постојања других спољнополитичких приоритета, сразмерно стабилног међународног положаја и угледа Југославије и генералне непроблематичности билатералних односа (до деведесетих година XX века);

2. Изненађујуће, непријатно откривање „новог лица” и симптоматичног активизма турске спољне политике према Балкану и на њему (током југословенске кризе, а интензивно почевши од избијања рата у БиХ 1992. године);

3. Постепено увиђање постојања и спољнополитичког спровођења неоосманистичке доктрине, као дубинске константе укупног државног наступања Турске након престанка Хладног рата.

Нећемо се, овом приликом, бавити првом и другом фазом, мада и оне, посебно друга, изискују озбиљна интердисциплинарна изучавања, за која ће бити створени потребни услови тек кад се истраживачима и јавности ставе на увид многи документи из времена југословенске кризе који им сада нису доступни. У вези с неким потезима југословенске дипломатије у односима с Турском, нарочито у почетном раздобљу југословенске кризе (1991–1992), који стварају утисак несналажења и неадекватних процена, још увек има много нејасноћа и конфузије, као и противречних верзија и тумачења, укључујући и она која износе непосредни учесници збивања. Током рата у БиХ, иако је Турска све време своје недвосмислено сврставање уз Бошњаке (а од Вашингтонског споразума и Хрвате) дипломатски доследно настојала да замаскира „политички коректном” и привидно принципијелном реториком, усклађеном са ставовима тзв. међународне заједнице, званичном Београду је постало јасно да се односи с овом државом морају поставити на нову, измењену основу. Једна од кључних и далекосежних одлука била је да се дипломатски канал с Анкаром, без обзира на турску улогу у босанском рату, ради будућности регионалних односа и равнотеже, држи отворен, што је, као начелно опредељење, одржано и у време разбуктавања сукоба на КиМ, где је Турска објективно гледано подржавала албанске сепаратисте и активно учествовала у бомбардовању Југославије/Србије 1999. године, да би потом била једна од првих земаља која је признала независност Косова и у међународној заједници снажно лобирала да што више држава следи њен пример.

За трећу фазу сагледавања места и улоге Турске у региону и у ширем међународном контексту карактеристична су почетна забринутост и бојазан од повећаног утицаја Турске на Балкану, праћени склоношћу да се њено наступање схвати као неодољиво и незаустављиво, а и као део скривеног америчког пројекта за регион и прећутне европске компензације због безизгледности прикљичивања ЕУ. Створена је представа о томе да је Турска свој капацитет регионалне силе већ у потпуности остварила и да је на прагу да постане макрорегионални центар гравитације. Овакво виђење, с више страна издашно пропагандно и медијски потхрањивано, упућивало је на два опречна вида рефлексног политичког реаговања: (1) журбу да се с Турском успостави што тешња и приснија сарадња у свим областима како би се њене регионалне амбиције конструктивно амортизовале (нешто као „обуздавање” Немачке у одређеном периоду развоја ЕЗ/ЕУ), а несумњиви потенцијал бар делимично искористио за остваривање циљева саображених српским државно-националним интересима или (2) одбојност према било каквом значајнијем унапређивању и проширивању билатералне сарадње и регионалног партнерства с амбициозном, а осведочено пробошњачком и проалбанском Турском. Иако још нису сазрели услови за изрицање коначних судова у том погледу, може се већ сада констатовати да је, после неколико година опрезног

преиспитивања односа с Анкаром, после 2010. године превладала линија наглашене кооперативности и отворености у сарадњи с Турском, при чему се, уз логичну и разложну заинтересованост за развијање привредне димензије билатералних односа, изгледа поверовало да се турско посредовање може корисно актуализовати у функцији превазилажења отворених политичких питања на бившем југословенском простору, па чак и унутар саме Србије. Турска је овакву оријентацију спремно, па и наметљиво пригрлила, јер се она у потпуности уклапала у њене неоосманистичке регионалне планове. Понајвише услед доследно амбивалентног и објективно гледано пристрасног постављања Турске у вези с неким осетљивим и за Србију витално значајним питањима (нпр. српско-бошњачким односима, како у БиХ тако и у Србији, проблематиком институционалног организовања Исламске заједнице, као и у вези с независношћу Косова), убрзо је дошло до релативизовања и опадања првобитног ентузијазма у погледу очекивања неких политичких пробитака од зближавања с Турском, па је у први план билатералних и регионалних међудржавних активности стављена широко схваћена привредна сарадња. Изгледа да је и у Анкари схваћено да се форсирањем политичких тема, а без промене суштински неједнаког и асиметричног третирања партнера на бившем југословенском простору, иманентног неоосманистичкој идеолошкој матрици, не може много постићи, па се, бар привремено, тежиште деловања померило на економију и средства и канале тзв. меке моћи.

Основно питање на које треба аргументовано одговорити да би се реално сагледали и проценили садашња мера и потенцијални домаћаји турске моћи јесте: где су границе делотворности неоосманистичког прагматизма као практичне политике? Оне несумњиво постоје, што у последње време доживљава потврде на више унутрашњополитичких и спољнополитичких фронтова на којима је влада премијера Ердогана истовремено повела битку за враћање Турске исламским и предачким вредностима и обнову, у контексту измењене међународне конјунктуре, њеног (макро)регионалног престижа у процесу уобличавања мултиполарног света будућности. Оно што је и у овом тренутку сасвим јасно јесте да је Турска током претходних петнаестак година постигла много, како на економском тако и на политичком плану, и да је то држава с којом сви актери на међународној сцени морају озбиљно рачунати. Утолико пре није могуће водити рационалну и успешну регионалну политику и изграђивати стабилне и конструктивне билатералне односе с Турском без уважавања њене укупне снаге и вишеструког значаја. С друге стране, постало је подједнако јасно, мада свима још увек не и довољно видљиво, да реална мера турске моћи није онаква каквом је у својим изјавама приказују и средствима државне пропаганде емитују политички представници и највиши државни званичници из Анкаре, као и већ нешто проређе-ни хор савезника и клијената Турске у свету. На спољнополитичком плану,

све су чешће критике, и у земљи и у иностранству, неоосманистичког преамбициозног (неки чак кажу авантуристичког) залетања у више праваца и отварања већег броја „радних тачака” но што то објективна носивост Турске, поготово перспективно, може издржати. Наговештавана радикална диверзификација спољнополитичке оријентације Турске, кроз коју је она требало да афирмише своју самосталност и у односу на главног савезника (по многима и газду) САД, после првих обећавајућих и самоуверених корака, разбила се о опасно блиске и оштре хридице грађанског рата у Сирији, где се Турска, од могућег и са свих страна уважаваног ефикасног посредника, заглибила у живом благу политичке и логистичке подршке све проблематичнијим побуњеницима, уназадивши истовремено своје односе с важним суседима Ираком и Ираном, а политички свакако и с Русијом. Већ је поменуто да су биланс гласно најављиване политике „нултог проблема” у односима са суседима нарасли проблеми са готово целим комшилуком, с којим, како неоосманисти воле да кажу, Турска има заједничку прошлост, па треба да има и будућност. Масовни протести противника Ердоганове политике по турским градовима никако нису, како апологети желе да представе, само реакција на његов лични, аутократски стил владања или еколошки револт због одлуке да се посече дрвеће у истанбулском парку Гези, а нису, према Ердогановој дијагнози, ни завера удружених секуларистичких и исламистичких екстремиста „повезаних са Ал Каидом” и њихових лицемерних покровитеља на Блиском истоку, али и на Западу, којима наводно смета јака и напредна, у исти мах демократска и муслиманска Турска.

Стално аналитичко праћење и процењивање унутрашњополитичких кретања и спољнополитичке активности Турске морало би се поставити на знатно озбиљнију и систематичнију интердисциплинарну научну и стручну основу него што је то до сада био случај, бар онолико озбиљну и систематичну колико су то Турци, односно садашње турске власти у спровођењу своје неоосманистичке доктрине. Приступ Турској треба да буде свеобухватан и целовит, при чему аналитичка тежишта методолошки ваља поставити тако да се у фокусу нађу и задрже истински учинци на правцима двају декларисаних приоритета турске спољне политике: (1) свођења проблема у односу са суседима на нулу (*zero problems with neighbours*) и (2) диверзификације спољне политике. Поред тога, усредсређену пажњу нужно је посветити и разматрању видова и обима спољнополитичког актуализовања исламске димензије у спољној политици Анкаре, посебно у контексту наступања према Балкану и на њему, као и меандрирања у вези с тзв. Арапским пролећем. Ма колико то захтевно било, ваљало би систематски пратити и развојну динамику и квалитет билатералних односа Турске са сваком страном државом засебно, а и мултилатерално органски, у координатама регионалних и ширих преламања и преплитања, при чему се подразумева разумна селективност. Јасно је

да на овом плану земљама Латинске Америке или Супсахарске Африке неће бити посвећивана иста усредсређена пажња као оним балканским, блиско-источним или средњоазијским, а наравно и великим силама. Важно је да сви политиколошки закључци који се у континуираном процесу праћења „турске проблематике” изводе и (пр)оцене које се дају, а на које би политички чиниоци требало да се ослањају и узимају их у обзир при изграђивању стратегије, осмишљавању тактике и њене дипломатске операционализације у односима с Турском, буду засновани на објективизовању чињеничних увида, без импровизовања и олаког изношења једнозначних аподиктичких судова, *sine ira nec studio*. У супротном, наше представе о наследници Османског царства, али и снажној и амбициозној модерној држави Турској, и даље ће бити стереотипне и вредносно ће се кретати у амплитуди између крајности историјски схватљиве, али политички непродуктивне начелне одбојности и некритичког прихватања привлачне ружичасте слике, какву Турска о себи жели и свим силама настоји да створи. Јер Турска није само пријатно летовање, јевтине мајице и фармерке, укусни донер кебап, сласне баклаве и тулумбе, нашминкане телевизијске серије, варљиво обећање штедрог донирања, стипендирања, издашних инвестиција и још варљивији изгледи лаке зараде. Али она јесте и све то, па је тешко изборити се за рационалну и уравнотежену представу о њеном стварном лику, дугорочним циљевима и реалној моћи, без чега ћемо и даље безнадежно рајетински каскати за наследницима Сулејмана Величанственог.

Горан Николић*

ЕКОНОМИЈА ТУРСКЕ: СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ (СА ОСВРТОМ НА ДЕМОГРАФИЈУ)

Апстракт: Доходак просечног становника Турске се утростручио за мање од једне деценије. Након 2000. у Турској је снажно порасла и продуктивност; ако као показатељ узмемо индустријску производњу по раднику, просечне стопе раста биле су 3,3%.

Главни проблем Турске је растућа зависност од страног капитала: дефицит текућег рачуна платног биланса у просеку је износио 9% БДП-а последњих неколико година. Још више забрињава то што је инокапитал којим се покрива дефицит текућих трансакција добрим делом „врућ новац”. Још неколико година с великим платнобилансним дефицитом, уз последично кумулирање дугова, могли би учинити Турску рањивијом на евентуални удар финансијске кризе. У суштини, турско економско чудо зависи од прилива страног капитала. Односи са ЕУ за Турску остају кључни.

Одржавање снажног раста на дуже време захтева корените структурне реформе. Ригидна регулатива тржишта рада треба да се либерализује, тако да подстакне отварање нових радних места у формалном сектору. Такође треба наставити реформу образовања, од оног предшколског све до стручне обуке. Неопходне су и реформе тржишта производа, посебно у мрежним индустријама, како би се омогућио раст продуктивности у тим секторима, што би покренуло остатак привреде.

Кључне речи: Турска, БДП, одржив раст, структурне реформе, трговина, СДИ, демографија.

* * *

На почетку 2013. турска економија наставља опоравак од кризе. Стопа просечног привредног раста 2010–11. била је близу 9%, да би 2012. пала на 3%. Бележи се и пораст запослености. Ипак, дефицит текућег рачуна платног

---

* Институт за европске студије, Београд.

биланса нарастао је на просечних 9% БДП-а, док је инфлација, по западним стандардима, још увек висока. Рецесија у окружењу, пре свега ЕУ, негативно утиче на турску економију, која у доброј мери зависи од поверења страних инвеститора, односно прилива инокапитала.

Процене Светске банке (*Turkey Regular Economic Brief*) из јануара 2013. указују да ће БДП расти 4% ове године и 4,5% 2014. Дефицит текућег рачуна платног биланса и поред побољшања износиће -7% ове године и -6,8% 2014, док ће бруто спољни дуг бити на 41,7%, односно 41,5% БДП-а. Бруто јавни дуг ће бити умерен са аспекта европских стандарда: 38,1% 2013. и 37,2% 2014. Инфлација ће успоравати, износиће 6,1% ове године, те 5,2% 2014. Фискални дефицит централног нивоа власти се процењује на 2,3% БДП-а 2012.¹ Нето извоз ће допринети расту БДП-а у 2013, али ће опоравак домаће тражње отежавати прилогођавање екстерног биланса за кратко време. Турска привреда има јако уточиште и на домаћем тржишту капацитета од 75 милиона становника. Ипак, недовољно је поверење и домаћих инвеститора и грађана, који нерадо улажу своју уштеђевину у домаће банке.

Турска се од периферног, радно интензивног производног центра преображава све више у државу високих технологија и извозника капиталних добара. Упоредо с тим, приходи од туризма, који су износили близу 8,5 милијарди долара у 2002. години, премашили су 23 милијарде долара у 2011.²

Пољопривреда је традиционално запошљавала највећи део радника и давала највећи допринос БДП-у. Са развојем земље, значај пољопривреде је опадао сразмерно расту индустрије и терцијарног сектора. Но упркос томе, пољопривреда је веома развијена и Турска је велики извозник аграрних производа.³ Аграр чини око 9% БДП-а (чак 29% запослених), а индустрија четвртину БДП-а.

Када се све сагледа, Турска је земља са релативно скромним природним ресурсима. Ипак, она је 10. произвођач минерала у свету по диверзификованости (око 60 различитих минерала). Турска производи и енергенте, али не може да подмири своје потребе те је њихов нето увозник. Турска је важна јер кроз њу пролази врло битан нафтовод: Баку–Тбилиси–Чејхан (пружа се

1 http://siteresources.worldbank.org/TURKEYEXTN/Resources/361711-1339659387823/REB_issueII.pdf

2 Турска је 7. у свету омиљена туристичка дестинација, захваљујући богатом културном и историјском наслеђу, изузетном географском положају и политици подстицаја развоја туризма.

3 Турска је велики извозник сувог поврћа, највише у САД, Италију, Аустралију, Немачку, Енглеску и Француску. Поред свежег и сушеног воћа и поврћа, и производа сточарства, Турска је значајан произвођач рибе и плодова мора. Фарме аквакултура се налазе нарочито у централној Анадолији, егејском и западном црноморском региону.

од Каспијског басена до Чејхана на Медитерану), други по дужини у свету (пуштен у промет маја 2005).

Главни макроекономски показатељи турске економије

Током последњих петнаестак година Турска је забележила импресиван економски раст. Доста успешна макроекономска стратегија, комбинована с обазривом фискалном политиком и великим структурним реформама, интегрисала је привреду земље у глобалну економију. Структурне реформе трансформисале су Турску у више демократску, економски стабилнију и динамичнију земљу. Ниво номиналног БДП-а је више него три пута већи од претходне деценије и износи 817 милијарди долара у 2012. Према проценама ЦИА за 2012. БДП по куповној моћи по становнику износио је 15 000 долара, а номинални БДП 9 800 долара.⁴ Турска је постала седма економија у Европи и 16. у свету по БДП-у, мерено паритетом куповне моћи. Чланица је Организације за економску сарадњу и развој (ОЕСД), као и Групе 20 (Г-20) најразвијенијих и великих привреда у брзом успону.

Индустријска производња Турске је, после пада од 10,1% 2009, расла 14% 2010, 8,1% 2011. те 2,3% 2012. Кумулативан пораст у односу на 2005. износи чак 29,7%. Прерађивачка индустрија расла је 3% у 2012, што је снажно успоравање у односу на 2011, када је раст БДП-а износио 9,6%.⁵

Према подацима UNIDO Турска прерађивачка индустрија има доста висок удео у БДП-у (20,2% БДП-а земље 2010, и тај је удео практично непромењен у односу на 2000. годину). Реални раст додате вредности у прерађивачкој индустрији у периоду 2000–2005. просечно је био 5,4%, да би у раздобљу 2005–10, које обухвата и кризне године, износио солидна 2,2%. Кумулативни раст 2010. у односу на деценију раније износио је 45,3%.⁶

Прилив страних директних инвестиција (СДИ) у Турску снажно је пао током кризе (са 22 милијарде долара 2007. на 8,4 милијарде долара 2009), да би порастао 78% у 2011, када је износио 16 милијарди долара (2,1% БДП-а), што је око 1% глобалних токова СДИ. Кумулативни прилив СДИ у Турску достигао је 2011. 140 милијарди долара (15,1 милијарда долара мање него 2007), док је кумулативан одлив износио 26,4 милијарде долара 2011. Одлив СДИ из Турске био је релативно стабилан током последњих пет година и чинио је око две милијарде долара просечно или око 0,3% БДП-а земље. У односу на глобалне токове СДИ 2011. око 1% укупних прилива СДИ ишло

4 [http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_\(PPP\)_per_capita](http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_(PPP)_per_capita)

5 <http://www.turkstat.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=10895>

6 <http://www.makroekonomija.org/wp-content/uploads/unido-2000-2010-21.png>

је ка Турској и око 0,15% укупних глобалних одлива.⁷ Током 2012. долази до снажног пада глобалног СДИ (за 14% у другом кварталу те године). Прилив страних директних инвестиција у Турску се процењује на 16 милијарди долара 2012.⁸ Европске инвестиције у ову земљу представљају чак 75% страних инвестиција (на САД и земље Залива отпада око осмине укупног прилива СДИ у Турску).

У Табели 1. дате су пројекције главних макроекономских показатеља економије Турске. Према њима се очекују солидне стопе раста. Поред тога, пројектује се и успоравање инфлације, умерене стопе раста извоза, те опадање јавног и спољног дуга. Очекује се раст апсолутног нивоа дефицита текућег рачуна платног биланса, што је у складу са растућом динамиком привреде.

Табела 1.

Макроекономски показатељи економије Турске

Година	2000	2008	2012	2013	2017
БДП, годишњи раст	6,8	0,7	3,0	3,5	4,4
БДП <i>pc</i>	4,147	10,272	10,457	11,067	14.748
БДП <i>PPP pc</i>	7,983	12,854	15,029	15,574	18.870
Инвестиције/БДП	20.767	21.782	19.836	20.524	20.776
Штедња/БДП	17.044	16.096	12.300	13.399	12.893
Просечна инфлација	55.035	10.444	8.723	6.535	5.000
Инфлација на крају текуће године	38.998	10.064	6.498	5.740	5.000
Увоз, раст волумена у %	30.653	-2.052	4.564	1.982	10.379
Извоз	8.301	6.060	0.976	3.120	5.178
Незапосленост, ILO	6.497	10.945	9.438	9.883	10.150
Популација	64.252	71.095	74.885	75.811	79.337
Фискални приходи, % БДП	н/а	31.653	33.577	33.016	32.903
Фискални расходи	н/а	34.051	35.316	34.943	34.229
Нето јавни дуг	57.537	33.356	29.505	28.528	27.297
Бруто јавни дуг	51.561	40.019	37.701	36.663	36.081
Платни биланс	-3.723	-5.686	-7.536	-7.125	-7.883

International Monetary Fund, World Economic Outlook Database, October 2012

7 <http://www.oecd.org/daf/internationalinvestment/investmentstatisticsandanalysis/FDI%20in%20figures.pdf>

8 Estimate of President of International Investors Association of Turkey (6.5 billion in first 5 months of the year, rast 11%). From Europe 81% (15,7 bil \$ FDI 2011).

Кретање спољнотрговинске размене и курса лире

Вредност робног извоза порасла је 13,1% у 2012. на 152,5 милијарди долара, док је робни увоз опао за 1,8% (на 237 милијарди долара), док је дефицит мањи за петину од оног из 2011.⁹ Кумулативан раст робног извоза износио је 4,2 пута, а увоза 4,5 пута (у доларима) у периоду 2002–2012. Раст размене био је посебно интензиван пред почетак кризе (25,4% и 23,1% 2007, односно 2008, растао је робни извоз, а увоз 21,8%, односно 18,8%). Снажан пад забележен је 2009. (22,6%, тј. 30,2%), да би следеће три године извоз растао 11,5%, 18,5% и 13,1%, док је увоз растао 2010. и 2011. (31,7%, 29,8%), да би благо пао 2012.¹⁰

Дејвид О'Берн (David O'Byrne, 2012) потенцира успоравање извоза у два кључна привредна сектора: ауто-индустрији и текстилној индустрији. Индикативно је да је, упркос снажном расту извоза, рацио извоз према БДП-у остао на релативно ниском нивоу и практично непромењен (16-18%) од почетка 21. столећа.¹¹

Покривеност увоза извозом износила је 64% 2012, али само 55% годину дана раније. Када је у питању структура других земаља, односно група земаља, доминира ЕУ са 38,3% у извозу и 36,5% у робном увозу, што је знатан и вероватно ексцесан пад у односу на 2011. годину (47,2%, односно 38% укупног робног извоза, тј. увоза). Трговинска зависност од ЕУ се смањује од средине

⁹ http://www.turkstat.gov.tr/PreTabloArama.do?metod=search&araType=hb_x

¹⁰ <http://www.turkstat.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=10926>

¹¹ David O'Byrne, "Turkey: trade figures mask deeper problems", August 3, 2012. Financial Times.

<http://blogs.ft.com/beyond-brics/2012/08/03/turkey-trade-figures-mask-deeper-problems/#axzz2CUllfP1J>

претходне деценије (чак 56% робног извоза је 2005. ишло у ЕУ). Најважнији појединачни увозни партнер је Русија са 11% увоза 2012, док су на страни извоза, после Немачке са 9%, важни спољнотрговински партнери Иран са 8% и Ирак са 7% укупног извоза Турске 2012.¹² Турска је 2002. 13% извоза остваривала у земљама Блиског истока и Северне Африке, да би се тај удео 2010. дуплирао. Губитак извозног тржишта у Либији и Сирији Турска је надокнадила преусмерењем на друге дестинације, као што су Тунис и Египат. Обим робне размене са Саудијском Арабијом је обећавајућ, мада прави трговински „бум” представља суседни Ирак, који задњих година повећава наруџбине од Турске. Ипак, ова нова тржишта се не могу ни по величини ни по финансијским капацитетима мерити с европским. Упркос кризи, турска роба средњег квалитета добро се продаје на европском тржишту, посебно електрични уређаји за домаћинство или телевизори (чувене су марке *деко* или *весџел*).

Турски дефицит текућег рачуна се може принудно сузити само кроз економску контракцију. Смањење текућег рачуна Турске дефицита од 8-9% БДП-а до управљивог нивоа од 3% захтевало би смањење увоза од 8% БДП-а. Централна банка покушава да заустави раст текућег рачуна тако што ће смањити каматне стопе. Ниже каматне стопе утицале су на депресијацију лире, обесхрабрујући прилив капитала, али подстичући конкурентност. У суштини, дефицит текућег рачуна представља ништа друго него структурни дефицит у вештинама и институцијама Турске.

Проблем је и ниска стопа штедње, тек око 14% БДП-а или мање (што је нижа стопа штедње једне земље, већи је дефицит текућег рачуна). Турски дефицит се и даље у великој мери финансира портфолио инвестицијама, док је СДИ недовољан (Турска је привукла знатно мање директних страних инвестиција у протекле две деценије него Мексико и Бразил). Ако стопа штедње не буде 17-19%, стопа раста ће бити осредња, а не минималних 6%, колико је потребно за одржавање досадашњег динамичног раста.¹³

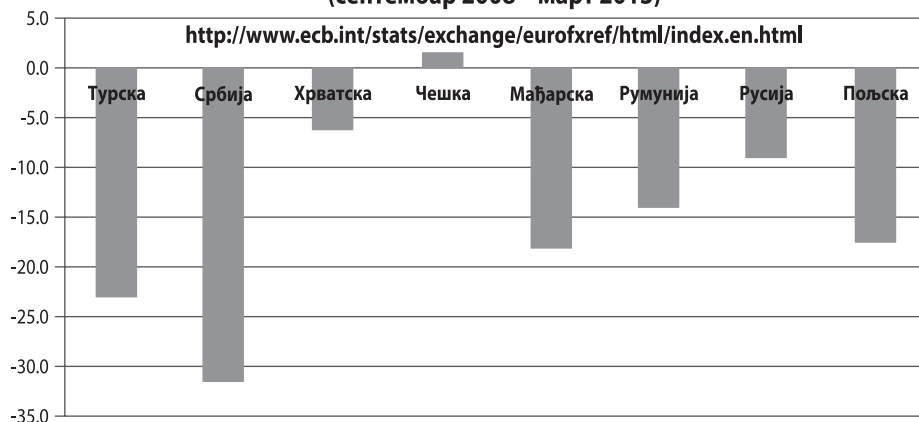
Генерално, развој Турске се базира на обилном приливу страног капитала. Пошто се очекивало да ће се Турска приближавати ЕУ, подстицане су реформе. Практични неуспех конвергенције Турске ка ЕУ отежава правне и економске реформе, курдско питање врло се споро решава, док преговори у вези са Кипром практично стоје. Чини се да односи са ЕУ остају врло битни за ту земљу, која је придружени члан ЕЕЗ постала 1963. Преговори о придруживању ЕУ почели су 2005, али су услови који су се односили на озбиљне економске и политичке реформе и финализацију преговора у вези са Кипром били „претешки”. Француска је понудила „special partnership”,

12 <http://www.turkstat.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=10926>

13 Financial Times, “Taking its wares to the world”, SPECIAL REPORT, 22. 11. 2012. Investing in Turkey. pp:1-2- <http://www.ft.com/intl/cms/9685279e-339d-11e2-9ae7-00144feabdc0.pdf>

којим Турска није била одушевљена.¹⁴ Опције Турске у вези са Блиским истоком су наизглед примамљиве, али не нужно корисне.¹⁵

Графикон 2
Депресијација лире и валута изабраних земаља Источне Европе
од почетка глобалне економске кризе
(септембар 2008 – март 2013)

Екстерна конкуритивност је кључна за нова радна места (посебно „low-skilled” радне снаге, која је већинска), раст БДП-а и ниске домаће штедње. Ако се има у виду трговинска специјализација, побољшање неценовне конкурентности је важно, али ако се узме у обзир да је за то потребан дуг период, кључна је ценовна конкурентност. У том контексту од круцијалне важности, поред стопе раста цена, јесу тенденције националне валуте. У току 2012. турска лира је бележила апресијацију према еврџ од 4%. То је инверзан тренд у односу на претходну годину, током које је турска монета номинално депресирала чак 15,2% према еврџ. Од почетка кризе (узели смо последњи дан септембра 2008) до почетка марта 2013. лира је ослабила према еврџ за 23%, уосталом, као и већина валута Источне Европе (динар је депресирао за 31%, румунска монета за 14%, куна за 6%, руска валута за 9%, форинта за 18%, злота за 18%; видети Табелу 2.). Од краја 2004, након деноминације, турска лира је изгубила петину вредности према монети еврозоне.¹⁶

14 Holly Ellyatt, Can Turkey Become 'the China of Europe'? Friday, 18 Jan 2013. CNBC. http://www.cnbc.com/id/100390252/Can_Turkey_Become_039the_China_of_Europe039

15 Patrick Cockburn: Is Turkey's economic miracle about to fade away? SUNDAY 22 JANUARY 2012, INDEPENDENT

<http://www.independent.co.uk/news/world/europe/patrick-cockburn-is-turkeys-economic-miracle-about-to-fade-away-6292806.html>

16 <http://www.ecb.int/stats/exchange/eurofxref/html/index.en.html>

Нови монетарни режим који Турска примењује од краја 2010. треба да обузда инфлацију, али и раст домаће тражње без подстицања краткорочних капиталних прилива и претеране апресијације лире. Захваљујући фискалној политици, јавне финансије су одрживе, али је потребно даље „стежање” ради пружања подршке монетарној политици. Међугодишња инфлација у фебруару 2013. износила је 6,3%, док је у 2012. била 6,2%.¹⁷ Иначе, Турска, као и Србија, таргетира инфлацију, мада је ретко испуњавала базични циљ од 2002. (инфлација је након смањивања после 2003. углавном била близу двоцифреног нивоа). То се десило само 2009. и 2010. када је инфлација од 6,5% и 6,4% била испод таргета (7,5 и 6,5%). Таргет за 2012–2014. је 5%.

Слабљење лире се опет интензивирало од средине 2013. Од почетка кризе (узели смо последњи дан септембра 2008) до почетка децембра 2013. лира је ослабила према еврју за 34,2%, уосталом као и већина валута источне Европе (динар је депресирао за 32,8%, румунска монета за 16%, куна за 6%, руска валута за 19%, форинта за скоро 20%, злота за 19%; видети Графикон 2.). Од краја 2004, након што је извршена деноминација, турска лира је изгубила четвртину своје вредности према монети еврозоне.

Табела 2

Промена курса изабраних земаља Источне Европе према еврју 2008-13

	цела криза	2011	2012	2011-13
СРБИЈА	-32,8	0,8	-9,1	-7,5
ХРВАТСКА	-6,9	-2,1	-1,1	-3,3
ЧЕШКА	1,1	-2,9	5,6	2,7
МАЂАРСКА	-19,5	-11,6	-2,7	-7,9
РУМУНИЈА	-15,8	-1,4	-0,5	-4,1
РУСИЈА	-18,9	-2,3	5,7	-9,1
ПОЉСКА	-18,9	-11,0	3,3	-5,3
ТУРСКА	-34,2	-15,2	3,9	-24,7

Израчунато на основу података: <http://www.ecb.int/stats/exchange/eurofxref/html/index.en.html>

Демографија Турске

Како указују официјелне пројекције, популација Турске ће са тренутних близу 75 милиона нарасти (што је 1,1 % светске популације) на 84,2 милиона

¹⁷ <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/eng/>

2023, да би 2050. достигла максимум од 93,5 милиона. Четврт века касније опашће на 89,2 милиона људи (Population Projections, 2013–2075, 14. 2. 2013).¹⁸

У 2010. наталитет је износио још увек високих 17 промила (17 рођених на хиљаду становника).¹⁹ Стопа морталитета у Турској је износила 9,7 промила. Процењује се да ће две хиљаде педесетих стопа наталитета опасти на 11,5 промила. Очекује се да ће просек људског века бити 79 година (тренутно 74,6).²⁰

Од половине 20. века, од када се води квалитетна статистика, евидентан је константан пад наталитета и фертилитета. Просечна стопа наталитета 1950–55. износила је чак 48,4 промила, а тотални фертилитет 6,3 детета по жени. Четири деценије касније наталитет је износио 25,1 промил, а тотални фертилитет 2,9 деце по жени.

Индикативно је да, према *Statistical Regions Level 1*, претежно курдистански Југоисточни анадолијски регион (Southeast Anatolia Region) има највиши наталитет (27,3 промила), а (европски) West Marmara Region најнижи (11,4). Доминантно курдистанске: Североисточна Анадолија и Централноисточна Анадолија имају наталитет од 22,4, односно 22,9 промила. Три претежно курдистанска региона имају убедљиво највиши наталитет, што имплицитно указује на пораст учешћа овог народа у укупној популацији земље. Овде наравно треба узети у обзир и емиграцију, мада се претпоставља да она ипак не може битније нарушити претходно изречену оцену. Турска статистика нема податке о етничком карактеру миграција, као ни о етничкој структури земље. Процена да Курди чине 24% популације земље, односно да их има 18 милиона изнета је недавно, крајем септембра 2012, у угледном *Њујорк ѿајмс*.²¹

Стопа тоталног фертилитета (број деце по жени) константно опада и износила је 2,03 2010. (у Србији тек 1,4). У складу са *Statistical Regions Level 1*, (претежно курдистански) Југоисточни анадолијски регион има највиши тотални фертилитет (3,46 деце), а (европски) West Marmara Region најнижи (1,51). Три претежно курдистанска региона имају убедљиво највишу стопу фертилитета (Североисточна Анадолија има тотални фертилитет од 2,8, а Централноисточна Анадолија 2,9).²²

18 http://www.turkstat.gov.tr/PreTabloArama.do?metod=search&araType=hb_x

19 <http://www.turkstat.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=8615>

20 <http://www.turkstat.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=13140>

21 <http://www.nytimes.com/interactive/2012/09/29/world/middleeast/the-growing-role-of-kurds-in-syria.html?ref=middleeast>

22 Доминантно курдистански региони су источна и јужна Анадолија, односно по целинама официјелне статистичке Турске: североисточна, југоисточна и централноисточна Анадолија. Треба додати да велики број Курда живи у великим градовима, попут Истанбула, Измира или Анкаре.

Перспективе и ризици за Турску

Од почетка овог столећа Турска, која релативно слабо осећа европску финансијску кризу, захваљујући снажном економском расту, успела је да утростручи БДП и доходак по глави становника. Последњих година Турска је бележи повећање запослености. Ипак, није све тако светло. Турска је у 2012. имала скоро три пута спорији привредни раст него претходне године. Ова земља има веома висок спољнотрговински дефицит, национална валута је у односу на курс према еврџу од пре две године слабија за чак 11%, док инфлација износи високих 6%. Рецесија у окружењу, пре свега ЕУ, негативно утиче на турску економију, која у доброј мери зависи од поверења страних инвеститора, тј. инокапиталних прилива (који су драстично пали када је наступила криза). Захваљујући фискалној политици, јавне финансије су одрживе, али је потребно даље „стежање каиша”.

Студија ОЕЦД указује да Турска може да постигне снажан одржив раст и подстакне отварање нових радних места. Међутим, за то су неопходне даље реформе на тржишту рада, образовања, као и нови извозни производи. Последњих неколико година раст је у великој мери био подстакнут индустријским развојем Анадолијског региона, где је у неформалном сектору створена чак једна трећина нових нискоквалификованих послова. Одржавање снажног раста на дуже време захтева корените структурне реформе. Ригидна регулатива тржишта рада треба да се либерализује, те тако подстакне отварање нових радних места у формалном сектору. Треба наставити реформе образовања, од оног предшколског све до стручне обуке. Неопходне су реформе тржишта производа, посебно у мрежним индустријама, како би се омогућио раст продуктивности у тим секторима, што би покренуло и за остатак привреде.²³

Чињеница је да је један од највећих добитника глобалне кризе управо Турска. Наиме, током протекле деценије, Турска је била релативно слабо изложена европском финансијском тржишту, које је у кризи. Турска је сада највећи европски произвођач аутомобила („Хонда”, „Хјундаи”, „Рено”, „Тојота” и „Форд” имају фабрике у Турској) и лидер је у фармацеутској индустрији.²⁴

Развој индустрија са високом технологијом нарочито је био интензиван у западним градовима, а посебно у ширем подручју око Мармаре, укључујући Истанбул, што чини чак 45% БДП-а Турске (2008). Ипак, Турска се по развијености „medium-high” технолошког секторане може такмичити са осталим земљама ОЕЦД, јер су оне боље опремљене од Турске у овој области.

23 <http://www2.iaapa.org/expos/eas/2012/education/documents/EmergingMarketsTurkey.pdf>
<http://studyinturkey.com/content/sub/economy.aspx>

24 JOSHUA E. KEATING, These 7 Countries, NOVEMBER 2012
http://www.foreignpolicy.com/articles/2012/10/08/these_7_countries

Главни проблем Турске је растућа зависност од страног капитала: дефицит текућег рачуна платног биланса у просеку је износио 9% БДП-а последњих неколико година. То је дупло више него ранијих година, када је дефицит такође био висок и у апсолутном износу дефицита је други у свету, после САД. Још више забрињава то што је инокапитал којим се финансира дефицит текућих трансакција добрим делом „врућ новац”, који може напустити земљу брзо. Још неколико година с великим платнобилансним дефицитима, као и кумулирани дуг који су они креирали, Турску ће учинити мање способном да издржи евентуални налет финансијске кризе. Турско економско чудо зависи од прилива страног капитала, те су односи са ЕУ за Турску кључни (нпр. доминантан део банкарског система је у власништву банака из еврозоне). Отежавајућа околност за Турску је да нето СДИ обично чини тек мали део капиталних прилива (1-2% БДП).²⁵

Студија Денија Родрика (Универзитет *Харвард*), који је уз Ачемоглуа (оба су турског порекла) један од најутицајних економиста данашњице, показује да је продуктивност снажно порасла у Турској након 2000; просечне стопе раста биле су 3-3,5% ако као показатељ узмемо БДП по особи, БДП по раднику или индустријску производњу по раднику. Доходак по глави становника се утростручио за мање од једне деценије. Родрик као веома битну ствар за економски развој Турске истиче њену растућу и младу популацију.²⁶

Турска се суочава са тешким изазовима за развој у средњорочном периоду. Земља нема природне ресурсе као Бразил или Русија и недостаје јој људски капитал да би се такмичила са земљама источне Азије. Становништво је у целини слабо образовано у поређењу са другим земљама које имају средњи или висок ниво БДП-а (само 26% турске деце завршило је средњу школу, у поређењу са 44% у Мексику, 64% у Португалији и 83% у Пољској). Роба са ниском додатом вредношћу (текстил, одећа, намештај, електрични апарати) доминира у извозном профилу земље. Турска индустрија никада није успела у било којој области високе технологије. Упркос успеху Анадолије у „medium-tech” индустрији (као што су текстил и прерада хране), дубока заосталост турског залеђа остаје тежак проблем.

Турски дугорочни ризици су још већи. Стопа фертилитета код популације којој је турски први језик стално опада током последњих петнаест година, на само 1,5, као што је и у Европи. Напори Ердоганове владе да пројектују моћ Турске тешко ће успети и извесније је да ће се земаља суочити са исцрпљивањем. Како коментарише ФТ: „Turkey looks to punch above its weight”.²⁷

25 Turkey's economy: Istanbul and bears, Apr 7th 2012, The Economist. <http://www.economist.com/node/21552216>

26 Turkey's economy: Istanbul and bears, Apr 7th 2012, The Economist. <http://www.economist.com/node/21552216>

27 David P. Goldman, Ankara's "Economic Miracle" Collapses (Changes in Turkey), *Middle East Quarterly*, Winter 2012, pp. 25-30

Не треба занемарити ни то да је економски раст закључно са 2011. зависио од снажног раста кредитирања (40% износила је годишња стопа раста банкарских позајмица). Тиме је, нажалост, узрокован висок, дугорочно неодржив дефицит текућих трансакција, који је иманентан и периферијским земљама еврозоне (тзв. PIIGS). Такав кредитни раст, праћен и растом цена актива, подсећа у умногоме на искуства Аргентине 2000. и Мексика 1994, где је растући спољни дуг стварао краткотрајне „bubbles of prosperity”. Уследили су девалвације валута и снажни падови привредне активности.²⁸

Подаци OECD казују да ће се привреда Турске у периоду 2011–2017. најбрже развијати међу чланицама тог блока развијених земаља, с просечном стопом раста од 5,7 посто и да ће номинални БДП по глави становника достићи у 2016. преко 14 500 долара. Ипак, многи турски стручњаци упозоравају да се домаћи привредни модел још заснива на ниским трошковима радне снаге и ценовној конкурентности. Турска је усредсређена на секторе који производе уз стандардне технологије, доступне широм света свакоме ко их може приуштити, а није присутна у привредним областима које захтевају развијену технологију, па свака држава која може да производи по нижој цени врши компетитивни притисак на Турску. Висока цена нафте представља велики ризик за Турску, јер је ова земља, као велики увозник енергента, „посебно рањива”.

Официјелни циљ Турске је да до 2023. уђе међу десет водећих глобалних економија, што би у слободном преводу значило: „The China of Europe”. После најбржег раста у Европи током 2011. (8,5%), дошло је до снажног пада стопе раста 2012, будући да је глобално економско успоравање погодило извоз и прилив капитала. До 2023, Турска циља БДП од 2 000 милијарди долара, док 2012. има тек 775. У *per capita* изразу то би било 25 000 долара, а стопа незапослености би износила 5% (у 2012. *per capita* БДП је био 10 524 долара, а стопа незапослености 9,8%). Година 2013. је веома важна за Турску јер треба озбиљно улагати у инфраструктуру и логистику.

Ефекат успона турске економије на Србију

Како се процењује да ће Србија вероватно пре Турске постати пуноправна чланица ЕУ, претпоставља се да би турска предузећа могла боље да се позиционирају на ширем тржишту ако са земљама Југоисточне Европе

<http://www.meforum.org/3134/turkey-economic-miracle>

28 Аргентина је банкротирала када јој је спољни дуг био 132 милијарде долара. Њена економија је имала пад од 10% у 2002. Мексико је бележио платнобилансни дефицит од 8% БДП-а 1993, да би следеће године дошло до девалвације пезоса и пада потрошње од чак 10%.

имају слободну трговину. То је и навело турску владу да направи споразум са Србијом, дајући нашој земљи асиметричан третман у међусобној трговини, која је постала слободна, истина, са бројним изузецима. Фирме из две земље би могле да поправе пословне резултате и захваљујући заједничким наступима на трећим тржиштима (у Србији послују турске компаније, посебно у индустрији пива). Турска нпр. има моћну текстилну индустрију (осму у свету). Адут Србије био је Споразум о слободној трговини са Русијом.

Споразум је потписан у септембру 2010. Укидање царина на увоз робе из Турске одвијаће се у три фазе до 2015. Вишим царинским дажбинама заштићен је аграр, текстилна индустрија и металургија, док ће из Србије без царине моћи да се извозе практично сви индустријски производи. За Србију је круцијално важно унапређење сарадње у области трговине говеђим месом, шећером и другим аграрним производима.

Од 2006. упетостручен је робни извоз у Турску, а структура производа у корист робе више фазе прераде је побољшана. Српска текстилна индустрија најбоље је искористила Споразум о слободној трговини са Турском, што се посебно види у снажном расту извоза у периоду 2011–12. Обим размене Србије и Турске интензивно расте и могао би за већ две године износити скоро милијарду долара. Турска из Србије највише увози метале, сирови каучук, минералне руде, а у Србију извози текстилне производе, машине и апарате.

Пример успешне сарадње две земље је компанија „Џинси Истанбул” у Лесковцу, која је запослила 500 радника и проширила производњу, као и „Борал алуминијум”, која је најавила гринфилд инвестицију у Бољевцу од 55 милиона евра и 300 радних места (турске компаније су и власници две пиваре у Србији). Такође, значајно је и улагање српске компаније „Бомекс” од 10 милиона евра у производњу ватросталне опеке у Турској.

Табела 3.

Робна размена Србије и Турске у % укупне и милионима евра

	2000	2008	2010	2011	2012
Извоз	0,6%	0,4%	0,9%	1,5%	1,6%
Увоз	1,9%	1,8%	1,9%	2%	2,3%

Робна размена Србије и Турске у милионима евра

	2000	2008	2010	2011	2012
Извоз	10,4	30,8	66,5	131	145,1
Увоз	68,5	296,8	244,3	290,4	341,3

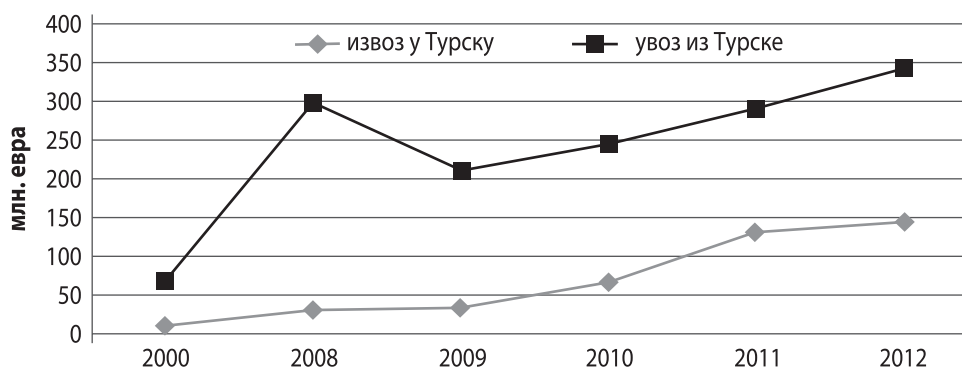
Извор: РЗС.

Анализа динамике робног извоза и увоза у оквиру постојећих споразума о слободној трговини углавном указује на убрзавање раста размене након ступања на снагу Уговора о слободној трговини. Уговор са Русијом ступио је на снагу августа 2000, а са ЕУ децембра 2000, и оба се могу повезати са

динамичним растом робне размене Србије са овим територијама. До 2008. извоз и увоз (кориговано за размену са Црном Гором) расли су по просечној стопи од скоро 20% годишње у еврима. Просечна дискретна стопа раста извоза у периоду 2000–2012. (коригована за размену са Црном Гором 2000) износи 14,8%, а увоза 12,5% у еврима (раст размене је импозантан, али је остварен са врло ниске базе, тако да Србија у апсолутном изразу има врло низак извоз а, у мањој мери, и увоз).

Графикон 3
Динамика робне размене Србије и Турске
извор: РЗС

Размена је убрзана и са Турском након 2010, када је ступио на снагу Споразум о слободној трговини са овом земљом. Робни извоз у Турску је са 66 милиона евра 2010. скочио на 145 милиона евра 2012, док је на страни робног увоза забележен раст са 244 на 341 милиона евра. Иначе, просечна стопа робне размене са Турском 2000–12. виша је него укупни раст размене, што је последица врло ниске базе и неискоришћених могућности за економску сарадњу две земље (робни извоз је просечно растао 24,6%, а увоз 14,3%, док је укупни робни извоз растао 14,8% а робни увоз 12,5% у раздобљу 2000–12).

Литература

- David P. Goldman, Ankara's "Economic Miracle" Collapses (Changes in Turkey), *Middle East Quarterly*, Winter 2012, pp. 25-30
- David O'Byrne, "Turkey: trade figures mask deeper problems", August 3, 2012. Financial Times.
- International Monetary Fund, World Economic Outlook Database, October 2012
- Patrick Cockburn: Is Turkey's economic miracle about to fade away? SUNDAY 22 JANUARY 2012, INDEPENDENT
- Turkeys economy: Istanbuls and bears, Apr 7th 2012, The Economist. <http://www.economist.com/node/21552216>
- Financial Times, "Taking its wares to the world", SPECIAL REPORT, 22.11.2012. Investing in Turkey. pp:1-2- <http://www.ft.com/intl/cms/9685279e-339d-11e2-9ae7-00144feabdc0.pdf>
- Holly Ellyatt, Can Turkey Become 'the China of Europe'? Friday, 18 Jan 2013. CNBC. http://www.cnbc.com/id/100390252/Can_Turkey_Become_039the_China_of_Europe039
- <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/patrick-cockburn-is-turkeys-economic-miracle-about-to-fade-away-6292806.html>
- <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/eng/>
- http://www.turkstat.gov.tr/PreTabloArama.do?metod=search&araType=hb_x
- <http://www.nytimes.com/interactive/2012/09/29/world/middleeast/the-growing-role-of-kurds-in-syria.html?ref=middleeast>
- <http://www.turkstat.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=13140>
- <http://www.meforum.org/3134/turkey-economic-miracle>
- <http://www.ecb.int/stats/exchange/eurofxref/html/index.en.html>
- http://siteresources.worldbank.org/TURKEYEXTN/Resources/361711-1339659387823/REB_issueII.pdf
- [http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_\(PPP\)_per_capita](http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_countries_by_GDP_(PPP)_per_capita)
- <http://www.turkstat.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=10895>
- <http://www.makroekonomija.org/wp-content/uploads/unido-2000-2010-21.png>
- <http://www.oecd.org/daf/internationalinvestment/investmentstatisticsandanalysis/FDI%20in%20figures.pdf>
- http://www.turkstat.gov.tr/PreTabloArama.do?metod=search&araType=hb_x
- <http://blogs.ft.com/beyond-brics/2012/08/03/turkey-trade-figures-mask-deeper-problems/#axzz2CUllfP1J>
- <http://www.turkstat.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=10926>

Душан Спасојевић*

УЛОГА ВОЈСКЕ У ТУРСКОЈ, КРОЗ ИСТОРИЈУ И ДАНАС

Да ли су џамије постале касарне, минарети бајонети, а верници војници Реџепа Тајипа Ердогана?

Апстракт. Рад у историјском контексту приказује улоге војске у турском друштву, делатност војног естаблишмента на очувању секуларизма, против исламизма и курдског сепаратизма; дат је и осврт на данашњу пасивнију улогу турске војске под влашћу Реџепа Тајипа Ердогана.

Кључне речи. Турска војска, секуларизам, исламизам, курдски сепаратизам.

* * *

Турске оружане снаге (ТОС) и њихова деценијама доминантна улога у политичком животу земље последњих година пролазе турбулентан и, по саму војску, болан процес промена. Под утицајем унутрашњеполитичких и међународних фактора позиција армије доживела је суштинску трансформацију од доласка на власт Партије правде и развоја (АКП). Ова политичка странка, чврсто укореењена у исламистичкој идеологији, вешто је искористила процес европских интеграција да, комбинујући унутрашњи и инострани притисак, маргинализује до тада свемоћну војску и њене недодирљиве генерале.

Улогу Турских оружаних снага, друге по величини армије НАТО-а, у унутрашњој, спољној и безбедносној политици земље није могуће на прави начин разумети, а да се она претходно не сагледа кроз историјски контекст. Наиме, данашња Република Турска родила се на развалинама Османског царства захваљујући отпору који је западноевропским окупационим силама пружила њена армија са Мустафом Кемалом Ататурком на челу. Турску револуцију од 1920. до 1923. године, из које је настала данашња република, водили су и извели официри. На крилима те револуције први политички лидери

* Државни секретар у Министарству одбране Републике Србије (2007–2010) и амбасадор Републике Србије у Републици Турској (2010–2013).

модерне Турске, укључујући њеног првог председника Ататурка и премијера Исмета Инонуа, потекли су управо из редова Турских оружаних снага.

Међународно окружење између два светска рата, а посебно Хладни рат, били су пресудан фактор и својеврсно плодно тле за очување улоге војске у турском друштву. Исконски страх од Русије, а затим од СССР-а, био је храна не само за јачање улоге војске унутар земље већ и брана критикама „слободног света” због бројних кршења основних људских права и слобода. Та права и слободе, са прећутном сагласношћу западних савезника Турске, драстично су кршени управо у жеку блоковског одмеравања, кроз државне ударе и војне хунте шездесетих, седамдесетих и осамдесетих година прошлог столећа.

Страх од исламизације и курдског сепаратизма представљали су исто тако битан фактор који је војно-политички естаблишмент препознао, подгревао га и њиме вешто манипулисао, користећи га за очување сопствених привилегија. Војска је на основу устава, који је сама донела 1982. године, себе прогласила последњом браном против рушења секуларног поретка који је успоставио Ататурк. Последњи успешан војни удар, штитећи сопствени устав, армија је извела 1997. године, оборивши владу исламисте Неџметина Ербакана без иједног испаљеног метка. Посебно је важно, на овом месту, подсетити на то да је исте године, због рецитована стихова: „Дамије су наше касарне, њихове куполе наши шлемови, минарети наши бајонети, а верници наши војници”, на затворску казну осуђен тадашњи градоначелник Истанбула, а данас „вођа свих Турака” Реџеп Тајип Ердоган. Била је то лабудова песма турских генерала. Одговор на курдски устанак у првој половини деведесетих година 20. века био је искључиво одговор војске. У врзином колу међусобне размене насиља, Оџаланов ПКК и турска армија ојачавали су своје позиције и, свесно или несвесно, спречавали сваку алтернативу сопственој доминацији политичким заједницама, чији су интерес заступали снагом оружја.

Крај хладноратовске ере, распад СССР-а и распарчавање СФРЈ, ратови у Либану, Ираку и Авганистану, а на првом месту курдски устанак на југоистоку данашње Турске, појачали су дубоко уврежене страхове и очували иначе преовлађујуће мишљење да Турска, због својих унутрашњих противречности, још није спремна за потпуну демократизацију, односно да стави ТОС под потпуну цивилну контролу слабашних коалиционих влада.

У последњих неколико година владавине АК партије све су видљивији знаци очигледног опадања улоге оружаних снага у турској политици. Прави почетак краја доминације ТОС у унутрашњој политици земље био је неуспели „интернет” државни удар из априла 2007. године. Тада је Генералштаб ТОС, издавши саопштење у ситне сате и објавивши га на званичном сајту војске – познатијег као „поноћни меморандум”, покушао да спречи избор дотадашњег министра иностраних послова, Абдулаха Гула, за председника Републике. Такво драстично мешање оружаних снага у домаћу политику

вешто је искористио неприкосновени вођа АКП-а, Реџеп Тајип Ердоган. На ванредним изборима које је расписао, у референдумској атмосфери „за мешање војске у политику или против њега”, до ногу је потукао и кемалистичку опозицију и њене патроне у Генералштабу ТОС.

Драматичне промене на турској политичкој сцени, као и новонастала међународна конјуктура, у међусобној интеракцији створили су погодно тле за слабљење утицаја ТОС на формирање унутрашње, спољне и безбедносне политике.

Најснажнији унутрашњи фактор слабљења утицаја војске је једнопартијска стабилна влада АКП-а, која од новембра 2002. године, из избора у изборе, осваја све веће поверење грађана Турске. Од 2007. године кроз судски процесуиране случајеве Ергенекон и Маљ, у којима су највиши ешалони ТОС оптужени за покушај свргавања демократски изабране владе, против армије је оркестрирана силовита кампања у средствима јавног информисања. После медијске кампање, због које је имиџ у јавном мњењу до тада популарне војске осетно урушен, уследила су масовна хапшења старешина оружаних снага. Важну и здрушну подршку овом Ердогановом обрачуну са војним врхом давали су изузетно утицајни и тиражни медији под контролом исламског покрета Фетулаха Гјулена. Међу преко шездесет адмирала и генерала који су се у овим операцијама обрели иза решетака нашао се чак и бивши начелник Генералштаба ТОС, генерал-пуковник Илкер Башбуг.

Међу спољним факторима који су умногоме ослабили утицај војске на првом месту издвајамо приближавање Турске Европској унији. Откако је 1999. године званична Анкара постала кандидат за пуноправно чланство у ЕУ, један од првих услова био је стављање ТОС под цивилну контролу. Најважнија промена која је, у том смислу, равнотежу снага усмерила у корист владе АКП-а била је развлашћивање Савета за националну безбедност, којим су од устава из 1982. године доминирали турски генерали. С друге стране, САД, иако поједини кругови у Вашингтону с крајњим подозрењем прате процес развлашћивања ТОС и постепеног урушавања секуларизма, рачунајући притом на изузетан значај турског савезништва, немо посматрају овај процес.

Ипак, можемо да оценимо да је на одређени начин турска војска, између свега наведеног, такође и жртва сопствених достигнућа. Њена вишедеценијска доминација у унутрашњополитичком животу земље постала је терет за остварење управо оних тежњи и циљева које је сама поставила. Ататуркова визија, као њен најчвршћи ослонац, можда је данас њен највећи противник, јер се поставља питање да ли је ТОС од чувара визије постао највећа препрека за њено остваривање. Историјски гледано, ТОС је од настанка модерне турске републике био највећа снага модернизације и напретка. С обзиром на то да је армија, по природи ствари, затворена и конзервативна институција,

због недостатка креативног размишљања и флексибилности догађаји у земљи и свету су их претекли.

На самом крају, важно је напоменути да је начин на који је Реџеп Тајип Ердоган турску војску ставио под „цивилну контролу”, брутално срозавајући углед ТОС у таблоидној штампи и хапсећи њене најистакнутије старешине, суштински онемогућио да војска буде инструмент у рукама владе АКП-а у спровођењу њене, све агилније спољне политике. Без постојања јединственог ланца команде, Ердоганова влада и Турске оружане снаге представљају два одвојена света. Са огромним неповерењем које влада између већине старешинског кадра и највећег дела цивилног естаблишмента, Турска не може постати озбиљан фактор у свом немирном окружењу, а самим тим ни остварити амбицију да постане макрорегионална сила.

КУЛТУРНА ПОЛИТИКА ТУРСКЕ: ОБНОВА „ВЕЛИЧАНСТВЕНОГ СТОЛЕЋА“?

Апстракт: Рад се бави појединим аспектима културне политике данашње Републике Турске и, у оквиру те политике, могућим оживљавањем и обнављањем исламских и османских културних вредности и утицаја након периода њиховог, сматрало се одсуства, иако, како се све више показује, само затишја током кемалистичке ере. Практична примена овакве политике спроводи се, између осталог, кроз образовни систем, пре свега кроз уџбенике историје, али и путем мас-медија, кроз филмове и серије које најчешће улепшавају и величају османску прошлост и које су увелико напустиле границе Турске одомаћивши се у готово сваком дому балканског региона.

Кључне речи: култура, културна политика, Турска, османизам, неоосманизам, исламизам, настава историје, турске серије.

* * *

Готово све научне и енциклопедијске дефиниције *културе*, без обзира на само образложење појма, слажу се у његовом изворном латинском корену у значењу гајења, обрађивања, неговања, оплемењивања земље. С временом је појам еволуирао и добио метафорички смисао: од културе земље пренео се на културу духа, од обраде поља на обрађивање, култивисање духа.¹ Национална култура, с друге стране, дефинише се као посебност у културном развоју која одликује сваку нацију и коју сачињавају историјске традиције, морал и обичаји, наука, уметност и остала подручја духовног стваралаштва једног народа. При томе, језик је основно средство и битан елемент сваке националне културе.² Ипак, као основ профилисања културног обрасца једног народа или земље, можда нам највише може послужити мисао једног

* Историјски институт Београд.

1 С. Петровић, *Културологија*, Београд 2000, 9.

2 *Kultura*, Enciklopedija leksikografskog zavoda, 3, Zagreb MCMLXVII, 693.

од наших најзначајнијих научних и културних стваралаца, нашега великана Слободана Јовановића: „Када је реч о култури једног народа морају се узети у обзир све гране његовог духовног живота: не само његова наука, него исто тако његова вера и морал, његова књижевност и уметност, његова политика и право, његова војска и привреда, његови обичаји и забаве... Тек на основу свега тога може се рећи какав културни образац тај народ има, и колико је тај образац продубљен и префињен“.³ Какав је, дакле, турски културни образац? Да ли постоји само један, и како га други доживљавају? Да ли је продубљен и префињен или се данас само префињено намеће?

Сам појам *култура* и оно што тај појам представља у датом времену и простору, током дугог периода историје човечанства и цивилизације, мењао је, мање или више, значење, бар када је сама научна дефиниција у питању. Још од грчких и римских филозофа, преко средњег века и религиозног тумачења културе, па све до француских и немачких просветитеља, појам *културе* је еволуирао често се терминолошки изједначавајући са појмом *цивилизације*. Културан човек је цивилизован човек, културна земља је цивилизована земља. Наравно, нису све земље достигле исти степен културе и цивилизације. Неке су више културне и цивилизоване, неке мање, па иако је, према и данас важећим хуманистичко-просветитељским теоријама, разлика између дивљих и културних само историјске а не онтолошке природе, још у периоду настанка ових теорија ствара се и данас важећа и актуелна идеја о супериорности Запада и његовој историјској обавези да помогне „мање културним“ народима да се уздигну до нивоа „цивилованих“. Запад симболизује *просветиољство* насупрот мраку који се везује за Југ и Оријент.⁴ „Које име дати Западу у његовом односу према Оријенту: *Запад је цивилизација*.“⁵

У том смислу, веома је тешко прецизно говорити о турском културном обрасцу или турској култури уопште. Запад је у сваком случају сматра оријенталном, „мање развијеном“, без обзира на све напоре модерне Турске да га убеди у супротно. И у самој Турској се поставља питање: Да ли је турска култура европска или азијска, да ли је исламска или секуларна, или је пак све то заједно, што се свакако одражава и на деловање турске политичке и културне елите. Оно чему турска, пре свега политичка елита данас тежи јесте да Турску, као земљу која се великим делом своје историје простира на два континента, прикаже као спој та два света, мост који спаја, а не раздваја Исток и Запад и све њихове културолошке разлике и противречности.

Пре било какве дискусије о турској култури треба, дакле, имати у виду да је турски свет током своје историје живео на простору од Туркестана па

3 С. Јовановић, *О културном обрасцу*, Један прилог за проучавање српског националног карактера, Виндзор 1957.

4 С. Петровић, *нав. дело*, 10.

5 Исто.

све до Балкана и Средње Европе. Турски као матерњи језик говори двеста двадесет милиона људи на површини од око дванаест милиона квадратних километара, што га чини једним од најраспрострањенијих језика на свету, а већ смо помињали језик као битан елемент и основно средство стварања и ширења националне културе. Чак иако говоримо само о становницима данашње Републике Турске као једном од бројних огранака турских народа, различити периоди развоја, као и историјске, те самим тим и културне прекретнице, доводили су, током дуге историје Турака, до стварања и мешања више културних образаца. Од Централне Азије, као постојбине данашњих Турака, од Гоктурака и њихових чувених *Орхонских* натписа из 8. века који сведоче о томе да су Турци пре више од дванаест векова имали поетски изражајну и интелектуално развијену књижевност, преко Ујгура, првих Турака који су са номадског прешли на седелачки начин живота створивши развијену и богату градску цивилизацију, код којих је пронађен велики број књига из домена књижевности, права и медицине, слика и минијатура, статуа и драгуља, и које неки научници чак сматрају творцима првих штампаних слова и прве штампарије у историји⁶; од претежно шаманске традиције турских племенских родова у преисламском периоду када се неговала јуначка епска поезија, митови и легенде прожете херојством и чашћу и проткане натприродним бићима и култовима разних животиња, пре свега вука⁷, вучице, јелена..., затим раноисламског периода и *Књије Деде Коркуша*, једног од највећих споменика турске народне књижевности, дела усмене књижевне традиције Турака Огуза, претеча Турака Селдука и Османлија из кога се јасно могу сагледати обичаји, култура, навике, породични и племенски живот Турака тога доба,⁸ преко Селдучког и Османског царства и персијског утицаја који је зашао у скоро све сфере, пре свега у књижевност (диванска поезија), језик, духовну и материјалну културу, науку... све до савремене Републике Турске и великог друштвеног и културног преображаја који је повео отац модерне турске нације Мустафа Кемал-паша Ататурк изевши једну од највећих културних револуција 20. века – језичку,⁹ говорити о једном и јединственом турском културном обрасцу, у најмању руку било би неозбиљно. Због тога нећемо

6 М. Маринковић, *Од Орхона до Орхана*, Мостови, бр. 146, св.2, Београд 2009, 127.

7 Култ вука је до те мере изражен код Турака и данас, више од десет векова касније, да је и сам Ататурк носио име „Сиви вук“.

8 М. Маринковић, нав. дело, 130.

9 Језичка револуција (тур. Dil devrimi) у Турској изведена је 1928. године за практично три месеца. Иако је чишћење језика од позајмљеница, пре свега арапских и персијских, трајало дуже, реформа писма изведена је у рекордном року. У јулу 1928. чланови језичке комисије изнели су Ататурку нацрт нове турске латинице која је требало да замени арапски алфабет коришћен током читавог периода постојања Османског царства. Ново писмо је званично усвојено 1. новембра 1928. године. Сам Ататурк је у периоду од 23. Августа до 20. септембра путовао по земљи и јавно показивао писање нових слова. Године 1929. укида

погрешити ако турску културу, у начелу, назовемо и исламском и секуларном, и европском и азијском. Ипак, без сумње се може рећи да је културни образац који је, у већој или мањој мери, у зависности од историјских околности, током највећег дела турске историје био доминантан и на неки начин обједињавао све остале, био исламски културни образац. Као спона старих, традиционалних и нових, најчешће спољашњих, асимилованих културних образаца, тај образац, након периода затишја, поново ступа на сцену у овој најновијој „постататурској“ Турској.

У сваком случају, Турска је на прекретници а та прекретница није одско-ра, она траје и уобличује се већ деценијама. Да ли симболичку снагу лика Кемала-паше Ататурка која представља можда и једину истинску кохезиону нит која држи на окупу све турске противречности и парадоксе, може да замени нови културни образац који уобличавају ислам, све јачи конзервативизам и османско наслеђе? Данашња турска власт сматра да може, штавише, она све отвореније заступа становиште да такав културни образац никада није требало ни напуштати. Зашто је икада и дошло до отуђивања од османске прошлости, од златних векова снаге и моћи, утицаја и просперитета? – питају се данас убеђени неоосманисти. Кемализам је културни модел савремене Турске засновао на потпуном прекиду са османским добом, његовим духовним и културним наслеђем, па је идеја неоосманизма на културном плану морала бити обнављана полако и тактички. У оквиру „стратегијске дубине“ стварала се „културна дубина“ као део оне историјске. Обнавља се позитиван однос према Османском царству што је постепено ишло кроз турски образовни систем и пре него што је неоосманизам отворено показан. О томе сведочи и рад угледног турског историчара и професора Сине Акшина објављен још 1994. године у зборнику радова „Уџбеници и настава историје“¹⁰ у коме он управо наводи штетност поистовећивања са Османлијама и Османским царством које је све чешћа појава у турским уџбеницима историје.¹¹ Као један од најупечатљивијих примера таквог дискретног и поступног поистовећивања наводи пример из уџбеника за трећи разред гимназије штампаног још 1990. године у коме наслови поглавља гласе „*Како смо изјубили Кијар, Тунис и Еџийај*“ као и друго поглавље „*Како смо изјубили Босну и Херцеговину*“ са нагласком на „*смо*“¹² Основни пример поистовећивања који се у ранијим уџбеницима кемалистичке ере, када су Османлије махом представљане као „они“ а не као „ми“, није могао догодити. Професор

се учење арапског и персијског језика у школама а у међувремену се уводи Грегоријански календар, арапски бројеви итд.

10 *Tarih öğretimi ve ders kitapları*, İstanbul 1995, 1-394.

11 S. Akşin, *Tarih öğretimimizde temel paradigma sorunu*, Tarih öğretimi ve ders kitapları, İstanbul 1995, 62-68.

12 Исто, 64.

Акшин као један од основних проблема види и општеприхваћену периодизацију историје по халдуновском моделу о успону, врхунцу и пропасти једног царства, коју већина домаћих и страних историчара узима као модел и на примеру Османског царства. Једина разлика огледа се у томе што неки историчари период успона деле још на период оснивања и период успона, док се највећи број слаже у констатацији да је 16. век био његов врхунац. Примери за ово су бројни, наводи Акшин. Од већ поменутог удбеника историје у коме се овај период назива „најсјајнијим“ (тур. *en parlak devri*) до таквих усхићених констатација каква је она Јилмаза Озтуна који у својој *Историји III* наводи да је Сулејман Величанствени „највеличанственији владар у две ипо хиљаде година дугој турској историји и да је његов период познат као најраскошнији и најсрећнији ако се посматра читава историја Турака“.¹³ Даље се наводи да је „У време Законодавца Турска до те мере била моћна да када би се сакупила сва снага и моћ свих осталих земаља, не би достигли снагу Османског царства“.¹⁴ По проф. Акшину, управо такве изјаве доводе до маспсихозе, што међу ђацима што међу обичним светом, код кога се природно јављају и мисли типа „Ето какви смо некада били а наша сада спали“, и буди жеља да се проживљени „златни векови“ поново врате на место „уназађене“ Републике Турске.

На овакву периодизацију и величање одређених периода Царства, Акшин износи супротстављене тезе и каже да би то можда и могло важити ако се мисли на војничку моћ и доминацију, али шта је са свим осталим? У Бечу је већ 1529. године постојала штампарска преса док се код Османлија она појавила тек у 18. веку. Због тога он тврди да је сваки следећи век био уствари бољи и напреднији од оног претходног: „17. век је напреднији од 16: сетите се Катип Челебије, Евлије Челебије, Печевија и Наиме. 18. век је напреднији од 17: Селим III, Недим, Шејх Галип, прва јавна библиотека, прва штампарија, појава првих мирнодопских наместо ратничких мисли и идеја. 19. век је био напреднији од 18: ...Џевдет-паша, Намик Кемал, Танзимат, Уставност... железница... систем образовања... лечења...“¹⁵ Том логиком природно се долази и до закључка да је 20. век напреднији од 19. тј. да је Република Турска напреднија од Османског царства. Он наводи да је турско друштво из феудалног прешло у капиталистичко, из верског у лаичко; ту су писменост, култура, већа производња, боље лечење, дужи животни век итд. Самим тим, када би се ствари постављале на тај начин, не би више било маштања о „добрим, старим временима“. Не би се инсистирало на враћању „болеснику“ (тур. *хасџа адам*) алудирајући на „болесника са Босфора“, како су називали Царство у 19. веку. Република Турска никада није била „hasta adam“ – „болесник“, па

13 Исто, 65.

14 Исто.

15 Исто, 64-65.

зашто би је се онда одрицали у корист некога ко јесте? Акшин чак иде дотле да анадолску револуцију Турака под Кемал-пашом на неки начин пореди са националним револуцијама балканских земаља у ослобођењу од Османлија: „Анадолска револуција Републике Турске делимично је довела Турке у ситуацију Грка, Бугара, Срба, Румуна, тј. приближила их је томе да устану против Османлија. Али због националне и верске сличности са Османлијама, можда нам је теже да размишљамо као ове балканске нације и да поделимо њихову реакцију”.¹⁶

У сваком случају, у Турској је на делу ревизија историје тј. нова перцепција историје као један од резултата „историјске“ и „културне дубине“, са задатком да се Османско царство прикаже као толерантно, мултиетничко и мултиверско, те као такво, савршено погодно да поново пригрли у своје наручје брдовити и немирни Балкан. Штавише, истиче се да је период османске владавине златни период Балкана, те да су каснији сукоби и неразвијеност ових земаља заправо последица њиховог ослобођења 1912. године. Сам министар Давутоглу је изјављивао да све до краја 19. века, дакле све док је Османско царство било присутно на Балкану, балкански народи нису видели ратове! У време Ататурка Балкански ратови су узимани управо као доказ погрешне политике Османског царства, док данашња турска власт покушава да прогура тезу да су Балкански ратови изазвали конфликте који и данас трају док је под османском владавином постојао мир и просперитет. Управо из тих разлога, ревизију историје није довољно извршити само код домаћег становништва. Позитиван однос према Османском царству настоји се извозити нарочито у земље и међу народе који су били под османском влашћу а поготову међу народе Балкана где се, како запажа умерени турски аналитичар Семих Идиз: „лекције о ослобођењу од Турака и даље налазе међу првим лекцијама из историје у школама на Балкану и Блиском истоку”.¹⁷

Следећи аналогију свега реченог, овде би се, само по себи, могло наметнути још једно логично питање: Да ли исто важи и за културу? Да ли је турска култура прогресивна и има континуиран, еволутивни развој или је, као и само Османско царство, схваћена по аналогији са биолошким организмом који на крају увек стари и пропада. Да ли је, дакле, турска култура, уметност, књижевност пропала заједно са Царством па је треба у том смислу и обнови? Да ли диванска поезија¹⁸ такође представља врхунац и више одражава

16 Исто, 63.

17 Д. Танасковић, *Неоосманизам*, Београд 2011, 57.

18 Дивани – збирке песама по којима је ова поезија и добила назив. Представља најдужи период турске литературе који је трајао од 13. па све до краја 18. века. Ова поезија била је под утицајем пре свега исламске културе и цивилизације, персијског језика и песничког изразакао и арапске метрике, док су њене основне одлике биле затвореност, статичност, песимизам и одсуство националних осећања у складу са исламским универсализмом.

турску културу него један Орхан Памук? Да ли је таква врста обнове зада-так данашње културне политике Турске, њеног образовног система и њене кинематографије?

Како, бар засада, турске власти немају приступ уџбеницима историје у Србији, Бугарској, Грчкој, имиџ Турске се поправља путем медија и потрошачког друштва, најпре преко сапуница с грађанском тематиком, сликама Босфора и панорамама модерног Истанбула али и, у новије време, приказивањем све већег броја серија и филмова који кокетирају са османском историјом. Ту је, пре свега, на простору читавог Балкана мегапопуларна серија *Величанствено стилолеће*, код нас позната једноставно као *Сулејман*. Затим нова серија која ће се вероватно ускоро појавити и на овим просторима, *Османска времена*, чија је радња смештена у доба Ахмета III, тзв. „доба лала“, као и најкупљи филм турске кинематографије у који је уложено чак 17 милиона евра, *Феџих тј. Освајање 1453*. премијерно је приказан прошле године а његова централна тема је освајање Цариграда од стране Турака и коначни пад Византије. Теорија о изузетној толерантности Османлија посебно је истакнута у последњој сцени филма. Наравно, стиче се утисак да иза оваквих пројеката стоје читави тимови, а имајући у виду тврдње да у Турској малтене ниједан уговор не може бити потписан без увида власти у то да ли је у складу са дугорочном стратегијом турске политике, неминовно се стиче и утисак да су овакви пројекти део неоосманистичке пропаганде, у овом случају популарне културе пласиране путем мас-медија. Иако се, с друге стране, премијер Ердоган у недавним изјавама одриче и не признаје своје претке приказане на овакав начин, државни пројекат или не, резултат је на крају исти: мајце, капе, мараме са османским мотивима и султанским туграма, компакт-дискови са османском музиком, серијама и филмовима, популарна белетристика са харемским темама и сви остали производи намењени потрошачком друштву. С друге стране, колико год их представници турске власти оспоравали, не може се порећи чињеница да ови и овакви производи турске кинематографије одражавају тај и такав, како наводи проф. др Дарко Танасковић „улепшани образац драг неоосманистима о једној административно сјајно организованој муслиманској империји која у складу са исламским поимањем

Иако је несумњиво изнедрила великане (Баки, Фузули, Хајали, Недим, Шејх Галип...) као и оригиналне књижевне ствараоце који су тежили националном песничком изразу и народном турском језику (Али Шир Неваи, Султан Херат), дивански песник је стварао пре свега задатим песничким оквирима, од њега се није захтевала оригиналност, нити јој је он тежио. Дивански песник није читао западну књижевност, није учио европске језике и остао је нетакнут књижевним покретима који су потресали европску културу. Историчари књижевности управо у тој њеној зачаурености налазе разлоге пропасти диванске књижевности која се вековима исцрпљивала бескрајним понављањем истих оцвалих метафора и метричких калуца и била затворена за све нове утицаје. (О овоме видети: М Маринковић, *Сћара њурска књижевност*, Београд 2012).

и примењивањем толеранције, припадницима других монотеистичких вера омогућава висок степен испољавања културних специфичности која иде све до појаве развијеног космополитизма у великим градским срединама¹⁹. Све се, дакле, своди на хвалоспеве Османском царству и историјском периду његове славе и моћи.

Иако су мишљења о томе да ли постоји реална опасност од приказивања и популаризације производа турске кинематографије подељена, можда и највећи проблем у читавој овој причи исправно запажа проф. др Ема Миљковић када препоручује опрез приликом гледања, истичући да је највећи проблем са серијама и филмовима из османске историје управо тај што се они у основи базирају на историјским догађајима па је некеме ко нема дубља знања, веома је тешко да разграничи историјске чињенице од фикције. И заиста, већина гледалаца природно нема дубља историјска знања, а када вам још на почетку епизоде стоји напомена да су сви догађаји и особе „инспирирани“ стварним историјским догађајима и ликовима, велики број гледалаца узеће све приказано здраво за готово не обративши пажњу на реч „инспирирани“, која се у овом контексту и иначе често користи у кинематографији. У складу са резултатима недавно објављене анкете у једним нашим новинама, многи ће знати из прве да вам кажу колико је султан Сулејман имао деце али неће знати када је владао кнез Милош, о његовој деци и да не говоримо, и правдаће се тиме да им се то сервира на телевизији те да нису они криви што нема домаћих историјских филмова и серија.²⁰ У овоме свакако има много истине. „У том светлу, понашање Турске као и улагање у серије и филмове који величају Османску империју потпуно је јасно, оно што је неразумљиво је наше понашање,“ закључује исправно проф. др Ема Миљковић.²¹

У сваком случају, турски премијер Ердоган више пута је оценио да је један од приоритета узгајање нових генерација на вредностима религије, тј. на вредностима ислама. Недавно усвојена реформа образовног система несумњиво ће довести до експанзије верских школа, а у тим вредносним координатама се ствара и савремена турска култура. Наравно, и даље постоји јак опозит оваквим тенденцијама на турској културној и политичкој сцени, али је несумњива тенденција ка доминацији конзервативне Турске, која на таласу новонастале економске моћи, што је за последицу имало и промену социјалне слике и стварање нове средње класе, пре свега у центру турског конзервативизма, Анадолији, све храбрије и одлучније раскида са многим идејама на којима се заснивала визија Кемал-паше Ататурка.

19 Исто, 23.

20 http://www.b92.net/kultura/vesti.php?nav_category=268&yyyy=2012&mm=11&dd=12&n_av_id=659677

21 <http://www.novosti.rs/vesti/spektakl.147.html:372356-Sulejman-Velicanstveni-1-Sminkanje-istorije>

У смислу ове свеобухватне трансформације турског друштва, која као свој израз има и спољну политику умногоме одступајућу од традиционално уздржане спољне политике засноване на Ататурковој крилатици „мир у земљи, мир у свету“ треба посматрати и присуство савремене турске културе на постјугословенском простору. Деловање Анкаре на постјугословенском простору се заснива на јачању пре свега културног присуства, посебно у срединама где је муслиманско становништво већинско и где се, како наводи проф. Танасковић: „посредством великог броја фондација, института, центара, асоцијација и сличних институција за проучавање Балкана промишљено и дугорочно ствара кадровска база за извршавање задатака из домена реафирмисања слоја османско-оријенталног наслеђа у савременом културном идентитету и сензибилитету Балканаца“.²² Ако се погледају огромни буџети које имају Директорат за верска питања Дијанет, Турска развојна агенција за међународну сарадњу ТИКА и културни центри Јунус Емре, који оперативно спроводе турску спољну политику и у којој је култура једно од средстава, јасно се осликава османско наслеђе као важно извориште визије и планова Турске на нашим просторима. У овом смислу, за наметање турског културног обрасца не треба занемарити и значај образовне мреже утицајног исламског покрета Фетулаха Гулена која се гради у синергији са турским дипломатским апаратом, без обзира на бројне трзавице које на унутрашњој сцени овај моћни покрет има са владајућом АК партијом. Ова образовна мрежа, заснована на модерним и логистички изузетно опремљеним основним, средњим школама и универзитетима широм света, посебно у Азији, Африци и на Балкану, однедавно делује и преко једне интернационалне основне школе у Београду.

Управо због тог исламског културног обрасца који поново у већој мери ступа на сцену у данашњој Републици Турској, она ће тешко успети да докаже Западу оно што је дуже време упорно покушавала - да је једнако, или бар довољно „културна“. У том смислу, иако добри савезници, однос Запада према Турској ће остати исти. Запад ће је и даље посматрати као „мање цивилизовану“. Као што је то чинио вековима раније. И то није ништа ново. Оно што је у том односу ново јесте да Турска, чини се, више и не хаје много за то.

Резиме

Говорити о турском културном обрасцу или турској култури уопште у прецизним и јединственим одредницама веома је тешко. Са једне стране Запад је сматра оријенталном, што у очима овог посматрача значи и „мање развијеном“, „мање цивилизованом.“ Са друге стране, Турска дуго покушава

²² Д. Танасковић, *нав. дело*, 152.

да убеди Запад у супротно. У самој Турској такође се поставља питање: Да ли је турска култура европска или азијска, да ли је исламска или секуларна? Да ли је, можда, све то заједно? Оваква питања се свакако одражавају и на деловање турске политичке и културне елите која воли да сматра да јесте. Оно чему турска, пре свега политичка елита данас тежи, јесте да Турску, као земљу која се великим делом своје историје простира на два континента, прикаже као спој та два света, мост који спаја, а не раздваја Исток и Запад и све њихове културолошке разлике и противречности. Ипак, културни образац који је, у већој или мањој мери и у зависности од историјских околности, током највећег дела турске историје био доминантан и на неки начин обједињавао све остале, био је исламски културни образац. Тај образац, чини се, након периода затишја, поново ступа на сцену у овој најновијој „постататурској“ Турској. Обнављање исламских и османских вредности постепено се одвијало кроз турски образовни систем, пре свега уџбенике историје где се Османлије све чешће приказују као „Ми“ а не „Они“ како је инсистирао кемализам, а у новије време и путем мас-медија, серија и филмова које улепшавају и величају османску прошлост, и које су у правом освајачком походу код нас, али и на читавом Балкану. У сваком случају, у Турској је на делу ревизија историје тј. нова перцепција историје као један од резултата „историјске“ и „културне дубине“ са задатком да се Османско царство прикаже као толерантно, мултиетничко и мултиверско, те као такво, савршено погодно да поново пригрли у своје наручје брдовити и немирни Балкан. Сматрао то Запад културним или не.

Adem ef. Zilkić*

ISLAMSKA ZAJEDNICA TURSKE – DIJANET

Apstrakt: U ovom radu autor daje pregled istorije, organizacije i sistema djelovanja islamske zajednice u Turskoj. Govori se o pravnom i političkom položaju predsjedništva za vjeru, Dijaneta, ali i brojnih džemata koji poput Gjulenovog imaju veliki broj članova i ogroman uticaj ne samo u Turskoj već i u drugim muslimanskim zemljama.

Ključne riječi: Turska, islam, Dijanet, džemat, muslimani

* * *

Govoriti o Turskoj kao jednom grandioznom civilizacijskom prostoru zaista je nezahvalno, jer ako posmatramo fenomenološki ono što se zbiva na tom prostoru – veoma je izazovno, ako pak implikacije svega toga sagledavamo pragmatički, racionalno – onda je nužno i potrebno.

U osmanlijsko vrijeme poslove vjere je obnašao *mešihat* na čelu sa *šejh-ul-islamom*. Ova vjerska institucija i njen prvi čovjek su, zapravo, predstavljali muslimane na cjelokupnim prostorima gdje je Osmanlijsko carstvo dosegalo.

U Ankari se 1920. godine imenuje posebno tijelo ili ministarstvo koje do 1924. ima i zvanje i status ministarstva. Za reis-ul-ulemu je postavljen tadašnji muftija Ankare Adem Mehmed Rihad, koji je zdušno podržavao nacionalno buđenje i nacionalnu revoluciju predvođenu Kemal-pašom Atatürk. Kao zaslužnog i čovjeka iz naroda smatrali su da je zaslužio to mjesto, te je i postavljen da obnaša tu visoku funkciju.

Za Islamsku zajednicu Turske koja se zove *Dijanet*, što znači *predsjedništvo za vjerska pitanja i poslove*, jako je važna 1935. godina kada se donosi Zakon o ustroju i dužnostima uprave za vjerska pitanja, čime se određuje organizaciona struktura, kadar, osoblje, kvalifikacije, imenovanje, pokrajinska središta – pokrajinske formacijske jedinice i dužnosti svih dužnosnika. Godina 1935, kasnije 1939, pa sve

---

* Reis-ul-ulema Islamske zajednice Srbije.

do 1961. godine će biti jako turbulentne, jako teške za djelovanje misionara i institucije Islamske zajednice. Po Ustavu iz 1961. godine Predsjedništvo za vjerske poslove, odnosno Dijanet, definisano je kao ustavna kategorija i zauzelo je poziciju centralne administracije sa posebnim zakonskim uslovima i definisan sa posebnim pravima i obavezama. Na osnovu tog Ustava Dijanet je dobio novu, uređenu, urbanu dimenziju djelovanja i odnosa, kojim započinje jedan novi period u njegovoj institucionalnoj izgradnji. Ovaj Zakon je omogućio i organizacionu širinu, uključujući i one segmente koji su izvan zemlje Turske, dakle, inostranstvo. Ovaj Zakon je trajao sve do 1980. kada se u vojnom udaru ovaj Zakon ruši, a Islamska zajednica zapada u još težu situaciju, što traje sve do 2010. godine, kada joj se vraća ustavna pozicija.

Kada je reč o osnovnim načelima: u pravcu laičkog načela, a ostajući izvan politike i svih tokova mišljenja, iznošenja javnih mišljenja i stavova-djelovanja, a imajući za cilj nacionalno jedinstvo i saradnju, po Članu Ustava 136. Dijanet ima ulogu da:

- sprovodi poslove u vezi sa *ibadetom*, to znači obredoslužne poslove, same obrede;
- iznošenje moralnih principa vjere islama;
- da organizuje zajedničke svečanosti i druge poslove, isključivo u vezi sa *ibadetom*, odnosno za molitveni dio. I to je opis djelovanja koji je dat, sa zadatkom da se fokusira i svoje djelatnosti usmjerava isključivo na Kur'anu i na Sunnetu vezujući se za četrnaestovjekovno iskustvo muslimana tog prostora, a koji su sunitskog opredjeljenja;
- da u inostranstvu, također, promoviše polje turskog iskustva znanja o vjeri i omogućiti ispravno shvatanje vjere islama.

Od 2010, malo još i ranije, Islamska zajednica Turske – Dijanet i oficijelna politika imaju potpuno suglasje bez obzira na ovako jasnu podjelu vjerskog, odnosno sekularnog i uglavnom se dopunjuju, s tim što i dalje vodeću ulogu imaju državni i politički faktori.

Organizaciona struktura Predsjedništva je sljedeća:

- Predsjedništvo Visokog savjeta za vjerske poslove;
- Generalna uprava za vjersku službu;
- Generalna uprava za obrazovnu službu;
- Generalna uprava za službu hadža i umre;
- Generalna uprava za vjersku izdavačku djelatnost;
- Generalna uprava za odnose sa inostranstvom;
- Predsjedništvo za smjernice i inspeksijske poslove;
- Predsjedništvo za strategijski razvoj;
- Sektor za omladinu i sport;

- Sektor za upravnu obradu povratka kapitala, odnosno praćenje vakufa i vraćanje nadležnosti njihovih u skladu sa šerijatskim propisima;
- Savjetništvo za štampu, odnosno odnose sa javnošću;

Godine 1922, 1935, 1982, pa sve do 2010. je jako težak period i jako su bili teški uvjeti za djelovanje Islamske zajednice Turske. Zapravo, ona je mogla djelovati samo onoliko koliko joj se kaže, dakle, preživljavajući. Taj period je bio sveden na privatno življenje vjere. A život je jako teško kontrolisati i kanalisati bez određenih represija. U svakom slučaju, kada je u pitanju Dijanet, bilo je i toga. Ali da bi djelovala i sebi komoditet u djelovanju olakšala, Islamska zajednica je osim oficijelnog dijela, a i danas tako djeluje, imala i jedan neoficijelni dio koji je i danas prisutan, koji se odvija kroz *džemate*. A to je djelovanje sa ciljem da se uđe u svaku kuću, porodicu, zato što je kemalistički pokret bio protiv vjere, a znamo već kakve je imao tendencije i namjere prema vjeri i uopšte kakve je sve radnje preduzimao u tom cilju. Drugi cilj je bio da se regrutuju članovi, pošto je oformljeno više džemata, tako da svaki džemat ima svoje članove koji će „kroz kuće” i kroz drugo djelovanje da rašire lepezu svog djelovanja kroz organizovanje obrazovnog sistema, ekonomskog, zdravstvenog itd.

I danas imate nekoliko grandioznih *džemata* koji su jači po ekonomskom kapacitetu, organizacionom, kadrovskom i svakom drugom od bilo koje islamske zajednice, osim nekih koje su prije svega – iranske, i nekih arapskih zemalja. Prije svega, to je nevladina organizacija, kao *džemat*, koja ima cilj i zadatak da djeluje i izvan granica Turske, odnosno da pokriva središte Evrope. Možda najjači i najautentičniji u skladu sa hanefijskom pravnom školom jeste džemat *Nurdžije*, džemat uvaženog Fetulaha Gjulina, koji je do te mjere usavršio svoje djelovanje da je njegovo članstvo višemilionsko, i koje ima izvanredan obrazovni sistem kojem bi mnoge države pozavidjele, i koji je ekonomski toliko jak da to balkanske države mogu da sanjaju. A također i na polju zdravstva. Lično sam imao prilike da budem gost u Izmiru i da obiđem peti dijagnostički centar za otkrivanje raka u svijetu „Šifa”, koji je vlasništvo ovog džemata. Također je tu jedan od velikih džemata *Sulejmandžije*, koji u 86 zemalja svijeta ima studentske domove i koji kroz taj segment stvaranja uslova mladim ljudima za obrazovanje i poticanje njihove mladalačke energije da ovladaju tim univerzalnim i tako vrijednim vještinama zapravo i njih pridobija kao svoje članove. Iza toga je odmah jedan, također od velikih džemata, Semerkand, koji ima 11 miliona svojih članova. To su nevjerojatne institucije iako one nisu oficijelna islamska zajednica, nisu Dijanet, ali djeluju po nekoj harmoniji sa Dijanetom kao državnim vjerskom upravom, odnosno državnim zajednicom.

Šta je njihov zajednički cilj? U početku, da to ne bi imalo konotaciju pokreta, nacionalističkog pokreta uspostavljanja nacionalne države Turske i ideja nacionalizma, čak i ako bi Dijanet kao oficijelna državna religijska ustanova sve radnje

pokrenuo na očuvanju vitalnih interesa i ciljeva islama i muslimana, on bi svaka-ko došao u sukob sa državom i ušao bi u nemile događaje sa njom.

Džemati su bili najbolji modus da se tako moćna imperija rasloji u vjerskom djelovanju, a da se to ne osjeti u političkom smislu, s tim što svaki džemat visoko drži do nacionalne svijesti i pokriva one tendencije i htijenja kemalista u potpunosti, ali zato pod tim plaštom razvija vjerske aktivnosti, što je izvanredan uzorak i primjer za svijet kada su veliki narodi u pitanju. Nažalost, kad govorim o Islamskoj zajednici Turske, moram nakratko napraviti digresiju, da izađem sa ovog terena, pa da pređem na teren Islamske zajednice Srbije. I u Islamskoj zajednici Srbije je ovaj trend prihvaćen, ali čini mi se nedovoljno analiziran, nedovoljno istražen, a ako jeste – onda malo, nepotpuno sagledan, jer kod malih naroda je pogubno stvarati džemate i nešto usitnjavati. Naprotiv, strategija treba biti obrnuta, a ne kao kod velikih koji broje 74 miliona, a to je oficijelni podatak da toliko stanovnika ima Turska. Ali ne zaboravimo da Turska ima Turaka, sa onima koji žive van zemlje, između 85 i 86 miliona, i da je sa populacijom poslije Irana najmlađa zemlja u svijetu. Jedini način da ta država sprovede ono što se režimski sputava jeste kroz džemate. I to je učinkovito bilo, ali je pogubno za tako male islamske zajednice koje broje 650 ili 700 hiljada muslimana, kao što je Islamska zajednica Srbije. Dakle, da bi izbjegli kontrolu, opstrukciju, zabranu, blokadu itd. Dijanet je pustio džemate da djeluju kao nevladin sektor, nevladina institucija, što se pokazalo epohalnim. I zaista historija će to zabilježiti kao nešto što je neponovljivo do tada. Također, stvaranje ideološkog fronta, poput Islamske braće, a što je rezultiralo dolaskom na vlast sadašnje političke elite, koja je duboko vjerski orijentisana i koja zapravo potiče iz tih džemata. I zato mi imamo danas tursku političku elitu koja je apsolutno u saglasju sa vjerskim identitetima, odnosno duboko je vjerski svjesna, jer je ona čedo tih džemata, a nije oficijelne Islamske zajednice. I to je, moram kazati, kada govorim sa aspekta kao reis, jedna izvanredna stvar i stvar koja je išla u prilog islamu i muslimanima Turske.

Turska sa 74 miliona stanovnika, od ukupno 85 ili 86 miliona Turaka, hane-fijske pravne škole i maturidijske dogmatske orijentacije, sufijskog pravca kao središnjeg puta islama, koji je 623. godine promovisala i zapravo ona nosila, jedina ima pravo i jedina je kadra i moćna da ujedini, odnosno da vuče i da bude pravi reprezent sunitskog pravca islama. Svi drugi taj kapacitet nemaju i oni nisu moćni.

Ovo je sad dogma koja je sasvim svojstvena samo vjerskim znalcima, postoje i određene preporuke Božijeg Poslanika (a. s.) u smislu *hadisa*, kojim on najavljuje oslobađanje, dolazak konkretno sultana Fatiha Mehmeda i osvajanje Istanbula, Carigrada, uz sve prihvatanje da može da se govori da li je ovaj hadis apokrifan ili nije. U svakom slučaju, za muslimane je to jako važno, jer je to sveta norma, drugi izvor učenja, on daje dodatni poticaj za svom ovom snagom koja se koncentriše kod muslimana. To je što se tiče unutrašnjeg dijela. Ali Turci imaju jednu izreku, kažu: „Turska, akraba-rodovina, dostlar-prijatelji”. I Turska se uglavnom i

kao politika, i kao Islamska zajednica – jer tu je potpuno suglasje, pogotovo s dolaskom nove elite na vlast – tu se apsolutno može povući znak jednakosti, drži do ovih principa. Iako, da naglasim to, predsjedništvo nije u statusu ministarstva, ono je pod Ministarstvom državne uprave zajedno sa Tikom i sa nekim drugim institucijama, ali svakako je u potpunosti u saglasju sa politikom. Na kraju krajeva, vrhovnog poglavara bira Predsjedništvo od pet članova, gdje su tri iz reda politike, dva iz reda vjerski odabranih službenika, i to je tijelo koje vodi sve strateški i važne odluke pri donošenju.

Vi ste čuli da je sedmi vid djelovanja Dijaneta u inostranstvu. Dijanet kroz ovaj drugi segment *akrab* podrazumijeva sve one Turke koji žive u drugim državama a imaju nacionalno učenje i doktrinu iz Turske. To su uglavnom zemlje bivšeg Sovjetskog saveza, Kavkaz, Turkmenistan, Azerbejdžan itd. Kad to sve sakupimo, to je demografski kapacitet od 220 do 250 miliona uticajne sfere Islamske zajednice, odnosno turske politike. I uglavnom oni imaju izvanredne odnose i uspostavili su izvanredne odnose, sa izuzetkom Rusije i dijelom Azerbejdžana zbog poznate demografske slike, demografskog procenta šija. Povezivanje ovih veza kao historijska šerijatska spona preko šejh-ul-islama Turska polaže pravo na pravno šerijatski legat *menšuru*, odnosno *idžazu* koju ona prenosi, zapravo zadržava pravo, mada je to pravo osamostaljivanjem svih vjerskih zajednica na prostoru bivše osmanlijske imperije samo po sebi tada završeno, ali ona zadržava pravo danas kroz taj pravno šerijatski legat i ima sponu i utjecaj čak i na neka kadrovska zbivanja u okruženju, pogotovu ovdje gdje je *akreba*, odnosno *akreba*, a i u onom gdje su dostlar, a dostlar su prijatelji, to znači oni koji nisu Turci, a jesu muslimani i žive na prostorima balkanskih država.

Uopšte kako se djeluje? Islamska zajednica ne oficijelno – ali s obzirom na to da više ne postoji nikakve razlike u strateškom i virtuelnom poimanju i stremljenju između džemata i Dijaneta – ona prije svega djeluje kroz obrazovne sisteme i kadrove koji su školovani u Turskoj.

Na primer, u Albaniji nakon pada komunističkog režima postoji sedam medresa. Svih sedam je izgradila Turska, odnosno džemati Turske. Oni snose sve troškove. Prvo su izgradili infrastrukturu, utemeljili školu – to su srednje škole – pokrivaju sve finansijske izdatke izdržavanja učenika, preko plata službenicima profesorima, čak i džeparac učenicima. Oni to čine jako izdašno i uspješno u Bosni. Mi tamo imamo najprestižnije koledže, fakultete, internacionalne univerzitetite itd., koji su također za bosanske prilike najprestižniji. Mi tu imamo sređivanje domova, odnosno iznajmljivanje kuća preko Beograda, Novog Pazara, Podgorice itd., gdje postoje univerzitetski centri, domove u koje se smeštaju, sa hranom, sa svim drugim potrepštinama, studenti. Tu su razni kursevi i sve ostalo što se može i gdje se da što učiniti.

Dakle, školovanje kadrova je besplatno. Turska je otvorena – doduše, od ove godine nešto reducirano – za pripadnike i ovog sektora gde je *akreba*, to su, dakle,

zemlje gdje žive Turci i one gdje ne žive Turci, nego druge nacionalne zajednice, odnosno manjine ali su muslimani, to su dostlar – školovanje njihovih kadrova. Uvezivanje tih kadrova. Ti kadrovi su faktički njihovi ambasadori koji su u stalnom kontaktu, što je ponovo, ma koliko to zvučalo možda nekome negativno, i te kako važan faktor. Ovo lično pozdravljam, jer je to briga. U svakom drugom slučaju imate studenta o kojem niko drugi, pa čak ni država koja ga šalje, ne vodi računa i ne zna se kud ide i šta radi. Ovde se ima jedno dirigovano, ali zaista ciljno obrazovanje u kom pravcu ide i kako ide, bez obzira sviđalo se meni, drugom, petom ili devetom, to je sasvim nebitno. Također, postoji jedno tijelo, jedna različita *šura*. To je tijelo koje je formirano i koje se svake godine održava i uglavnom – sama *šura* znači dogovaranje – dakle dogovara se o važnim rješenjima, problemima, pitanjima, gledištima, vizijama od posebnog interesa islama i muslimana ovih prostora, kao i još jedan segment preko koga se određuje, možda je na posljednjem mjestu, *takvim* – jedinstven vjerski kalendar za sve muslimane na teritoriji koju pokriva nekadašnja osmanska uprava.

Da kažem i to da je ovdje potpuno suglasje politike i Dijaneta apsolutno prisutno. Što se tiče ovog sektora *dostlar*, na Balkanu živi oko 75 miliona ljudi, petina je muslimana. To znači da je 15 miliona muslimana na Balkanu ciljna grupa Islamske zajednice Turske, a samim tim i politike Turske, i da ona preko šerijatskog legata-menšure, čiji je nosilac, smatra legitimnim da se umiješa i da ona vodi brigu o stanju, jedinstvu i napretku muslimana na Balkanu. Utjecaj Turske danas na Islamsku zajednicu Bosne je potpun, na Islamsku zajednicu Rumunije, također potpun. Nakon prošlogodišnjeg rješavanja dvojnog institucionalnog djelovanja dvije Islamske zajednice u Bugarskoj, potpuno kontroliše i Islamsku zajednicu Bugarske. Na Kipru kontroliše dio na kome je ona suverena, a onaj drugi ne. Crnu Goru također u potpunosti kontroliše, kao Makedoniju i Albaniju. Djelimično muslimane Kosova, Islamsku zajednicu Kosova, i još nema nekakav utjecaj na Islamsku zajednicu Rusije i Grčke.

I dolazimo do Islamske zajednice Srbije, i vrlo ću kratko: Islamska zajednica Turske želi jedinstvo muslimana Srbije. U tu činjenicu ne sumnjam i pozdravljam težnje i političkog i vjerskog rukovodstva. Zamjeram im način na koji oni to žele da ostvare, a to je neprirodan način i pristup rješavanju tog problema. Oni to čine kroz Dijanet, kroz džemat, uz potporu Tike koja u svemu ovome što sam govorio daje materijalnu potporu, a koja je u okviru jednog jedinstvenog ministarstva. Težnja Turske je da uveže balkanske islamske zajednice, što je apsolutno davna želja i ona je prisutna, apsolutno se ne krije i ona ima izvjesniju budućnost kada je reč o pomenutim državama, odnosno Islamskim zajednicama sa kojima ima dobre odnose.

Međutim, vratiću se sa jednom rečenicom još na Islamsku zajednicu Srbije. Turska je sasvim pogrešno shvatila probleme Islamske zajednice Srbije, nije imala adekvatne podatke, sliku Islamske zajednice Srbije. Dobijala ih je od onih koji

imaju „sve podatke”, od onih koji imaju pretenzije prema Islamskoj zajednici Srbije, prije svega Bosne, pa dijelom Kosova, zaboravljajući da je Islamska zajednica Srbije autonomna islamska zajednica koja autonomnost ima četiri godine prije nego što ju je dobila Bosna i Hercegovina, da je s ulaskom u jedinstvenu Islamsku zajednicu za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, pa potom i one zajedničke u FNRJ/SFRJ, prenijela svoj integritet i svoju autonomnost kao i sve druge islamske zajednice sa tog prostora. S raspadom te zemlje sve su ostale onakve kakve izašle sa svojim posebnostima. Jedino se Islamskoj zajednici Srbije, zbog devedesetih godina 20. vijeka i određenih političkih i vojnih shvatanja i konotacija na prostoru bivše Jugoslavije, to osporava.

Ovdje se duboko umiješala politika. Nažalost, neki činioци državne politike su grubo povrijedili osnovna prava muslimana Srbije, i izražavam na svakom mjestu protest povodom toga. Oni nisu imali sluha da su muslimani Srbije njihovi građani, već su muslimani Srbije postali predmet trgovine malih koalicionih partija, onih regionalnih iz Sandžaka itd. Islamska zajednica nije bošnjačka. Bošnjaci su trideset posto kapaciteta od ukupnog demografskog broja Islamske zajednice Srbije. Od tih 30% računa se da ima 10% gospodin Ugljanin kao ministar, 10% gospodin Rasim Ljajić, da na 5% ili 3%, imaju utjecaj Zilkić ili Zukorlić – niko apsolutno 30%. Nema prava neko sa 10 ili 15% utjecaja da kreira kakva će Islamske zajednice Srbije postojati, a zanemariti 18% Albanaca koji su potpuno nesuglasni sa ovim što se dešava i sa inicijativom Turske i sa tendencijom kako da dođe do objedinjavanja. A to sve ukupno čini 48%. Dakle, 52% su pripadnici drugih nacionalnih zajednica, manjinskih zajednica koje niko ne pita kako će da izgleda Islamska zajednica – već se misli da je Novi Pazar Islamska zajednica, da je Tutin Islamska zajednica, Sjenica Islamska zajednica, da se to može rješavati preko političkih partija ili nekih drugih nevladinih i drugih ličnih krugova. To je apsolutno pobrkano. Nažalost, sto puta kažem: nažalost – Turska je nasjela na jednu takvu pogrešnu procjenu i donosi ishitrene pogrešne poteze koji idu na štetu i njoj kao jedinom autentičnom predstavniku koji može, treba i koji vodi sunitski dio muslimana i koji jedini može da ostvari jedinstvo muslimana makar u nekom segmentu. Ali, nažalost, zbog takvog pristupa mi i dalje nemamo jedinstvenu Islamsku zajednicu i nemamo odnos kakav treba da imamo sa Turskom.

Миша Ђурковић*

ФЕТУЛАХ ГЈУЛЕН И ЏЕМАТ ХИЗМЕТ

Апстракт: У овом раду аутор представља рад имама, писца и проповедника Фетулаха Гјулена и верског покрета џемата Хизмет, који је на основу његових идеја развијен у Турској. Износи се основни диографски подаци и прати се како је настала велика мрежа институција које деле Гјуленов систем вредности. Та мрежа се детаљно представља као и Гјуленова идеологија, која чини занимљив свој традиционалних вредности и модерних инструмената, укључујући и залагање за њихову привреду. На крају се даје и низ контроверзи које прате рад Хизмета како у самој Турској тако и ван ње. Ту сада и оштра је да је Гјулен деценијама у врло блиским односима са структуром ЦИА.

Кључне речи: Фетулах Гјулен, Хизмет, Турска, ислам, безбедност, промена.

* * *

Када се говори о савременој Турској и о њеној веома занимливој трансформацији у последње две деценије, немогуће је заобићи улогу религије. У нашој традицији, нажалост, није довољно изучена веза између религијске обнове и модернизације, веома честа у савременој историји. Доминација левих и просветитељских парадигми у образовању и даље супротставља религију и модернизацију, представљајући верске и религиозне елементе једино у форми кочнице и препреке за модернизацију и развој друштва. Међутим, бројни примери оповргавају ову тезу. Сетимо се да је Шкотска била позната као простор варвара и полудивљих људи пре него што ју је захватила реформација. За веома кратко време, захваљујући масовном ширењу протестантизма, побољшано је образовање, администрација, морал и целокупно економско стање у Шкотској током осамнаестог века. Због тога је Шкотска

* Институт за европске студије, Београд.

почетком деветнаестог века постала носилац економског, научног и технолошког напретка у Британији, земљи која је изнедрила водеће друштвене научнике, филозофе, изумитеље и предузетнике тог доба.

И сама Британија је доживела златни деветнаести век и страховити економски, политички и војни успон управо у време ширења методизма. Коначно, позната Веберова теза која уз сва оспоравања и данас носи део истине подсећа нас на улогу протестантизма у ширењу радне етике и успону савременог капитализма.¹ Зомбарт, који је своју познату књигу написао као полемику са Вебером, кључни елемент за развој капитализма такође је пронашао у религији, али јеврејској.²

Постоје наравно и други примери којима се ова теза о вези религије и друштвене модернизације може доказивати. Прича о Гјулену и његовом покрету је један од најупечатљивијих примера из новије историје.

Име Фетулаха Гјулена није много познато у нашој стручној јавности. Код нас нема озбиљних стручних текстова о њему, а ретки су чак и у публицистици.³ Његов утицај још увек није велики ни међу муслиманима који живе на нашим просторима, мада њихова елита солидно познаје његов рад и учење. За њега су с разлогом до сада највише биле заинтересоване службе безбедности, што, као што ћемо видети, није редак случај и у другим земљама које са Турском имају интензивнију сарадњу. Амерички ФБИ и руски ФСБ су свакако најпознатије организације које прате и истражују његов рад.

Гјуленово деловање може се сагледати из много аспеката. Његова улога у подизању, јачању и модернизацији савремене Турске је огромна, али није лишена контроверзâ. У овом тексту можемо да прикажемо неке основне елементе његовог живота и учења, да представимо разгранатост верског покрета, џемата,⁴ који су основали његови следбеници, и да укажемо на низ контроверзâ које прате овај феномен и у Турској и ван ње. Тиме ћемо нашој јавности макар назначити ову тематику и надамо се заинтересовати друге истраживаче да детаљније изуче Гјулена, или преведу неку добру и обухватну монографију о њему.

* * *

1 Вебер, 1989.

2 Sombart, 2001.

3 Нпр. Бисенић, 2009.

4 Турски израз *џемаи* овде користим у најширем значењу, у смислу заједнице свих они којима су Гјуленове идеје и вредности блиске. У уском смислу речи, џемат би овухватао само припаднике одређене верске заједнице који су на неки начин директно укључени у рад. Други круг обухвата пријатеље који помажу рад џемата и његове активности, а најшири круг симпатизере који само поштују Гјулена. Види Hansen, 2010.

Савремени познаваоци Турске сматрају да је Гјулен за данашњу Турску значајан колико и премијер Тајип Ердоган, ако не и више. Основни подаци кажу да је Фетулах Гјулен турски имам рођен 1941. године. Потиче такође из свештеничке породице. Прву проповед је одржао већ са четрнаест година. Радио је као имам до 1981, када је отишао у пензију. Након тога је почео да држи проповеди и предавања по сопственом нахођењу. Посебно интензивна су његова предавања у најпопуларнијим џамијама великих градова Турске у периоду од 1988. до 1991.

Његова верзија ислама је суфистичка и врло специфична. Себе не види као некаквог реформатора ислама, већ као човека који следи класике. Хакан Јавуз описује такав склоп идеја као доста националистички, дакле, обојен турским национализмом, али и доста етатистички, за разлику од класичног ислама, и коначно обојен залагањем за тржишну економију.⁵ Тај помало чудан спој исламизма, турског национализма и протржишне економске филозофије резултат је реалних прилика у којима се Турска налазила и у којима се сам Гјулен развијао током педесетих и шездесетих година двадесетог века. Због тога читав његов покрет описују као варијанту исламског калвинизма, односно муслиманског протестантизма.

Гјулен је објавио преко шездесет књига, углавном састављених од његових предавања и проповеди. Сврстан је међу сто најутицајнијих светских интелектуалаца. Данас је једно од најважнијих имена у читавом исламском свету. Од 1999. живи и ради у САД, а од 2008. је и власник зелене карте (гаранције су дали Грејам Фулер и још неколико бивших високих припадника ЦИА). Емигрирао је наводно ради лечења, али прави разлог се крије у отварању истрага након што је 1997. после војног удара склоњен исламистички премијер Неџметин Ербакан и забрањена његова Рефах партија. Још тада се сматрало да Гјулен има веома јак утицај у ондашњем покушају реисламизације друштва и политике. Разлози његовог одласка постали су јасни када је 2000. у Турској оптужен за подривање секуларне државе, за контакте са ЦИА и сл. Процес је започет 2008. и завршио се одбацивањем свих оптужби.

Сматра се да су председник Гул, или шеф савета за високо образовање Зија Очан, његови ученици. Негде се наилази на податак да и сам Ербакан спада у његове следбенике, мада он свакако не потиче из тог џемата. У сваком случају, њихови односи су од 2010. све затегнутији, о чему ћемо рећи неколико речи на крају.

* * *

Гјулен је велики утицај остварио не само као имам, проповедник и писац већ пре свега као инспиратор и неформални лидер покрета Хизмет

---

5 http://religion.info/english/interviews/article_74.shtml

(служење), који се назива и Гјулен покрет или Покрет фетулахџија.⁶ Не ради се најпре о хијерархијски устројеној организацији, већ о децентралираном систему који се координише око одређеног система вредности. Сам Гјулен је иначе избегавао да се идентификује са покретом, подржавајући рад појединих сегмената или организација и одбијајући да прихвати како постоји системска структура моћи око њега. С друге стране, критичари тврде управо супротно. Неки сматрају да се ради о изузетно хијерархијски устројеном покрету, у коме о готово свим питањима одлучује сам Фетулах. Има оних који тврде да се бави и ситницама као што је одлучивање о називима школа, факултета, фирми, чак и давању имена деци следбеника покрета. О тој јасној хијерархији је било речи у чувеној забрањеној књизи Ахмета Шика *Имамова војска*. По њему хијерархија изгледа овако: на врху пирамиде се налази једно саветодавно тело од седам чланова, а „први међу једнакима” је Светски имам, тј. Фетулах Гјулен. Следе имами на географској основи (имам за Централну Азију, Источни Пацифик и сл.), имами држава (Француске, Британије итд.), регионални имами (нпр. за области Мраморног мора, Црног мора итд.), имами провинција, имами округа, имами општина, имами махала, кућни имами и на крају обични чланови.⁷

Око овог покрета, који егзистира скоро две деценије, дигла се велика fama, али постоје и нека занимљива истраживања и сазнања која су публикована. Ради се о аутентичној исламској структури веома модернизованој у погледу система организације, деловања и утицаја, коју многи с правом тумаче као својеврстан исламски или турски *Оџус геи*. Такво поређење проистиче из чињенице да је за разлику од многих исламских покрета овај потпуно отворен за коришћење свих савремених техничких, научних и чак економских инструмената моћи који утиру пут деловању у правцу заштите интереса државе, народа и вере. Тешко ће се нпр. у исламском свету наћи структура која толико подржава неспутани економски развој, приватно предузетништво и тржишну економију, прилазећи свему томе као најбољем инструменту за алокацију и прибављање ресурса који могу да послуже за развој солидарности, породице, вере и других традиционалних вредности.

Захваљујући бројним проповедима, које су крајем седамдесетих почеле и да се снимају и дистрибуирају преко аудио а затим и видео касета, Гјулен је стекао велику моћ и придобио поприличан број следбеника. Већ почетком осамдесетих у многим селима и градовима кроз које је прошао формирани су кругови за разговор *sohbet*, на којима су се мање групе људи редовно сретале, разматрале Гјуленове идеје и почињале да смишљају друштвену акцију надахнуту његовим учењем. Почетком осамдесетих, када се говорило о кризи

6 Погледати званичну страницу <http://hizmetmovement.com/>

7 На овај аспект ми је указао мр Милош Марковић, коме захваљујем и за друге корисне примедбе.

образовања у Турској, ова мрежа, у којој је било и богатих људи и учитеља и других стручњака за просвету, оснива образовне институције као што су чувени студентски домови и религијски станови (*ışıkevi*), на курсевима припрема ученике за полагање пријемних испита на универзитетима и ствара удружења наставника и просветних радника. Тада почињу с радом и прве издавачке куће и новине. Већ средином те деценије ова мрежа се етаблирала и проширила, а следбеници покрета почели су да подижу школе и болнице у појединим деловима Турске.

Оно што је ове институције одвајало од осталих био је висок квалитет рада. Управо то је допринело њиховом све већем престижу. Ученици из ових школа имали су далеко боље резултате на пријемним испитима за факултет од полазника регуларних државних школа. Такође, освајали су домаће и међународне награде у разним областима па су тако школе постале примамљиве и родитељима секуларних убеђења.

Распад СССР-а и стварање нових самосталних држава на југу отворило је простор за рад Хизмета и ван граница Турске. Гјулен је већ крајем осамдесетих саветовао следбеницима да се припреме за период кад ће њихова помоћ бити потребна на тим просторима. Већ 1992. отворена је прва школа у Азербејџану а убрзо и у Казахстану. Тамо је затим отворено 28 школа, у Киргистану 12, а у Туркменистану 20. Затим се кренуло и на хришћанске па и на будистичке земље. Отваране су школе у Бугарској, Румунији, Украјини, Русији, али и на Филипинима, у Аустралији, Вијетнаму, Јужној Кореји или Јапану. Та нова тржишта била су погодна и за ширење бизниса предузетника блиских Гјулену.

Хизмет је данас један конгломерат, мрежа идеја, организација, институција, с невероватним размерама. Процењује се да је на различите начине у ову структуру глобално укључено око 10 милиона људи, а само у Турској скоро 8 милиона (нпр. у САД 20 000). Поред тога што су бројни, многи следбеници су богати или бар добростројећи људи, који одвајају велике своте за помоћ другима, а посебно младима.⁸ Процењује се да је укупан капитал који се врти око покрета чак 25 милијарди долара.

Захваљујући сложеном систему међусобне помоћи унутар ове богато разгранате мреже, у коме старији и богатији људи помажу школовање и развој млађих, отварајући им простор и преносећи систем вредности, али и систем организације, читава структура се стално ширила и у Турској и ван ње. Данас она обухвата скоро све сегменте друштва и политике, од науке до безбедносних питања. Овде ћемо моћи само кратко да представимо најистакнутије сегменте ове мреже.

8 Природно намеће се поређење са понашњем тајкуна у Србији...

Систем образовања Хизмета обухвата преко 1 000 школа, које делују у 110 земаља,⁹ на 5 континената. Између осталог у Америци постоји преко 120 школа које су на тај начин постављене и координисане. Прошле године једна таква је основана и у Београду. Најпре је била само школа језика, а онда је *Бејза* осим школе језика отворила и модерно опремљену основну школу на Бановом Брду.¹⁰

Да би цео систем функционисао, неопходна је економска и финансијска потпора. Пратећи модел који је Опус деи унео у Ватикан и римокатоличку организацију, фетулахције полако освајају финансијске институције. Највећи успех свакако је *Банк Асја*, која спада међу 400 највећих банака на свету, са изванредним перформансама и оценама садашњег рада и динамичног ширења. Банку је основало триста четрдесет шест бизнисмена, који су уложили капитал и купили акције те уз званичну дозволу отворили финансијску институцију која ће деловати на бескаматним основама. Наиме, многи муслимани не желе да ставе свој новац у банке, које узимају камату, јер се то сматра зеленаштвом. Ова врста финансијских кућа омогућила им је да новац улажу више у складу са традиционалним учењем ислама, које проповеда солидарност и заједнички рад. Гјулен је подржао тај приступ и био на оснивању банке.

Како је Роуз Ебо¹¹ приметила, нема апсолутне подударности: банка помаже не само институције из Фетулахове мреже већ и друге на основу конкуритивности. Посао се проширио и на Западну Африку и азијске земље. Међу првима су увели интернет банкарство, а посебно је успешан систем кредитних картица за породице којима се стипендирају студенти. Банка је привукла и велике међународне инвеститоре, па се капитал данас процењује на око 5 милијарди долара. Банка је одавно покренула и осигуравајућу компанију.

Да би се стекла моћ, осим образовања потребни су и медији. Гјуленов систем данас на различите начине обухвата велики број водећих медија, укључујући и најчитанији турски лист *Заман*¹² и енглеску верзију *Тудејс заман*. Средином осамдесетих, кад је покрет већ нарастао, осетила се потреба за јавним оглашавањем и промовисањем конзервативнијег система вредности. Идеја је била да се направе динамичне, модерне и довољно објективне новине, које би промовисале толеранцију и бориле се против алкохола и нагости, који су све више заступљени у сфери адвертајзинга. Једна група бизнисмена

9 Подаци су непрецизни. Негде се помиње и преко 140 земаља, али у сваком случају број држава у којима Хизмет има своју мрежу школа прелази 100.

10 Видети прилог о њеном раду на адреси <http://www.youtube.com/watch?v=1u0UpaGEiQA>

11 Њена студија је базични предлог на основу кога реконструисао изглед мреже Хизмета, уз допуне из других извора. Види Ebaugh, 2009.

12 Званична страница <http://www.zaman.com.tr/haber>

блиских Хизмету уложила је новац и кренула са послом 1986. Сам Гјулен у томе није директно учествовао, али је више него симболички помагао тиме што је петком писао редовну колумну. Суштина је била да се систем вредности не намеће као директна пропаганда, већ као став који ненападно провејава између иначе редовних, ажурних и доста објективно преношених вести. За колумнисте су позивани људи различитих погледа. Захваљујући томе *Заман* има више од 750 000 редовних претплатника и тираж који прелази два и по милиона продатих примерака. И *Заман* и енглеска верзија спадају у разна издања *Феза медија групе*, која има и новинску агенцију, недељнике итд. Велики део новца стиже од претплатника, али такође и од оглашивача, који се ту рекламирају због огромне публике коју *Заман* има. Захваљујући томе *Заман* је стекао велики и политички и друштвени утицај.

Део мреже је и једна од водећих турских телевизија, *Саманјолу* (СТВ)¹³. Још 1989, Гјулен се састао са двадесетак бизнисмена из Истанбула и охрабрио их да направе телевизију која би била породично оријентисана и балансирана у извештавању о актуелним догађајима, и избегавала насиље и програме са експлицитно еротским садржајем. Припреме су трајале неколико година да би 13. јануара 1993. СТВ почео с радом. Првих пет година пројекат није био финансијски исплатив, већ су локални пословни људи морали да га помажу. Међутим, у том периоду СТВ је јачао утицај и постепено придобијао све већу публику. Крајем деведесетих је почео да приграбљује и све већи део маркетиншког колача те од 2004. постао потпуно самоодржив, доносећи све већи профит упркос својој некомерцијалној оријентацији.

Телевизија је уз друге видове деловања Хизмета постепено стекла бројну публику те је тако наметнут нов систем вредности који оглашивачи морају да поштују. И данас се СТВ разликује од осталих претежно по програмима који су усмерени на породичне вредности. Нпр. имају најгледанију телевизијску емисију посвећену кувању. Чак је и ријалити програм, који је код нас симбол безумља и просташтва, на овој телевизији искоришћен за изванредну хуманитарну акцију. Након снажног земљотреса 1999. који је погодио околину Истанбула, телевизија је покренула ријалити програм који је пратио како богата породица помаже сиромашној породици да обнови кућу и врати се пређашњем начину живота. Програм је назван „Има ли кога?“ („Kimse Yok Mu?“) по речима које је изговорила једна девојчица док су је вадиле из рушевина. После емитовања станици се јавило мноштво малих и великих донатора да да свој прилог и помогне жртвама земљотреса. Био је то подстицај за формирање данас већ разгранате организације за помоћ која је име добила по поменутом ријалитију. Узима се да је 2004. година када је цео посао формализован и подигнут на озбиљан организациони ниво.

13 <http://www.samanyolu.tv/>

Као што се види, Хизмет је плански и стрпљиво освајао сегмент по сегмент друштвеног и институционалног простора, ширећи своју мрежу и градећи систем на свом корпусу идеја и вредности, постајући један од највећих џемата у Турској и плански освајајући институције система. Отуд се чини да нису далеко од истине они који га оптужују за велики план да комплетно овлада свим важним сегментима турског друштва, медијске сфере, али и политичког система. Погледајмо још неке од тих успешних примера рада.

У јуну 1994. Гјулен се састао са једном групом писаца и новинара и предложио им да институционализују форум на коме би људи различитих оријентација могли да разговарају и полемишу о горућим питањима, око којих су Турци били подељени. Тако је исте године настала *Фондација за новинаре и њисце*,¹⁴ која је покренула серију разговора на основу такозване Абант платформе. Гјулен је прихватио да током првих десет година буде почасни председник фондације. Фондација у оквиру деловања има и издавачку кућу, која највеће приходе остварује од продаје Гјуленових књига. Објављују такође и музичке дискове, од којих су неки резултат хуманитарних пројеката, те се средства од њихове продаје донирају у хуманитарне и социјалне сврхе. Крајем прошле деценије још увек нису имали своје канцеларије, већ су их изнајмљивали. Фондација је иначе непрофитна и ради с губитком, али има велики друштвени утицај јер окупља интелектуалну елиту и даје покрету интелектуалне и духовне смернице за рад. Такође даје друштвени легитимитет инсистирајући на дијалогу и на отворености за различите визије и ставове.

Већ смо видели колико је образовање важно подручје рада фетулахџија. Но осим основног и средњег образовања, у фокусу је и високо образовање. На универзитетима се ипак ствара, селекује и усмерава елита једног друштва. Хизмет има у својој мрежи у Турској осам универзитета, укључујући и веома престижни *Фатих*¹⁵ у Истанбулу. Постоји низ универзитета ван Турске који се повезују са покретом: три у Америци, два у Албанији и по један у Босни, Румунији, Македонији, Црној Гори¹⁶ и на Кипру.

Фатих је настао када су 1994. две групе бизнисмена повезаних са Гјуленом уложиле средства у фондацију, која је званично добила дозволу за отварање универзитета. Један од њих је донирао земљиште, које је тада вредело

14 <http://www.gyv.org.tr/>

15 <http://www.fatih.edu.tr/?language=EN>

16 Занимљиво је да се као део мреже на разним истраживачким форумима помиње и чувени Ђукановићев и Вукотићев Универзитет *Међушеран* из Подгорице. Међу институцијама са којима постоји билатерална сарадња овог универзитета налази се неколико њих које заиста јесу део Гјуленове мреже. Ово треба повезати са све већим уласком Турске у економски и политички живот Црне Горе. О томе је недавно писао Саша Гајић, „Црна Гора у неоосманској стратегији”, http://www.vidovdan.org/index.php?option=com_content&view=article&id=39759:crna-gora-u-neoosmanskoj-strategiji&catid=38:aktuelno&Itemid=59

5 а данас се процењује на чак 100 милиона долара. И све остале потребе су задовољене прикупљањем новца од људи углавном блиских Гјуленовом покрету. Он се не меша у рад универзитета, али се с њим саветују (ови с Фатиха) у вези с доношењем стратешких одлука. Процењује се да је око половине студената универзитета повезано и на друге начине са Фетулаховом заједницом или су они њени симпатизери. На универзитету су предавања на турском и енглеском језику и њега похађа највише странаца у Турској (из преко 100 земаља).

Фатих има више студенткиња него остали турски универзитети, између осталог и зато што се одредбе закона о забрани алкохола стриктно спроводе у кампусима те се родитељи женске деце радије одлучују за њега него за неки други.

Хизмет је основао десетак великих болница у Турској, као што су „Сема” у Истанбулу и „Бахар” у Бурси. Настале су на основу успешно испробаног модела примењеног на образовни систем. Уз консултацију са Фетулахом, „Сему” је основало и финансирало пет пословних људи, који су и данас у саветодавном борду. Ове болнице карактерише и то што пружају медицинске услуге које државни фондови не покривају. Постоји занимљив неформални механизам који спаја сиромашне пацијенте и често анонимне донаторе који покривају потребну разлику. Око 80% запослених у болници су доктори и особље које припада Гјуленовој заједници. Врло је занимљива и њихова пракса да се посебно брину о здрављу учитеља који раде у Гјуленовим школама. Сматра се да је посао учитеља и наставника важан и захтеван а недовољно плаћен па „Сема” за њих има посебне цене лечења, које могу бити и до 80% ниже од уобичајене.

Таква пракса показује како се системи умрежавају и како долази до трансфера средстава и услуга, као и до јачања међусобних веза и лојалности између чланова Хизмета. И клиника у Бурси то потврђује. Она је почела да ради 1998. уселивши се у зграду у којој је већ била смештена Гјуленова школа. Када се болница етаблирала и проширила, школа се иселила и пронашла нове просторије и препустила болници свих осам спратова зграде.

Обе болнице практикују да повремено шаљу своје докторе у сиромашнија места на југоистоку земље како би бесплатно прегледали пацијенте а затим организовали операције за оне којима је то потребно. Ове болнице истичу да у свом раду обнављају изворну докторску етику бриге за пацијенте, што им је водећи мотив за разлику од других приватних клиника, где је профит изнад свега.

Доктори из ових клиника одвајају приближно трећину годишњих прихода за стипендирање средњошколаца или студената. Многи од њих су такву помоћ и сами примали док су студирали те сматрају да је природно да наставе и прошире постављени систем.

Управо овај последњи систем рада читавог покрета сматра се аутентичним и контроверзним доприносом Гјулена методици друштвене организације и репродукције друштвених покрета. Образовање је у центру Гјуленових интересовања. С једне стране, оно је, по његовом мишљењу, неопходно за напредак сваког човека и важан инструмент у борби против сиромаштва и сваковрсне самоограничености. С друге стране, образовање је за покрет кључни механизам ширења утицаја, регрутовања нових снага, умрежавања, па и јачања друштвене и политичке моћи. Хизмет је до сада направио разгранат систем студентских домова и станова за ученике које стипендира и надзире. Ову праксу је покренуо сам Фетулах још седамдесетих година тако што је изнајмљивао станове или читаве спратове зграда за студенте које је сам надгледао и с којима је радио. Данас је то пракса која се раширила по свим већим градовима Турске, али и у другим земљама. Локални бизнисмени, припадници покрета, финансирају такве домове или просто плаћају кирију за станове. У једном стану, на пример, живи петоро студената, од којих најстарији има улогу вође. Он је задужен за ред, прати напредак осталих на свим пољима, одржава везу са локалним круговима, стара се о финансијама и подноси извештаје о развоју станара. То је кључ изванредно поузданог праћења и селекције будућих чланова, којима се даље помаже да нађу посао, да уђу у државне институције итд.

Таква пракса је, међутим, постала предмет контроверза и критика Гјуленових противника. Они сматрају да су средњошколци и студенти који долазе пре свега из сиромашних руралних крајева жртве тог перфидног система који им омогућава да студирају, али их истовремено везује за себе мрежама из којих се никад више неће избавити. Они тврде да се веома млади људи уцењују и врбују пропагандом да постану део Хизмета.

Често је први корак у том правцу учешће на курсевима за припрему полагања пријемних испита на факултете. Наставници из Гјуленове мреже сваке године организују такве курсеве помажући средњошколцима да се што боље припреме за пријемне испите. Сада су то већ изграђени системи који се регуларно плаћају, али за сиромашнију децу и ту постоје попусти. По правилу 75-80% деце која прођу ове курсеве постиже добре резултате и уписује се на факултет. Многи су се, пре него што су постали чланови Хизмета, први пут сусрели са организацијом на овим курсевима или док су живели у домовима и становима Фетулахове мреже.

Видели смо да је хуманитарна димензија увек један од циљева или средстава Хизмета. Но постоји и посебан систем добротворних институција и фондација које је покрет организовао. Најпознатија је већ помињана фондација „Kimse Yok Mu?” или „Има ли кога?”. Она се од остатка мреже издваја централизацијом и хијерархијом. Имала је бројне акције и широм света, донирајући значајне суме новца. Крајем прошле деценије започет је пројекат

обнове читавог града у Дарфуру вредан око 50 милиона долара. Током 2007. сакупљена је и подељена храна за два милиона људи у једанаест држава. Фондација је изградила и десетине школа, обезбедила додатне часове за преко 20 000 ученика и студената, које држе њени волонтери, и коначно омогућила здравствени преглед људима у руралним срединама, који немају довољно развијену мрежу здравствених центара.

На крају овог кратког представљања формалних огранака мреже поменимо и ТУСКОН – Турску конфедерацију бизнисмена и индустријалаца.¹⁷ Ова организација је основана 2005. и окупља преко 100 000 пословних људи из Турске. Има представништва у Вашингтону, Москви, Бриселу и Пекингу. Позната је по вишедневним скуповима који се називају *Трјовински мостови између Турске и света*, које посети и више хиљада привредника. Само на једном од таквих мостова потписани су уговори вредни преко 4 милијарде долара. ТУСКОН је почео да се интересује и за Србију па су његови чланови покренули организацију која се назива *СИТА – Српска међународна трјовинска асоцијација*¹⁸, која би требало да споји српске и турске привреднике и да отвори врата турском капиталу у Србију.

Најважнија појединачна компанија повезана за Хизметом свакако је *Кајнак холдинг*, основана 1983. Данас укључује петнаест компанија које се између осталог баве грађевинама, некретнинама, информационим технологијама и производњом хране. У оквиру групе делује и *Кајнак њаблишинг*, који носи 28 издавачких брендова.

* * *

Након представљања мреже Гјуленовог џемата, изложићемо систем вредности и идеја око којих је читава империја изграђена. Наравно, и овде ћемо издвојити само оне најважније аспекте због којих је Фетулах постао познат и захваљујући којима се овај занимљив спој неколико разнородних елемената показао тако успешним.

Гјуленов покрет је западној заједници постао посебно занимљив због начина на који он представља и излаже ислам. Гјулен је први имам који је након 11. септембра јавно осудио напад и затим у *Вашињингтон њосџу* закупио читаву страницу на којој је поново осудио тај чин и изјавио да је тероризам у супротности са исламом. Ово је посебно значајно постало после 2000, када су Сједињене Државе отпочеле рат против тероризма. Доминантне струје у муслиманском свету, као што је познато, дуго су се залагале за изолацију и одбијање штетних утицаја који долазе са Запада. Мало њих је било спремно да прихвати реформе за модернизацију исламских друштава. После

¹⁷ <http://www.tuskon.org/>

¹⁸ <http://www.sita.rs/>

деколонизације овим традиционалистичким струјама по правилу су се супротстављали разни облици ауторитарних система, који су се залагали за изградњу социјалистичких друштава. Отуд је појава Гјуленовог покрета део једне сасвим нове парадигме. Њега одликује залагање за модернизован, глобализован ислам, способан да се укључи у глобални развој. Насупрот онима који се залажу за отпор читавом западном систему вредности и уређењу, гјуленисти су прихватили капитализам као економски систем и умногоме подржавају слободно предузетништво и богаћење појединаца и друштва уз друштвену одговорност и бригу за оне који су у тешком положају. Они имају свест да се једино уз потпуну отвореност за капитализам и технолошки напредак може парирати Западу и повратити утицај у глобалној заједници.

У складу са тим је и залагање за међуверски дијалог, толеранцију и сарадњу између различитих верских заједница. Гјулен се састајао и са папом, са васељенским патријархом, са водећим јеврејским рабинима и разним другим верским лидерима у свету.

У сваком случају, евидентно је да је политички успон АКП-а повезан са растом и ширењем Фетулахове мреже, као и да оба ова субјекта промовишу исти систем вредности. Познаваоци западне теоријске и идеолошке традиције покушавају да нађу паралеле на широком спектру – од идеја хришћанске демократије, преко неких сегмената конзервативне револуције, до осавремењеног деловања *Ојус деи*-а – због (пре)наглашеног афирмисања капитализма богаћења, банкарства и корпоративног деловања. Гјуленово учење и пракса Хизмета јесу својеврстан спој традиционализма, друштвеног конзервативизма, тржишне привреде и посвећености изучавању и напретку модерне технике и науке. Посебно због овог последњег сегмента и повременог испољавања фасцинираности значајем технолошког напретка многи их доживљавају као исламски пандан конзервативним револуционарима.¹⁹

С друге стране, оно што их повезује са исламским традиционализмом јесте залагање за обнову вредносног система, односно рад (уз подршку АКП-а) на обнови јавног морала и посвећености друштвеној солидарности и националним интересима. Све те вредности подижу се у опреци са хедонизмом и егоизмом, који се повезује са претераним утицајем западних модела. Укратко, индивидуализам је прихватљив као мотор предузетништва, али не у егоистичкој форми. Слично учењу Маритеновог персонализма, појединац има смисао као део заједнице, према којој има и одговорност и обавезе.

У јавном простору Гјулен је преко АКП-а и своје мреже урадио много на сузбијању дотада важећег секуларистичког модела. Нпр. девојкама је омогућено да на факултете долазе покривене. Политика забране конзумирања алкохола сваке године добија све ригидније форме и законска решења.

19 Погледати Ђурковић, 2011.

Поставља се питање којим се методама овај систем вредности штити и промовише, и управо ту је Гјуленов покрет постигао велике резултате, често стварајући веома оригинална решења за повезивање људи и реализацију пројеката.

Уочили смо до сада да је образовање, дугорочно и систематско, у фокусу деловања и ширења покрета. Овај процес се поклопио са дугорочном променом друштвене структуре у Турској током последњих неколико деценија. Захваљујући мноштву фактора (укључујући и америчке инвестиције и трансфер технологије, стратешко отварање туризма итд.), Турска је доживела убрзану модернизацију и привредни развој, који је довео дотле да се само током последње деценије БДП увећао три пута. Зачеци тог процеса леже у седамдесетим, када је почела да се ствара нова динамична средња класа и нова класа предузетника, односно нова анадолска буржоазија. Гјуленов покрет је утицао на вредносно и идеолошко усмеравање те нове класе у правцу модела који може да измири економску предузимљивост са друштвеном одговорношћу, моралом и посвећеношћу породичним вредностима.

Метод по којем је то рађено заслужује озбиљну пажњу. Иако је прича кренула из једног центра, од самог Фетулаха, веома брзо је отпочела сопствени живот, тако што се идеја ширила кроз разне друштвене поре. Створен је систем повезаних локалних кругова који траже пуну посвећеност. Људи су у овај систем увлачени постепено, на различите начине и лако су га прихватили како због уверљивости идеја, тако и због потребе да припадају круговима за самопомоћ који деле слична уверења и назоре. Тако је постепено створена потпуно децентрирана структура, без формалних лидера и субординације, где се покрет шири преко система концентричних кругова који се међусобно додирују. У свом регуларном кругу чланови праве окружење у које имају поверење и преко кога реализују велики део својих духовних, интелектуалних и друштвених потреба. Повезује их свест о томе да припадају нечему вредном и корисном, не само за себе већ и за целу заједницу.²⁰

Наравно, томе доприноси и врло разрађен систем регрутације и интеграисања људи у овај систем. Онај ко добија стипендију од покрета сутра ће имати и моралну обавезу да од своје плате одваја један део како би стипендирао друге, по правилу сиромашне студенте или средњошколце. Тако се систем репродукује и шири, а користи има и читава држава. По сведочењима припадника, чланови покрета просечно одвајају око 10% годишњих прихода за рад покрета, а богати бизнисмени чак и до трећине годишње зараде.

Са таквим фондовима који се стално увећавају Хизмет може да делује као парадржава, односно да сам гради институције у којима грађани остварују своје потребе, а преко којих покрет јача. И ту је метод рада веома занимљив.

20 У време када је систем настајао он је био најважнији начин за опозиционо деловање под системом војне диктатуре секуларних кемалиста.

Хизмет оснива и гради школе, болнице, универзитете, медије и разне друге институције, које се у почетку одржавају само прилозима, али убрзо постају финансијски самоодрживе. Дакле, болница се као што смо видели, оснива тако што једна група пословних људи да свој прилог и оснује фондацију. По правилу болница још пет до десет година добија помоћ од њих, постепено ширећи капацитет и зарађујући новац. После неког времена повећа се профитабилност и направи се систем у коме институција делује без помоћи оснивача, јер профит и прилози локалне заједнице постану сасвим довољни. Тако се створи важна и утицајна институција која обавља значајну друштвену функцију, самоодржива је, а у исто време шири утицај и вредности систем покрета. Некадашњи оснивачи нађу начин да прате њен даљи развој, али у принципу своју енергију и средства могу да усмере на следећи пројекат. И тако се мрежа у исто време и репродукује и шири.

* * *

Деловањем у Турској Фетулах и његов покрет стекли су велики број присталица и широко уважавање. Међутим, и у самој Турској, а посебно у међународној јавности, прате их бројне контроверзе, као и велики број веома озбиљних критичара. Само у Америци на пример постоји велики број организација и портала који пажљиво и детаљно прате деловање Гјуленове мреже пре свега зато што велики број његових школа делује у САД. На крају овог кратког уводног прегледа изнећемо један број таквих контроверза.

Први сплет контроверза повезан је с њиховом улогом у Турској, односно са њиховим учешћем у преобликовању кемалистичког наслеђа и редефинисању основа савремене турске политике и друштва. У Турској поред Гјуленовог џемата постоји још читав низ других, али ниједан нема толики утицај на савремену политику, правосуђе, образовање и на безбедносне снаге. Стога критичари најпре истичу проблематичан и врло близак однос фетулахџија с владајућом партијом АКП. Тај однос се сматра веома контроверзним и динамичним. С једне стране сматра се да је џемат помогао да се припреми простор за долазак АКП-а на власт и да је у координацији са њим направио велике промене у току само једне деценије. Сматра се такође да су заједно и паралелно радили на промоцији новог система вредности и на трансферу моћи у појединим сегментима државе и друштва. Неколико случајева из последњих неколико година крајње је индикативно за разумевање процеса у којима овај однос постаје опасан по опозицију и оне који не одобравају правац у коме Гјулен и АКП гурају Турску.

АКП већ годинама спроводи чишћење војних снага тако што из врха уклања официре који не деле његове политичке ставове. Као што је познато, војска је била главна брана реисламизацији друштва која је од седамдесетих

покретана у неколико таласа и сваки пут кад би исламисти на демократским изборима дошли на власт и започели процес демократизације, односно ре-исламизације, војска је реаговала и у војном пучу враћала Турску у оквиру кемализма. Захваљујући легитимитету, али и подршци неких утицајних кругова у глобалној заједници, АКП је прва исламистичка партија на власти која спроводи обрнути процес – контроле и глајхшалтовања војске. Постепено се укида положај војске као гаранта и чувара кемализма и уставности, а неподобни официри се смењују и пензионишу.

Врхунац овог процеса је такозвани случај Ергенекон. Од 2008. до 2011, турско правосуђе покренуло је процес против чак 531 особе претежно из редова војске за наводно криминално и терористичко удруживање у циљу насилног збацивања легалне и легитимне власти. Укратко, овај процес је доживљен као суђење самом кемализму и војсци за све пучеве који су раније изведени под формом оптужбе за припремање новог пуча. Гјуленови медији попут *Замана* су били главна подршка током ове акције и главни бранилац тих контроверзних процеса које је режим повео.

С друге стране, државне институције почеле су да се стављају у функцију одбране лика и дела Фетулаха Гјулена. У оквиру читавог сплета случајева у са Ергенеконом ухапшен је и на суђење изведен и велики број новинара.²¹ Међу њима су и сарадници интернет портала *Oga TV*. У марту 2011. ухапшен је и новинар Ас Шик, који је у затвору провео дванаест месеци. Иако је ухапшен у оквиру случаја Ергенекон, чини се да је прави повод ипак био његова намера да објави књигу под називом *Имамова војска*. Ова књига је већ била одштампана кад је Истанбулски суд за тешке преступе 23. марта 2011. наредио да се конфискује тираж и да се забрани дистрибуција. Књига се убрзо појавила на интернету па је њен садржај постао доступан јавности. То је додатно учврстило сумње да је Шик ухапшен због ње.

Сама књига се бави Гјуленовим животом и радом, дајући углавном оно што је познато. Међутим, у њој је изнета теза да фетулахције организовано и смишљено постепено освајају државне институције инфилтрирајући своје људе у њих те тако покушавају да читаву државу ставе под своју контролу. Између осталог се тврди да фетулахције у полицији премашују 70%, да су врло утицајни у правосуђу итд. Критичари су указали на неприхватљиво понашање државних институција и АКП због забране слободе изражавања и писања, као и због покушаја да забране грађанима Турске да сазнају како фетулахције преузимају земљу у своје руке ширећи се као полип на све сегменте државе и друштва. Телеграми обелодањени на Викиликсу показали су да америчке дипломате у Анкари и Истанбулу у потпуности деле мишљење

21 Турска је земља која држи највећи број новинара у затвору. *Комитет за заштити новинара* избројао је да је током 2012. у Турској чак 232 новинара било у затвору. <http://www.cpj.org/reports/2012/12/imprisoned-journalists-world-record.php>

о великој инфилтрацији фетулахџија у полицију и њихову способност да манипулишу правосуђем и јавним мњењем.²²

Кемалисти и западњаци су, укратко, све своје оптужбе формулисали око следеће тезе: на делу је демонтирање секуларне „дубоке државе” (генерали, новинари, судије, бизнисмени) и управо преко Фетулаха креирање нове происламске „дубоке државе”,²³ на којој расте АКП и која кемализам укида враћајући Турску на исламске позиције. У овде коришћеном чланку Рејчел Шерон Креспин наводе се цитати из неколико предавања које је Гјулен држао, укључујући и једно дистрибуирано преко видео-касета. Цитати указују на веома опасну технологију деловања коју Гјулен препоручује својим следбеницима. Говори се о потреби да се уђе у артерије система, а да нико то не примети све док покрет не достигне потребну моћ. Помиње се потреба да се освоји сва институционална и уставна моћ у Турској а да се у међувремену игра игра прикривања правих намера како се не би превремено излагало ударцима противника. Гјулен указује на то да је циљ комплетна обнова људи навиклих на хедонизам и материјализам. „Ми,” тврди Гјулен, „дођемо на неко место и изградимо своју кућу. Затим са стрпљењем паука плетемо своју мрежу и чекамо да се људи у њу ухвате; након тога их подучавамо. Ове мреже не правимо да бисмо их појели, већ да бисмо удахнули живот у њихова мртва тела и душе. Да их оживимо.”²⁴ Постоје критичари који чак тврде да је крајњи циљ Гјулена успостављање праве шеријатске државе. Чињеница да и листови попут немачког *Шпйил* и америчког *Њујорк тајмса* почињу да преносе тако интониране ставове, говори да и западни мејнстрим почиње озбиљно да преиспитује снагу и значај Хизмета.²⁵

Оваква поставка разумљиво плаши не само западњаке и критичаре већ и политичке савезнике. Отуд су и односи између фетулахџија и владајућег АКП-а постали доста компликовани, посебно од оног тренутка када је Ердоган почео да се сукобљава са Израелом. Уочљиво је погоршање односа од

22 Види Bilefsky, Arsu, 2012.

23 Хансенова као независни новинар описује своје личне искуство и начин на који су гјуленисти са њом направили фотографије на основу којих једног дана може бити описана као припадник или симпатизер покрета. Тврди да је управо тада схватила да многе људе у Турској брине управо такво препредено акумулирање и ширење моћи док се ствара „паралелно друштво”. Види Hansen, 2010. У свом чланку она цитира изјаве великог броја западних стручњака за Турску који подржавају тезу о скривеним намерама и о *гуюм маршу* фетулахџија кроз институције.

24 Sharon-Krespin, 2009.

25 За лето 2013. биле су најављене две веома важне студије о Гјуленовом покрету намењене англо-америчком тржишту. Једна је нова књига Хакана Јавуза, а друга је Џошуе Хендрика са Универзитета *Лојола*, чији је докторат из 2009. већ постао основни извор за изучавање Гјулена на Западу. Наслови су: *Toward an Islamic Enlightenment: The Gülen Movement*, и *The Ambiguous Politics of Market Islam in Turkey and the World*.

инцидента са бродом *Мави Мармарис*, кад је Гјулен подржао Израел и критиковао Ердогана. Након тога је одбио Ердоганов позив да се врати у Турску. Иначе се сматра да му је председник Гул, који је директно изникао из Гјуленовог џемата, много ближи. Такво погоршање односа између Ердогана и фетулахџија почиње све више да погађа Турску. Чини се да се у последњих годину дана отвара озбиљан сукоб између њих, у коме је тешко одредити чија је снага већа.

Добар индикатор нивоа до ког је порасла моћ џемата у Турској следећи је навод из текста Хансенове, која иначе живи као новинар дописник у Истанбулу: „Данас, са разлогом или без њега, турски секуларисти проводе своје време осврћући се иза леђа. Сусрела сам безброј људи који о Гјулену не желе више да разговарају преко телефона. Опозициони часописи не пишу више критички о Гјулену; оно што циркулише као уобичајена информација у њиховим круговима, никад не заврши одштампано. Могуће је да је све то само параноја, али на лицима секуларних либерала углавном се види страх: 'Они су освојили толику моћ у власти и у безбедносним сферама да смо ми у мејнстрим медијима постали заплашени том новом митолошком моћи коју они имају,' каже један турски колумниста који пише за водеће новине. 'Након случаја Ерегенекон постоји неписано правило да се не критикује Гјулен. Не чачкамо их. Постоји осећај да они могу да оркестрирају кампању против неког и стога ниједан новинар који води бригу о свом угледу не жели да преузме такав ризик.’”²⁶

Други контроверзни аспект деловања фетулахџија јесте деловање према споља, односно рад у другим земљама. Стандардне и веома раширене оптужбе говоре о промоцији турског национализма, шпијунажи и креирању агената од утицаја у другим државама, посебно у земљама бившег СССР-а. Школе у Ташкенту и Санкт Петербургу су привремено затворене, у Казахстану стављане под надзор због промоције исламизма и дискриминативне селекције деце из утицајних и добро повезаних породица итд. Многе земље не дозвољавају деловање Гјуленових организација, неке су након давања дозволе ту дозволу повукле, а све државе у којима Хизмет делује, по правилу преко обавештајних структура, пажљиво прате и надзиру њихов рад. Руски ФСБ је још 2002. протерао више од стотину турских грађана због повезаности са Фетулахом, да би 2008. у Русији било забрањено деловање Хизметових школа.

Још један занимљив аспект треба узети у обзир иако долази из подручја спекулативне конспирологије. Полазећи од начина на који је Гјулен редизајнирао своју верзију ислама и од простора који му западне силе отварају, многи су указали на његове везе са ЦИА, Билдербергом и „господарима света”, тврдећи да се преко Гјулена креира ислам какав им треба за глобализацију, екуменизам и стварање тзв. Великог Блиског истока. Ове старе оптужбе

26 Hansen, 2010.

добиле су потпуно нов оквир од избијања Арапског пролећа, чији је главни резултат укидање ауторитарних режима и наместо њих довођење на власт исламистичких кругова у муслиманским земљама. Још од првих немира у Тунису почело је да се говори како је управо Турска модел према коме би „новодемократизоване” земље (Тунис, Либија, Египат) требало да се обликују у будућности.

Гјулен и даље живи на свом имању у Пенсилванији. Иако је нижи суд својевремено одбио да му изда дозволу за стални боравак, апелациони суд је оборио ту пресуду и Гјулен је као особа од посебног интелектуалног значаја добио право на стални боравак. Међу осамнаест гараната за њега налази се и неколико бивших функционера ЦИА (Грејам Фулер нпр.), али и Мортон Абрамовиц. Такве чињенице заиста делују као потврда изнетих спекулација о подршци глобалних владара и мреже Централне обавештајне агенције САД Гјулену јер у њиховим дугорочним пројекцијама такав покрет може да има значајну улогу.

Током овог спора из 2006. када су ФБИ и Министарство за домаћу безбедност тражили Гјуленову екстрадицију избио је прави мали рат између људи запослених у овим институцијама и мреже ЦИА, која је на крају победила и Фетулаху испословала стални боравак. Но тај сукоб и даље траје. Занимљиве су реакције на објављивање књиге некадашњег шефа истанбулског огранка обавештајне службе Турске, Османа Нурија Гундеша.²⁷ Ово је једна од најозбиљнијих и најбоље документованих оптужби против Гјулена да је сарадник ЦИА. Гундеш износи тезе да је током деведесетих мрежа школа Хизмета у централноазијским земљама бившег СССР-а била инфраструктура за ширење и деловање агената ЦИА (њих 130) који су радили као учитељи енглеског језика. Француски портал за праћење обавештајног света *Инџелиценс онлајн* је објавио чланак о књизи, на који је одмах реаговао *Вашињџон њосџи* преко свог новинара Џефа Стајна побијајући ове оптужбе сведочењем управо Фулера и Роберта Бера, људи из ЦИА који су директно помагали Фетулаху.²⁸ На чланак је у свом блогу реаговала Сибел Едмондс, некадашњи преводилац у ФБИ-ју, иначе иранског порекла. Она детаљно показује шта је све Стајн прећутао у свом „информативном” спину, али преноси и тезе из Гундешове књиге о томе да Гјулен има јаке везе са структуром ЦИА још од краја седамдесетих година, те да је био веома близак са Полом Хенцеом, човеком који је у Турској развијао мрежу из мрачног система *Гладио*, као и са

27 Књига са називом *Ihtilallerin ve Anarsinin Yakın Tanığı* (*Блиски сведок револуција и анархије*), објављена је крајем 2010. године у издању VPA Grup Basım Yayın и направила доста гужве у самој Турској. Нажалост, није преведена ни на један светски језик.

28 Jeff Stein, “Islamic group is CIA front, ex-Turkish intel chief says”, *Washington Post*, 5.1. 2011.

Мортоном Абрамовицем, који је у Турској најпре радио као агент а затим био и амбасадор (1989–1991).²⁹

Но све ово нимало не одузима тежину чињеници да је Хизмет постао аутентично турски, укореењени производ који су милиони људи усвојили и развили афирмишући вредности иза којих стоје својим радом, личним примером и одрицањем. Евидентно је да та структура постаје веома моћна у самој Турској, толико да угрожава владајућу странку, а такође се прелива у десетине па и стотине других земаља. Које ће последице њиховог деловања бити и по саму Турску и по друге државе у којима су стекли одређени утицај, показаће време.

За крај поменимо и занимљиву, можда за све ово и веома илустративну чињеницу да је Далија Могахед, прва жена са велом у Белој кући, Обамина саветница за муслиманска питања, следбеник и припадник Гјуленовог џемата.

Литература

- Barton, G, (2008), "How the Hizmet works: Islam, dialogue and the Gülen movement in Australia", *Islam in the Age of Global Challenges - Conference Proceedings*, 114-143, http://www.gulenconference.net/files/Georgetown/2008_Greg-Barton.pdf
- Bilefsky, D, Arsu, S, (2012), "Turkey Feels Sway of Reclusive Cleric in the U.S.", *New York Times*, 24. 04.
- Бисенић, Д, (2009), „Мехмед Паша Соколовић у Београду“, *Данас*, 30. 10.
- Вебер, М, (1989), *Пройесїанїска еїїика и дух кайїїализма*, Веселин Матлеша, Свјетлост, Сарајево.
- Gülen, F, (2005), *The Essentials of the Islamic Faith*, Feedbooks
- Ђурковић, М, (2011), „Ернст Јингер и мисао конзервативне револуције“, *Српска љолиїичка мисао*, бр. 3, стр. 147-176.
- Ebaugh, H. R, (2010), *The Gülen Movement*, Springer
- Edmonds, S, (2011), Additional Omitted Points in CIA-Gülen Coverage and A Note From the Insider, *Sibil Edmund's boiling frogs (blog)*, <http://www.boilingfrogspost.com/2011/01/11/additional-omitted-points-in-cia-gulen-coverage-a-note-from-%E2%80%98the-insider%E2%80%99/>
- Gülen, F, (2005), *The Essentials of the Islamic Faith*, Feedbooks

29 Edmonds, 2011. Осим америчких велику пажњу Гјуленовом делању поклањају и немачке и руске обавештајне структуре и медији. Гјуленова структура веома пажљиво прати сваки од јавних напада и на њих одговара као што нпр у следећем чланку њихов колумниста Абдулхамит Билићи побија нападе на Гјулена објављене у три руске новине почетком 2011. <http://en.fgulen.com/press-room/columns/3702-black-propaganda-at-home-black-propaganda-in-the-world>

- Hansen, S, (2010), "The Global Imam", *New Republic*, 2.12., <http://www.newrepublic.com/article/world/magazine/79062/global-turkey-imam-fethullah-gulen#>
- Hendrick, J, (2009), "Globalization, Islamic activism, and passive revolution in Turkey: the case of Fethullah Gülen", *Journal of Power*, vol 2, no 3, стр. 343-368.
- Ozipek, A, (2009), "*Cultivating*" a generation through education: the case of the Gülen Movement, Budapest, магистарски рад одбрањен на ЦЕУ, <http://goya.ceu.hu/search~S0?/.b1138694/.b1138694/1,1,1,B/1856~b1138694&FF=&1,0,,1,0>
- Popp, M, (2012), "Altruistic Society or Sect?: The shadowy World of the Islamic Gülen Movement", *Der Spiegel*, 08. 08, <http://www.spiegel.de/international/germany/guelen-movement-accused-of-being-a-sect-a-848763.html>
- Sombart, W, (2001), *The Jews and Modern Capitalism*, Batoche Books, Kitchener
- Sharon-Krespin, R, (2009), "Fethullah Gülen's Grand Ambition - Turkey's Islamist Danger", *Middle East Quarterly*, Winter, pp. 55-66.
- Танасковић, Д, (2010), *Неоосманизам*, Службени гласник, Београд.
- Williams, P. L, (2010), "Exclusive: World's 'Most Dangerous Islamist' Alive, Well, and Living in Pennsylvania", http://www.familysecuritymatters.org/publications/id.5921/pub_detail.asp
- Yavuz, H, (2003), "Gülen Movement: the Turkish Puritans" Yavuz, H, Esposito, J, (ур.), *Turkish Islam and the Secular State*, Syracuse University Press.
- Yilmaz, I, (2011), "Beyond Post-Islamism: Transformation of Turkish Islamism Toward 'Civil Islam' and Its Potential Influence in the Muslim World", *European Journal of Economic and Political Studies*, Vol. 4, No. 1, 2011. Доступно на http://www.academia.edu/690915/Beyond_Post-Islamism

Данко Страхинић*

ПОЛОЖАЈ ХРИШЋАНА У САВРЕМЕНОЈ ТУРСКОЈ¹

Апстракт: У раду се разматра положај појединих хришћанских заједница у савременој Турској и указује на главне проблеме са којима се оне суочавају. Положај мањинских верских заједница уређен је сложеним правним оквиром који одликују бројна ограничења. Тај оквир омогућава неким од ових заједница да делимично и уз различите тешкоће остваре поједина права. У процесу приближавања Европској унији, на том пољу има помака, али нема систематских уставних и законских промена, што уноси несигурност у живот ових заједница. Припадници верских мањина и даље се суочавају са израженом нетрпељивошћу у свакодневном животу, док се на питање њихових права гледа као на питање безбедности. Ове мањине очекују да ће по новом уставу, о којем се тренутно расправља, њихова права бити боље загарантована.

Кључне речи: Турска, хришћани, верска права и слободе, задужбине, Васељенска патријаршија, Јерменска апостолска црква, Европска унија.

* * *

Република Турска има малобројно (око 0,1%) али разнолико мањинско немуслиманско становништво, које има велики историјски и културни значај. Иако турске власти приликом пописа становништва не бележе верску припадност, процењује се да данас у Турској живи: 65 000 јерменских православних

---

* Историчар, Београд.

¹ У раду је због специфичности положаја највећа пажња поклоњена положају Васељенске патријаршије (Грчке православне цркве), као историјски најзначајније, и Јерменске православне (апостолске) цркве, као најбројније. Ове две заједнице су у жижи већине извештаја о стању верских слобода у Турској и специјализованих анализа, те је најлакше континуирано пратити проблематику. Турска је због специфичности своје верске слике и процеса приступања Европској унији већ више година предмет оваквих извештаја. Што се тиче других хришћанских заједница оне ће само бити узгредно размотрене, што ни на који начин не указује да је њихова свакодневица боља.

(апостолских) хришћана,² 23 000 Јевреја, 15 000 сиријских православних (древноисточних) хришћана, 4 000 православних Грка, 3 300 Јеховиних сведока, око 3 000 протестаната, као и мање групе православних Грузијаца, Бугара, те маронита, Халдејаца, несторијанских Асираца³ и припадника Римокатоличке заједнице,⁴ као и неких других заједница (алевити,⁵ бахаи и др.).

Турски правни систем разликује неколико категорија немуслиманских верских мањина: 1) три заједнице које су турске власти признале као заштићене по Лозанском мировном споразуму из 1923. године, тзв. *Лозанска ĩруѝа* (Јерменска апостолска црква, Грчка православна црква [Васељенска патријаршија] и Јеврејска заједница); 2) оне које су постојале у време склапања споразума, али их влада не сматра заштићеним по том међународном уговору (Сиријска древносточна црква, Халдејска и Римокатоличка заједница) и уз претходне три оне се колоквијално називају *Лозанска ĩруѝа ĩлус*⁶; 3) и заједнице које нису везане етничком припадношћу (протестанти, Јеховини сведоци, бахаи итд.). Ове разлике у статусу одражавају се приликом остваривања одређених права.

По Лозанском мировном споразуму прописана је општа заштита за немуслиманске верске, културне и добротворне установе у контексту мањинских права тога времена. Међутим, на основу тог међународног уговора није одређен никакав посебан правни оквир за управљање тим установама, док су права гарантована у време Османског царства поводом аутономије и колективног управљања установама изгубила пуноважност. Та проблематика

2 Највећи број Јермена припада Јерменској апостолској цркви, али има и римокатолика, протестаната, као и муслимана и атеиста. G. G. Özdoğan, O. Kılıçdağı, *Hearing Turkey's Armenians: Issues, Demands and Policy Recommendations*, İstanbul 2012. Даље: G. G. Özdoğan, O. Kılıçdağı, *Hearing Turkey's Armenians*.

3 *United States Commission on International Religious Freedom, Annual Report 2012*, p. 201. Даље: *USCIRF Annual Report 2012*.

4 Извори у Ватикану тврде да је укупан број католика у Турској око 30 000. В: *Cardinal hopes Turkey will be a "cradle of Christianity"*, Catholic News Agency (Rome), Nov. 27, 2006. Постоје и делови етничких заједница које признају папску власт. (http://www.catholicnewsagency.com/news/cardinal_hopes_turkey_will_be_a_cradle_of_christianity/) (31. 01. 2012).

5 Питање алевита је сложено. Њихова бројност, а процене се крећу између 15 и 25% од укупног броја становништва, релативизује слику о верској компактности Турске. Док део њих себе сматра сунитским муслиманима, постоје и они које себе сматрају шиитима, па чак и они који одбацују ислам. В. *USCIRF Annual Report 2012*, p. 207.

6 Потребно је нагласити да се Лозанском споразуму не набрајају „немуслиманске мањине” у Турској, већ се гарантује правна заштита свих немуслиманских мањина, укључујући сиријску и римокатоличку заједницу те протестантске заједнице, док у пракси Турска ограничава уговорну заштиту само на прве три заједнице, што је отворено кршење уговора. D. Kurban, K. Tsitselikis, *A Tale of Reciprocity: Minority foundations in Greece and Turkey*, İstanbul 2010, p. 7. Даље: D. Kurban, K. Tsitselikis, *A Tale of Reciprocity*.

уређена је на основу закона усвојених у доба Републике.⁷ Иако би чињеница да власти поштују Лозански мировни споразум, по коме се штите права Јеврејске заједнице, православних Грка и Јерменске апостолске заједнице, могла указивати на њихов бољи положај, то заправо није тако јер њима није признат независан правни статус као верским заједницама, њих закон не препознаје, нити препознаје њихове вође као правна лица.

Непризнавање статуса правног лица турска влада образлаже одбраном принципа секуларизма⁸ и у то име тешко мења оштре прописе којима се негирају и нарушавају верске слободе свих верских заједница. Ипак турска влада путем *Дијанети* (Директорат за верска питања) прати и помаже рад сунитских верских структура, док преко Вакифлара (Генералног директората за задужбине) ограничава функционисање верских мањина. Ова ограничења, укључујући и стално мешање у унутрашња питања ових заједница, негирање права да школују свештенство, да имају верско образовање и поседују и држе богослужбена места,⁹ угрожавају и опстанак мањинских заједница.

Упркос прокламованој политици „савеза цивилизација” турског премијера Реџепа Тајипа Ердогана, власти су задржале прилично круту политику према хришћанским установама у земљи, која онемогућава стабилан живот хришћанских заједница, а камоли њихов раст. Поједини мали помаци више личе на уступке партнерима из Европске уније и САД¹⁰ и често су праћени захтевима за уступке на простору ЕУ (градња џамије у Атини и Немачкој).¹¹

7 D. Kurban, K. Hatemi, *The Story of an Alien(ation): Real Estate Ownership Problems of Non-Muslim Foundations and Communities in Turkey*, İstanbul 2009. Даље: D. Kurban, K. Hatemi, *The Story of an Alien(ation)*.

8 Турски секуларизам (*laiklik*) има велики утицај на питање слободе вероисповедања и уверења. Управо због тога треба напоменути да се он веома разликује од француског концепта лаицистичке државе, јер у пракси значи државни надзор над верским активностима и мању аутономију за верске заједнице. Такође, сам појам у унутрашњем политичком животу има више значења у зависности од тога како га политичке партије користе. О. Oehring, *TURKEY: The fundamental problem and how it might be solved*, p. 3. (http://www.forum18.org/Archive.php?article_id=1537) (15. 01. 2013)

9 В: *USCIRF Annual Report 2012*, pp. 199-200. Уп. *Turkey 2012 Progress report*, European Commission, Brussels, 10.10.2012, p. 24. Даље: *Turkey 2012 Progress report*.

10 J. Eibner, *Turkey's Christians under Siege*, Middle East Quarterly, Spring 2011, p. 48. Даље: J. Eibner, *Turkey's Christians under Siege*.

11 Питање реципроцитета са Грчком је овде парадоксално јер Турска инсистирањем на том концепту делује на штету сопствених грађана, што је и у супротности са њеним Уставом (Члан 10). Видети: B. Gültekin-Punsmann, ed., *Religious Freedom in Turkey: situation of religious minorities*, Brussels: European Parliament, 2008, p. 9. Међутим, ово такође указује на неравноправност мањина унутар турског друштва и указује на њихово третирање као другоразредних грађана. Још треба нагласити да турске власти погрешно тумаче принцип реципроцитета (што чине и власти у Грчкој), јер су на основу Члана 45. Лозанског споразума

С друге стране, иако је влада начинила извештајан помак у питањима имовине и образовања, то није значајно утицало на систематске уставне и законске промене које би спречиле угрожавање верских слобода припадника немуслиманских заједница, суочених са друштвеном дискриминацијом, а повремено и с насиљем. Док неки од ових поступака произилазе из законских ограничења у домаћем праву,¹² други потичу из дискриминаторне праксе и понашања на које се наилази на државном или друштвеном нивоу. Однос према хришћанима у јавном мњењу је веома негативан – то показују две трећине (68%) испитаника једног истраживања – што је забрињавајуће у поређењу са неким околним земљама са муслиманском већином и многобројнијом хришћанском мањином, где је забележен нижи проценат негативних оцена, нпр. 44% у Јордану, 49% у Египту.¹³ Проблем је и то што представници мањинских верских заједница не могу слободно јавно да искажу став о свом положају јер одмах долазе на удар оштре критике чак и високих државних званичника.¹⁴

Питање имовине

Од оснивања републике, турске власти су од верских мањина одузеле бројне непокретности, укључујући школе, болнице, сиротишта, предузећа, као и гробља. Већина ових отуђења одвијала се у три фазе: прва, током 1936, након што је претходне године усвојен Закон о задужбинама, потом доношење Закона о приватним универзитетима (1971), на основу којег је захтевано да сви факултети буду под државним окриљем, и коначно, одлука власти (1974) да немуслиманске заједнице не могу да поседују ништа што није пописано

за Грчку и Турску прописане „паралелне обавезе”, а не реципроцитет. Више у: D. Kurban, K. Tsitselikis, *A Tale of Reciprocity*.

12 Иако је Турска потписник међународних споразума о људским правима, укључујући и Међународни пакт о грађанским и политичким правима, она је 1966. ставила ограничење на Члан 27. поводом културних, верских, језичких права за мањинске групе које су заштићене на основу Лозанског споразума. Ограничење се састоји у томе да Република Турска има право да тумачи и примењује одредбе Члана 27. Пакта у складу са одредбама и правилима свог Устава и Лозанског споразума са Додацима. Тако да то ограничење оставља могућност подривања гаранција за вероисповедање у Члану 27, али још више и гаранције о верским слободама из члана 18. В: *USCIRF Annual Report 2012*, pp. 213-214.

13 J. F. Cullinan, *Turkey: Christians in Danger*. (<http://www.aina.org/news/20100708120749.htm>) (06.02.2013).

14 Такав је случај са Патријархом Вартоломејем, који је због изјаве, да се због тога што нема напретка у положају Цркве у турском друштву, у Истанбулу осећа „разапетим”, дошао на удар критика самог министра спољних послова Ахмета Давутоглуа. *Ecumenical Patriarch “crucified”*. (<http://www.asianews.it/index.php?l=en&art=17192>) (30. 01. 2013).

1936. године. Међутим, није се на томе завршило јер су власти задржале право да верским мањинама одузимају имовину.

Поменуто непризнавање статуса правног лица вишеструко спутава мањинске верске заједнице у остваривању права јер је створен сложен оквир закона и прописа који омогућавају неким од ових заједница (*Лозанској іруџи њлус 3*) да ограниченим и променљивим правним средствима поседују имовину, врше службу и отварају друге установе.¹⁵ Тај правни оквир подразумева Лозански споразум, Закон о задужбинама и Закон о удружењима (2004).¹⁶ Међутим, ова три правна акта се не примењују равноправно на све мањинске верске заједнице. Тако Споразум из Лозане важи само за Јерменску апостолску заједницу, православне Грке и јеврејску заједницу, Закон о задужбинама и за *Лозанску іруџи њлус 3*, док се Закон о удружењима односи на све заједнице мањина.

По Закону о задужбинама мањинске заједнице за које он важи имају право на задужбине. На основу њега су и муслиманске и немуслиманске задужбине изгубиле самосталност, јер су дошле под управу Генералног директора за задужбине.¹⁷ Те задужбине могу да управљају имовином у складу са прописима о зонирању и другим безбедоносним правилима. Међутим, оне не могу да врше ширу верску делатност јер по закону постоји разлика између те задужбине као посебног правног лица и целокупне верске заједнице те последично тај новац не може да се искористи у другом делу Турске.

Након измена Закона о задужбинама из 2008. године дозвољено је да се промени циљ постојања задужбина, као и да у Вакифлару оне имају једног представника заједнице из *Лозанске іруџиџе*, али и да заједнице поднесу захтев за повратак конфисковане имовине под државном контролом. Међутим, на основу тих измена је прописано да се нове задужбине оснивају према

15 Детаљно у: D. Kurban, K. Hatemi, *The Story of an Alien(ation)*.

16 По Закону о удружењима усвојеним 2004, а измењеним 2007. године, верским мањинама је омогућено (што је посебно важно за различите протестантске заједнице) да оснивају легална удружења са правом да држе верску службу и одређују верски програм, али без права на имовину, као и то да локални управници имају право да опозову статус удружења.

17 Има мишљења да је и донет како би економски ослабио ове установе. По закону је захтевано да се објаве извори прихода и буџет задужбина. Све мањинске задужбине су 1936. године морале да дају попис добара и прихода. Тада начињени попис се, од средине шездесетих с почетком кризе око Кипра, у наредним деценијама вишеструко одразио на њихов рад, јер је послужио као основ да се у свакој политичкој кризи све више имовине одузима од заједница под разним изговорима. С временом су прописи у више наврата мењани или тумачени на штету мањинских заједница. Видети: D. Kurban, K. Hatemi, *The Story of an Alien(ation)*; O. K. Cengiz, *Minority foundations in Turkey: From past to future* (1) и (2), (<http://www.todayszaman.com/columnists-213210-minority-foundations-in-turkey-from-past-to-future-1.html>) и (http://www.todayszaman.com/newsDetail_getNewsById.action?load=detay&link=213440) (01. 02. 2012).

Грађанском закону, који то не дозвољава мањинским заједницама.¹⁸ Такође нису решени ни основни проблеми јер не постоји механизам да се задужбине пријаве за повратак имовине која је продата трећим лицима као ни за надокнаду имовине коју није могуће повратити.¹⁹

Након што су ове измене ступиле на снагу, Вакифлару је поднето око 1 500 захтева за повраћај имовине одузете од мањинских заједница, али је само 10% одмах позитивно решено, да би након додатног рока за допуну документације обновљено око 500 захтева, тако да је укупан број одобрених захтева само две стотине. Августа 2011. године донета је одлука на основу које је омогућено разматрање повраћаја имовине пописане 1936, али није прецизно наведена у званичној документацији. Упркос томе, овај помак није обухваћен законом, враћена имовина сразмерно је мала у односу на ону која је одузимана деценијама, а могућност да верским заједницама поново буде одузето земљиште уноси несигурност, иако од 2007. није било нових експропријација.²⁰

Променљивост ове краткорочне политике је уочљива на многим примерима. Тако је суд у Истанбулу забранио Вакифлару да користи или прода Сансарјан Хан, који припада јерменској заједници, али је потом и Вакифлар оспорио захтев Јерменског Патријарха да тражи власништво под титулом коју турске власти не признају. Европски суд за људска права по тужби Задужбине грчке средње школе Фанар (Велика национална школа) из јануара 2007. године донео је пресуду да су турске власти прекршиле Европску конвенцију о људским правима и основним слободама (даље ЕКПС) о питању имовине (Члан 1, Протокола бр. 1) и да су државна политика према некретницама немуслиманских мањина и посебно попис из 1936. године незаконити.²¹ Даље, на основу пресуде овог суда у новембру 2010. сиротиште на Бујукади враћено је Васељенском Патријарху и потом регистровано на његово име.²²

18 D. Kurban, K. Hatemi, *The Story of an Alien(ation)*, pp. 28–29.

19 Ограничење се односи и на гробља и школе мањина које нису обухваћене задужбинама. B. Gültekin-Punsmann, *Religious Freedom in Turkey: situation of religious minorities*, Brussels: European Parliament, 2008, p. 9. Видети и O. Oehring, *TURKEY: What difference does the latest Foundations Law make?*. (http://forum18.org/Archive.php?article_id=1100&pdf=Y) (01. 02. 2013).

20 USCIRF *Annual Report 2012*, pp. 202–204.

21 Ова пресуда је омогућила осталим немуслиманским задужбинама да подносе нове тужбе. D. Kurban, K. Hatemi, *The Story of an Alien(ation)*, pp. 32–33. Због неких пресуда задужбине су чак и обештећене за имовину која је продата трећим лицима.

22 У овоме се огледа још једна страна проблема непризнавања статуса правног лица за Патријарха (и остале верске вође мањинских заједница) зато што са променом вође верске заједнице она бива суочена са поновним процедурама за упис имовине на новог првог човека те заједнице. Иначе, ова пресуда је веома важна јер, упркос чињеници да Патријаршија не постоји као правно лице, у пресуди стоји да сиротиште треба да се врати законским власницима, чиме се индиректно признаје њено постојање у закону. O. Oehring, *TURKEY:*

Ипак, охрабрујућа је била и најава из јануара 2012. године да Православна грчка школа на Имвросу може да буде отворена али да ради под надзором Министарства образовања и под управом Грчке православне задужбине. Међутим, проблем је број ђака који би ту школу похађао, те је најављено и пресељење неколико породица на острво.²³ Један од негативних примера је и то што је Виши суд оборио пресуду о враћању појединих делова земље сиријском манастиру Мор Габријел, а то је навело сиријску заједницу да се обрати Европском суду за људска права.²⁴

Како се поједине заједнице суочавају са порастом броја верника у Истанбулу, постојеће богомоље нису довољне за њихове потребе.²⁵ У том смислу је Сиријска православна (древноисточна) црква поднела захтев за изградњу још једне богомоље у Истанбулу, који је након три године позитивно решен. Међутим, то није задовољило ову заједницу јер им је додељено право да зидају цркву на Латинском католичком гробљу.²⁶

У последње три године покренуло се и питање коришћења старих верских објеката. Грчкој православној заједници омогућено да служи Литургију у манастиру Сумела у Трапезунту.²⁷ Исто тако је у хиљаду година старој јерменској цркви Акдамар на језеру Ван одржана служба у септембру 2010, 2011. и 2012. године у присуству неколико хиљада верника.²⁸ Такође је поново

The fundamental problem and how it might be solved, p. 3. (http://www.forum18.org/Archive.php?article_id=1537) (15. 01. 2013).

23 *Ecumenical Patriarch Welcomes Decision to Reopen School in Imvros*, (<http://eu.greekreporter.com/2012/01/20/ecumenical-patriarch-welcomes-decision-to-reopen-school-in-ivros/>); (15. 01. 2013); D. Kurban, K. Hatemi, *The Story of an Alien(ation)*, p. 19.

24 *According to the Supreme Court: Mor Gabriel monastery is an occupier*, (<http://www.morgabriel.org/news77.html>) (15. 01. 2013).

25 *USCIRF Annual Report 2012*, p. 203. Честа употреба Закона о зонирању под различитим безбедносним изговорима ограничава способност верника мањинских заједница да отварају богомоље и несметано обављају верску службу. Иначе, само је Лозанској тројки дозвољено, у техничком смислу, да своје верске објекте назива богомољама, док остале мањинске групе своје верске објекте званично могу да називају само културним центрима или центрима заједнице.

26 Реч је о италијанском католичком гробљу које су градске власти конфисковале 1951. године. У сиријској заједници су то протумачили као покушај да се изазову сукоби између мањинских заједница и да се због одлуке у вези с манастиром Мор Габријел задовољи како сиријска црква, тако и европска јавност. „*Finally, Istanbul gives Syriac Christians a place to build: a cemetery*“.

(http://www.worldwatchmonitor.org/english/country/turkey/article_1967543.html) (02. 02. 2013).

27 Т. Р. Carroll, *Turkey and the Prospects for Religious Freedom in the Middle East*, стр. 20.

28 *Turkey 2012 Progress report*, p. 24. Приликом ових богослужења свештена лица и богомоље били су под полицијском заштитом. У контексту ових догађаја одређени број крипто-Јермена почео је да користи своја првобитна имена и јавно исповеда хришћанство. Феномен криптохришћана у Турској за науку није ништа ново и њиме би се требало подробније

у октобру 2011. освештана јерменска црква Светог Гирагоса у Дикранакерту (Дијарбакир). А у јулу 2011. омогућено је сиријској заједници да одржи службе у цркви Мор Петрус и Мор Паулус у источној провинцији Адијаман. Ипак, треба напоменути да и поред ових појединачних помака власти још увек контролишу приступ различитим објектима и њихову употребу.²⁹ Упоредо са тим, последњих неколико година, у Анадолији су обновљене поједине старе хришћанске цркве и манастири. То је добар знак, међутим, треба имати на уму да су радови углавном финансирани кроз доприносе заједница, прилоге, и из неких европских фондова, али не и уз буџетску подршку, на шта се Турска обавезала по Лозанском споразуму.³⁰

Самоуправа верских заједница – мешање у унутрашњу управу

Турске власти не признају Васељенском Патријарху црквено звање васељенски, сматрајући га само духовним вођом грчке мањине у Турској, те је за њих важећа титула Патријарх Фанара. Иако је у марту 2010. године Венецијанска комисија, саветодавно тело Савета Европе, инсистирала да турска влада уважи статус и улогу Васељенског Патријарха, истовремено је заузела став да Турска није у обавези да правно призна звање „васељенски”.³¹ Ипак Комисија је закључила да Турска мора да се сложи са Чланом 9. ЕКПС-а, по коме се гарантују верске слободе и право да свако користи историјско звање које је универзално прихваћено, те да не постоји никакав разлог да се саме власти не обраћају Васељенском Патријарху са општепризнатом титулом. Охрабрујућа је изјава турског премијера Ердогана приликом посете Атине,

---

бавити поготово зато што се процењује да их има неколико хиљада па чак, питање је колико је то реално, близу милион.

29 USCIRF *Annual Report 2012*, p. 205.

30 G. G. Özdoğan, O. Kılıçdağı, *Hearing Turkey's Armenians*, pp. 69–70. Изузетак је поменута јерменска црква у Дикранакерту (Дијарбакир), за чију обнову је општина дала трећину новца. *Turkey's Armenians Reconsecrate 16th Century Church Building*.

(<http://www.christianpost.com/news/turkeys-armenians-reconsecrate-16th-century-church-building-61688/>)

(03. 02. 2013).

31 *Opinion on the legal status of religious communities in Turkey and the right of the Orthodox Patriarchate of Istanbul to use the adjective "ecumenical"*, ([http://www.venice.coe.int/webforms/documents/CDL-AD\(2010\)005-e.aspx](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/CDL-AD(2010)005-e.aspx)) (03. 02. 2013); Комисија је припремила извештај на захтев посматрачког тела Парламентарне скупштине Савета Европе; Видети и: E. Özbudun, "Democratic Opening", *the Legal Status of Non-Muslim Religious Communities and the Venice Commission*, *Insight Turkey* Vol. 12 / No. 2 / 2010, pp. 213–222. Даље: E. Özbudun, "Democratic Opening".

маја 2010. године, да Влада Турске нема проблема са таквим Патријарховим звањем, којом је поновио став из јануара 2008. године.³²

Друго важно питање које се тиче унутрашње управе самом заједницом, а битно је за опстанак православних Грка у Турској, јесте и захтев да само турски држављани могу да буду чланови Светог Синода те да имају право гласа приликом избора Патријарха или да буду бирани. Иначе то није прописано ни по Лозанском споразуму ни по турском Уставу,³³ нити је уређено на основу посебног закона, већ је последица тзв. устаљене праксе.

Упркос тим ограничењима влада није 2004. године блокирала постављење неколико Митрополита без држављанства на ротирајуће положаје у Светом Синоду.³⁴ Потом је 2010. године одобрено двоструко држављанство за двадесет пет Митрополита из Аустрије, Француске, САД, као и из неких делова Грчке који су под јурисдикцијом Васељенског Патријарха. Њих тринаест је добило папире за држављанство, једанаест је чекало одговор, а само један је одбијен због кривичног досијеа у матичној држави.³⁵ Иако су ове доделе држављанстава добар знак, оне дугорочно не осигуравају независност у самосталном управљању заједницом.

Посебно питање представља непостојање јасно одређених процедура за избор верских вођа немуслиманских заједница. То је нарочито дошло до изражаја у новије време у случају Јерменске апостолске цркве. Тада се поново испојило неколико проблема који утичу на самосталност ових верских заједница: 1) тражење дозволе или прописа од државе приликом избора вође заједнице није у сагласју са правом заједница на слободну унутрашњу управу; 2) не постоји законско оправдање за државно мешање у избор или постављење верског вође, јер било какав разлог мора бити по међународном праву и утемељен у закону; 3) могућност да се, иако су државни захтеви испуњени, власти умешају приликом сваког избора, што ставља ове заједнице у врло рањиву позицију. Чињеница да не постоји правни оквир у складу са међународним стандардима о људским правима јесте одраз неповерења према овим заједницама, али и изражавање става да је ово питање могуће искористити у спољној политици у складу са тренутним потребама.³⁶

Турске власти такође не признају титулу Јерменски Патријарх Константинопоља, коју Јерменска апостолска црква користи за свог верског вођу,

32 *Opinion on the legal status of religious communities in Turkey and the right of the Orthodox Patriarchate of Istanbul to use the adjective "ecumenical"*, p. 8.

33 *USCIRF Annual Report 2012*, p. 205.

34 M. Yildirim, O. Oehring, *Turkey: Why state interference in the election of Chief Rabbi, Greek Orthodox and Armenian Patriarchs?*, pp. 4–5. Даље: M. Yildirim, O. Oehring, *Turkey: Why state interference in the election*. (http://www.forum18.org/Archive.php?article_id=1477). (15. 01. 2013).

35 *USCIRF Annual Report 2012*, p. 205.

36 M. Yildirim, O. Oehring, *Turkey: Why state interference in the election*, p. 5.

те је он принуђен да се потписује као Патријарх Истанбула и све Турске, упркос томе што се његова јурисдикција простире и ван граница државе. Власти су се такође умешале и у питање унутрашње самоуправе, с обзиром на недостатке у правној процедури за замену садашњег веома болесног Патријарха Мезропа II Мутафјана.³⁷ Турске власти су одбиле да подрже избор новог Јерменског Патријарха, што је довело до несугласица међу самим Јерменима. Крајем 2009. године две групе су изнеле различите предлоге пред турске званичнике. Духовни савет, Патријархово саветодавно веће, изнео је предлог да се изабере Копатријарх, док је Веће Јермена у Турској затражило избор новог поглавара. Користећи ту ситуацију, Министарство унутрашњих послова Турске је наметнуло своје решење и одлучило да до Мезропове смрти постоји функција Патријархов генерални викар (местоблуститељ), што је била новина. Почетком јула 2010. године Духовни савет, без учешћа лаика, на то место изабрао је архиепископа Арама Атешијана.³⁸ Ова одлука је изазвала нове поделе међу Јерменима и претворила се у свеопшту кризу унутар заједнице. Због таквог избора многи су дали оставке у Одбору за финансије Патријаршије, покренута је петиција за избор новог Патријарха и поднет је захтев за оцену законитости одлуке Министарства унутрашњих послова пред судом, и отворена је расправа о потреби установљавања јасне процедуре за избор вође Јерменске апостолске цркве у Турској.³⁹

Школовање мањина (немогућност образовања свештенства)

Опстанак немуслиманских заједница је умногоме угрожен због немогућности школовања свештенства и особља које би држало верску наставу у школама под њиховим окриљем. Овај проблем је утолико већи што није дозвољено свештенослужење лицима која нису турски држављани а који су завршили верске школе при манастирима или на факултетима ван Турске. Најпознатији пример у онемогућавању школовања верског особља представља

37 G. G. Özdoğan, O. Kılıçdağı, *Hearing Turkey's Armenians*, pp. 51–60. Заправо, по прописима из 1863. године утемељен је избор у случају Патријархове смрти, његове оставке или других околности. Приликом претходних избора (1951, 1961, 1990. и 1998. године) избор је вршен према владиној одлуци коју је пратила посебна директива (из 1961).

38 M. Yildirim, O. Oehring, *Turkey: Why state interference in the election*, p. 4.

39 Ово је само један од одраза подела унутар јерменске заједнице око многих питања (управа задужбинама, учествовања у грађанским иницијативама, изналагање начина за бољу заштиту грађанских права). Замера се што Духовно веће није испоштовало обичај о учешћу лаика у црквеним изборима и што ово решење није у складу ни са законом ни са традицијом, као и то што сам Патријарх није одобрио овакву одлуку. G. G. Özdoğan, O. Kılıçdağı, *Hearing Turkey's Armenians*, pp. 53, 56.

случај са грчком Православном богословијом на острву Халки (Хејбели).⁴⁰ Због национализације високошколских образовних установа 1971. године, ова школа је затворена а грчка православна заједница је лишена једине верске образовне установе на подручју Турске.⁴¹ Питање отварања ове богословије је актуелизовано у процесу турског приближавања Европској унији и дошло је у жижу међународних извештаја о поштовању људских права у Турској. Тако се према једном од тих извештаја наводи да је у фебруару 2011. године неколико турских званичника изјавило да се заједно са Патријаршијом разматра отварање богословије на Халки.⁴² Такође је поменуто да су вођени разговори са Васељенским Патријархом о могућности образовања заједничког тела Патријаршије и турских власти како би се размотрили неопходни услови за брзо обнављање рада ове школске установе. Ипак, иако је у фебруару 2012. године заменик премијера изјавио да ће влада подржати напоре, јер нема законских препрека за отварање ове школе, до напретка није дошло зато што постоје несугласице око њеног статуса. Наиме, власти желе да богословија ради као део ширег склопа државног универзитета, под надзором Одбора за високо образовање, а да се свештенство школује слично начину школовања имама. С друге стране, Васељенски Патријарх жели да богословија буде у надлежности Министарства образовања и да јој се врати статус стручне школе који је имала пре затварања 1971. године.⁴³

Са овим проблемом суочавају се и друге мањинске заједнице, јер власти не дозвољавају школовање њиховог свештенства. Тако Јерменска апостолска црква, највећа немуслиманска заједница, због непостојања богословске школе у земљи има само двадесет шест свештеника за око 65 000 верника.⁴⁴ Ова заједница је своје свештенство некада школовала у богословији Светог

40 USCIRF Annual Report 2012, p. 206; E. Macar and M. A. Gökaçtı, *Discussions and Recommendations on the Future of the Halki Seminary*, Istanbul 2009².

41 Овим питањем се и узгредно бавила Венецијанска комисија у свом извештају. *Opinion on the legal status of religious communities in Turkey and the right of the Orthodox Patriarchate of Istanbul to use the adjective "ecumenical"*; E. Özbudun, "Democratic Opening", pp. 213–222.

42 USCIRF Annual Report 2012, p. 206. Подршку отварању богословије дао је и први човек Дијанета др Мехмед Гормез приликом сусрета са Васељенским Патријархом. A. Ferentinou, *Religious Affairs head's visit to patriarchate*, (<http://www.hurriyetdailynews.com/religious-affairs-heads-visit-to-patriarchate.aspx?pageID=449&nID=25029&NewsCatID=422>) (05. 02. 2013).

43 USCIRF Annual Report 2012, p. 206. Занимљиво је што је Вакифлар, упркос томе што нема договора око рада богословије, почетком јануара 2013. године донео одлуку о враћању 190 хектара шуме Задужбини манастира Свете Тројице, која је власник богословије. Ово је уједно и највећи повраћај одузете имовине. *190 hectares of forest given back to Halki Seminary*. (<http://www.todayszaman.com/news-303701-190-hectares-of-forest-given-back-to-halki-seminary.html>) (05. 02. 2013).

44 USCIRF Annual Report 2012, p. 206.

крста у Тибреванку, која је имала статус средње школе све до 1967. године, када је затворена под изговором да нема довољан број ученика за ваљан рад. Иако је касније обновљен рад приватних универзитета, никаква дозвола није дата за поновно отварање школе. Због овога је Патријарх Мезроп II Мутафјан 2008. године дао предлог да се отвори одсек за образовање свештенства у оквиру Универзитета, но на то уопште није ни одговорено.⁴⁵ У оваквим околностима, као један од начина да се реши проблем школовања свештенства са турским држављанством помиње се поновно отварање посебног одељења богословије у Тибреванку.⁴⁶

Мањине се, у области образовања, већ много година сусрећу и са још неколико проблема. Први је немогућност мањинских верских заједница да образују свој подмладак у складу са својим верским убеђењима и на свом језику, а други су погрдни коментари и искривљено представљање ових мањина и њиховог наслеђа у школским уџбеницима.⁴⁷ Иако је по Лозанском мировном споразуму омогућено Јерменима, Грцима и Јеврејској заједници да управљају основним и средњим школама као заједнице, а под надзором Министарства образовања, до 2007. године они су били обавезани да за заменика директора имају муслимана. Ипак, упркос овој промени и даље постоје прописи који онемогућавају да се деца упишу⁴⁸ у ове школе, што постепено води ка гашењу школа мањинских заједница. Друга врста проблема је она са којом се суочавају деца (око 12 000) јерменских радника који привремено бораве у Турској. Њима није било дозвољено да похађају мањинске школе, али је, након залагања Министарства образовања септембра 2011, једном броју деце то ипак омогућено. Као један од проблема јавља се у појединим случајевима и неизузимање немуслиманске деце са верске и моралне наставе на шта имају право, али и случајеви друштвене дискриминације због коришћења овог права.⁴⁹

45 G. G. Özdoğan, O. Kılıçdağı, *Hearing Turkey's Armenians*, pp. 68–70. Занимљиво је да на другој страни сличну ствар турске власти предлажу Васељенском Патријарху како би се решио проблем школовања свештенства.

46 G. G. Özdoğan, O. Kılıçdağı, *Hearing Turkey's Armenians*, pp. 70. Сиријска древноисточна црква такође има проблем са школовањем свештенства и будућим свештеницима пружа само неформално образовање, ван школа. *Turkey 2012 Progress report*, pp. 24.

47 G. G. Özdoğan, O. Kılıçdağı, *Hearing Turkey's Armenians*, pp. 43–44; Крајем 2011. године, Ерол Дора, први посланик хришћанин сиријског порекла из Партије мира и демократије (БДП), изјавио је да је министар просвете обећао да ће у уџбеницима историје бити промењени делови који у негативном светлу представљају Јермене и сиријске хришћане. *USCIRF Annual Report 2012*, p. 209.

48 Упис мора да се врши у присуству инспектора министарства, који треба да потврди да је отац детета из одговарајуће мањинске заједнице. *USCIRF Annual Report 2012*, p. 208.

49 Последица коришћења овог права је и то да ученици имају мањи просек оцена јер им се овај предмет, из кога су оцене по правилу високе, не урачунава у општи успех. G. G. Özdoğan, O. Kılıçdağı, *Hearing Turkey's Armenians*, p. 24.

Завера Ергенекон и положај верских мањина

Погоршање положаја верских мањина дошло је до изражаја у контексту Ергенекона. Опасност је потицала од тога што су појединци повезани са Ергенеконем били уплетени у убиство римокатоличког свештеника Андреа Сантора у Трапезунту 2006. године, те и у убиство три протестантска мисионара у Малатији 2007,⁵⁰ као и у убиство познатог јерменског новинара Хранта Динка 2007. године у Истанбулу. Наводно, са овом завером повезани појединци намеравали су да изврше атентат на вође верских мањина, како Васељенског и Јерменског Патријарха, тако и на вођу алевита и истакнутог јеврејског пословног човека.⁵¹ Број озбиљнијих напада на хришћане је порастао након што су неке личности које су позивале на насиље против хришћана похапшене. Тако је забележено више случајева претњи и напада на протестанте него ранијих година.⁵² Додатну несигурност уносило је и нереаговање турских власти да процесуирају два полицајца који су били умешани у смрт Хранта Динка и низ неправилности око суђења поводом овог случаја.⁵³

Такође је, у контексту Ергенекона остала неразјашњена смрт првог човека Римокатоличке цркве у Турској, бискупа Луиђија Падовезеа, који је у јуну 2010. године убијен у Искендеруну на путу за Кипар, где је требало да се придружи папи.⁵⁴ Бискуп Падовезе је био један од кључних људи у плану Ватикана да се оживи хришћанство на Блиском истоку.⁵⁵ Иако је папа порицао религијско-политичку мотивисаност злочина, такав став није општеприхваћен у Римокатоличкој цркви. Иако сама природа Ергенекона није разјашњена, остао је утисак да је она у одређеној мери антихришћанска.⁵⁶

Треба имати у виду да и мимо Ергенекона расприривање друштвене нетрпељивости према хришћанима подстичу и извештаји у медијима. Упркос каквим-таквим напорима власти да се промени положај немуслиманских заједница, у медијима су често присутни стереотипни извештаји о хришћанима

50 M. Yıldırım, U. Şahin, ed, "A Threat" or Under Threat? Legal and Social Problems of Protestants in Turkey, Association of Protestant Churches, İzmir 2010, p. 30.

51 USCIRF Annual Report 2012, p. 211.

52 *Turkish Protestants highlight problems*, (<http://www.hurriyetdailynews.com/turkish-protestants-highlight-problems.aspx?pageID=238&nid=39133>) (03. 02. 2013).

53 Тек након извештаја Државног надзорног савета турског Председништва из фебруара 2012. најављено је ново суђење против умешаних у новинареву смрт. *Presidency urges new trial in Dink murder*.

(<http://www.hurriyetdailynews.com/presidency-urges-new-trial-in-dink-murder.aspx?pageID=238&nid=14233>) (10. 02. 2013).

54 J. Eibner, *Turkey's Christians under Siege*, p. 42. Дан након смрти бискупа Падовезеа нађено је обешено тело Динковог адвоката Хакана Карадага.

55 *Ibid*, p. 42.

56 *Ibid*, p. 47.

који по правилу претходе трагичним догађајима. Слична реторика одликује и изјаве представника власти, као и нека државна документа у којима се хришћански мисионари сврставају у исту групу са исламистичким терористима.⁵⁷ Како се путем медија шири негативна слика, без обзира на то којој заједници припадају, хришћани су приморани да буду много уздржанији по питању верских слобода и понашају се као да живе у некој врсти гета.⁵⁸

Очекивања од новог Устава

Процес приближавања Турске Европској унији захтевао је од власти спровођење бројних реформи у области законодавства поводом заштите људских права. У том смислу извршене су и одређене промене турског Устава како би међународни и европски стандарди о људским правима имали првенство над домаћим законодавством. Турска је такође предузела кораке за извршење неких пресуда Европског суда за људска права. Међутим, правни оквир који би био у складу са Европском конвенцијом о људским правима и основним слободама још није успостављен. Као што је већ наведено, више се ради о спорадичним и недовршеним решењима која не уклањају у потпуности препреке како би немуслиманске мањине и алевити могли да делују без непотребних ограничења.⁵⁹

Сама Партија правде и развоја (АКП), која се од 2002. године налази на власти, фаворизовала је приближавање Европској унији и демократско укључење ислама у јавни живот. Међутим, како је АКП у последњих неколико година учврстио своје позиције, он све више заговара конзервативнију политичку платформу.⁶⁰

Од избора 2011. године у жижи политичког живота Турске је и најављено доношење новог Устава. У склопу тих расправа у јавности поставило се и питање заштите мањинских верских заједница које су против права на папиру и залажу се да на основу новог устава стварно буде гарантована

57 *Ibid*, pp. 50–51. У тим изјавама наглашено је да су хришћански мисионари претња „верском, националном и културном јединству” Турске, као и да се евангелизација одвија у тајности.

58 A. Simavoryan, *Christians in today's Turkey (Protestants and Catholics)*, (http://www.noravank.am/eng/articles/detail.php?ELEMENT_ID=6514), (02.02.2013). Ипак у поређењу са 2011. у 2012. години смањен је број негативних и некоректних извештаја у медијима. В: *2012 Human Rights Violations Report*, Association of Protestant Churches (Turkey), İzmir 2013. p. 7. (http://www.iirf.eu/fileadmin/user_upload/PDFs/2012_Rights_Violations_Report.pdf), (02.02.2013).

59 *USCIRF Annual Report 2012*, p. 213.

60 M. Yildirim, *Turkey: Expectations of the new Constitution and what this means for freedom of religion or belief*, p. 1. (http://www.forum18.org/Archive.php?article_id=1775&pdf=Y), (15. 01. 2013).

једнакост припадника свих верских заједница.⁶¹ У светлу тих догађаја у Парламенту је, први пут у историји модерне Турске, говорио и Васељенски Патријарх Вартоломеј, који је изјавио да је потребна боља уставна заштита мањинских права и верских слобода,⁶² а то су поновили и Сиријски Патријарх, Главни рабин, представници алевита, као и римокатолички надбискуп.⁶³ У ком правцу ће ићи промена Устава, није могуће поуздано процењивати, јер ипак треба имати у виду да због сложености политичких прилика сам процес може поприлично да потраје.⁶⁴

Но упркос помацима у законодавству, политичка либерализација није упадљиво побољшала ни друштвене односе, најпре зато што се припадници мањина, упркос томе што су турски држављани, доживљавају као странци или издајници.⁶⁵ Посебан проблем је то што државне структуре питање њихових права не посматрају из перспективе људских права и грађанских слобода, већ на њих гледају као на проблем из области спољнополитичких односа и националне безбедности.⁶⁶ Остаје да се види какве ће промене донети будући турски устав и како ће се то одразити на положај верских мањина, но и да ли ће Турска у потпуности испуњавати све међународне обавезе које је преузела.

Литература

- 2012 *Human Rights Violations Report*, Association of Protestant Churches (Turkey), İzmir 2013. (http://www.iirf.eu/fileadmin/user_upload/PDFs/2012_Rights_Violations_Report.pdf)(02. 02. 2013).
- B. Gültekin-Punsmann, *Religious Freedom in Turkey: situation of religious minorities*, Brussels: European Parliament, 2008. (<http://edz.bib.uni-mannheim.de/daten/edz-ma/ep/08/EST20808.pdf>) (28. 01. 2013).
- D. Kurban, K. Hatemi, *The Story of an Alien(ation): Real Estate Ownership Problems of Non-Muslim Foundations and Communities in Turkey*, İstanbul 2009. (<http://www.tesev.org.tr/Upload/Publication/abb5e5d9-62b2-4c7d-81e6-c39b23d69a52/vakiflarraporuingilizce.pdf>) (01. 02. 2012).

61 *Ibid*, p. 1. Више о осталим детаљима видети у овом извештају.

62 *Greek Patriarch to give speech in Turkish Parliament*, (<http://www.hurriyetdailynews.com/greek-patriarch-to-give-speech-in-turkish-parliament.aspx?pageID=238&nid=13777>) (15. 01. 2013).

63 *Catholics demand equal treatment in new charter*, (<http://www.hurriyetdailynews.com/catholics-demand-equal-treatment-in-new-charter.aspx?pageID=238&nid=18601>) (15. 01. 2103).

64 *USCIRF Annual Report 2012*, p. 201.

65 O. K. Cengiz, *Minority foundations in Turkey: From past to future* (1).

66 D. Kurban, K. Hatemi, *The Story of an Alien(ation)*, p. 24.

- D. Kurban, K. Tsitselikis, *A Tale of Reciprocity: Minority foundations in Greece and Turkey*, İstanbul 2010. (<http://www.tesev.org.tr/Upload/Publication/3ac5de50-90d8-4c91-9580-7c7c172fb9ae/vakiflar-tr-grc-ing.pdf>) (31. 01. 2012).
- E. Macar, M. A. Gökaçtı, *Discussions and Recommendations on the Future of the Halki Seminary*, İstanbul 2009². (http://www.tesev.org.tr/Upload/Publication/4f9fb15d-7c0e-4cee-a14d-a2ba40841714/2006_Dec_Halki_Seminary.pdf) (05. 02. 2013).
- E. Özbudun, “Democratic Opening”, *the Legal Status of Non-Muslim Religious Communities and the Venice Commission*, Insight Turkey Vol. 12 / No. 2 / 2010, стр. 213–222. (http://file.insightturkey.com/Files/Pdf/insight_turkey_vol_12_no_2_2010_ulusoy.pdf) (04. 02. 2013).
- G. G. Özdoğan, O. Kılıçdağı, *Hearing Turkey’s Armenians: Issues, Demands and Policy Recommendations*, İstanbul 2012. (http://www.tesev.org.tr/Upload/Publication/c6208a2d-ad0d-4ea3-9dd6-7b5262d9029a/12091engErmeniler17_05_12.pdf) (31. 01. 2012)
- J. Eibner, *Turkey’s Christians under Siege*, Middle East Quarterly, Spring 2011. (<http://www.meforum.org/meq/pdfs/2907.pdf>) (07.02.2012).
- M. Yıldırım, U. Şahin ed, “A Threat” or Under Threat? *Legal and Social Problems of Protestants in Turkey*, Association of Protestant Churches, İzmir 2010. (http://www.olir.it/areetematiche/233/documents/rapporto_minoranze_turchia.pdf) (03.02.2013).
- „Opinion on the legal status of religious communities in Turkey and the right of the Orthodox Patriarchate of Istanbul to use the adjective “ecumenical”“, ([http://www.venice.coe.int/webforms/documents/CDL-AD\(2010\)005-e.aspx](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/CDL-AD(2010)005-e.aspx)) (03. 02. 2013).
- Turkey 2012 Progress report*, European Commission, Brussels 2012. (http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2012/package/tr_rapport_2012_en.pdf) (31. 01. 2012).
- T. P. Carroll, *Turkey and the Prospects for Religious Freedom in the Middle East*, (<http://www.jessup.edu/academics/academics/public-policy/public-policy-institute/research-and-publications/journal-articles>) (01. 02. 2013).
- T. Hofmann, *Armenians in Turkey today. A critical assessment of the situation of the Armenian minority in the Turkish Republic*, Bruxelles 2002. (<http://www.insideeurope.org/issues/turkey-and-armenians/armenians-in-turkey-today/view>) (31. 01. 2012)
- United States Commission on International Religious Freedom, Annual Report 2012*, ([http://www.uscirf.gov/images/Annual%20Report%20of%20USCIRF%202012\(2\).pdf](http://www.uscirf.gov/images/Annual%20Report%20of%20USCIRF%202012(2).pdf)) (29. 01. 2013). Z. Baran, *Torn Country: Turkey between Secularism and Islamism*, Hoover Institution Press, Stanford 2010.

II

МЕЂУНАРОДНИ ПОЛОЖАЈ ТУРСКЕ

ТУРСКА ПОТРАГА ЗА „ДОНАТОРОМ” ЕНЕРГИЈЕ О ЕНЕРГЕТСКОЈ САРАДЊИ РУСИЈЕ И ТУРСКЕ

Апстракт: Садашњи светски поредак је устројен на томе што „крв цивилизације” – нафту, контролише САД захваљујући војној и економској моћи. Но, према аналитичарима Пентагона, прелазак на коришћење гаса у индустрији, грејању и другим сферама, доводи и до неминовности преустројавања светског поретка. Свет више неће бити „свет нафте” у коме је САД имао водећу улогу, већ ће бити „свет гаса” у коме он има веома слабе позиције. Гас, заправо, у XXI веку заузима место какво је у XIX веку имао угаљ, а у XX веку нафта.

Руско-турска сарадња у области трговине природним гасом датира из 1984. године, када су две државе потписале први Споразум о куповини руског гаса. Све би то деловало прилично идилично да Турска није зона утицаја САД и Европске уније. Наиме, САД и ЕУ су „решили” турско питање. Под плаштом стратешког партнерства са САД (узео је Турску за свог асистента на Блиском истоку) примењујући низ мера, Анкара је у потпуности постала зависна и контролисана. Прихватајући и примењујући низ мера Анкара је у потпуности постала зависна и контролисана. Како се показало у пракси, Турска је после Саудијске Арабије и Катара држава у којој САД има највећи утицај. Зато питање енергетске сарадње Русије са овом земљом има стратешки значај, јер представља полугу утицаја на турску политику, која све више постаје мешавина „панисламизма, неоосманизма, пантуркизма и вестернизма”.

Турска је једна од земаља у којој је забележен највећи раст потреба за енергијом – око девет одсто на годишњем нивоу. Изградња и обезбеђивање нових извора енергије нису усклађени са потребама, па се данас у Турској догађају свакодневна искључења струје за домаћинства, као и уличне расвете. Истовремено, рад привредних субјеката омогућава се увозом како

---

* Институт за политичке студије, Београд. Рад је настао у оквиру научног пројекта „Демократски и национални капацитети политичких институција Србије у процесу међународних интеграција” (179009), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

електричне енергије, тако и других енергената. Турска, на пример, струју увози највише из Русије, преко Грузије, без обзира на лоше политичке односе Тбилисија и Москве. Зато Турска интезивно трага за „донаторима” енергије, пре свега на простору који је некада био у саставу Османске империје, али и у целом Турану (отуда пантуркизам).

Кључне речи: Гас, гасовод Јужни ток, Русија, Турска, Србија, геополитика, политика, интеграције

* * *

Гас – савремено средство геополитике

Савремени друштвени процеси се обликују уз помоћ различитих механизма. Поред господарења енергентима, демократија је омиљено средство америчког геополитичког утицаја.¹ САД као „колевка” савремене демократије очекује солидарност (послушност) од новајлија на том путу. Демократија је за америчку геополитику инструмент дневне политике, у ствари идеологија, која омогућава остварење америчких интереса у свету. Зато је и „извозе”. Но демократија није свемогућа, мада не треба занемарити њене учинке у потчињавању непокорених народа. Ипак, енергенти су свакако јаче средство геополитике од демократије. Разматрајући, дакле, место енергената у савременим међународним односима и геополитичким процесима, неопходно је приметити да они представљају основу у интересима држава, али и кључ за разумевање политичких збивања у свету. Енергенти утичу на стратегију, али и на текуће дипломатске и политичке одлуке.²

Анализе руског Центра стратешких оцена и прогнозе показују да је САД крајње забринут због развоја догађаја у сфери војне политике и геополитике, јер криза у Европској унији ускоро може да се одрази на могућности Брисела да извршава преузете обавезе у НАТО-у, што ће довести до кризе Алијансе. Но то није најстрашније за Вашингтон. Још већу претња за доминацију САД у свету, поред Кине представља и Русија, и то, што је посебно важно, не у војној сфери, већ у области економије. Управо такав закључак намеће Институт стратешких истраживања Војног колеџа армије САД у тек

1 Види: Зоран Милошевић, „Откривање државе”, Институт за политичке студије, Београд, 2010, стр. 22–27.

2 Л. В. Савин, Савременая структура енергополитики, *Геойолиџика*, Выпуск 3, Москва, 2010, стр. 4.

објављеним резултатима истраживања „Природни гас као инструмент државне политике Русије”.³

Гас је, дакле, постао средство геополитике, јер је он врло реална потреба савремене индустрије и цивилизације. Према мишљењу аутора овог важног истраживања, Русија се споро, али сигурно уздиже и без обзира на скуп нуклеарни потенцијал мало-помало стиче све важнију улогу у угрожавању глобалне доминације САД. „Русија XXI века више није Русија с краја XX века.” На крају XX века, после серије разорних „демократских” преображаја државе, Русија је у америчким стратешким документима записана као *failed state* – „пропала држава” и сматрано је да у наредним деценијама неће представљати потенцијалну претњу за САД и НАТО. Међутим, у протеклој деценији догодиле су се суштинске промене и садашњу важност Русије треба оцењивати сасвим другачије, сматрају аналитичари Пентагона.

Пре свега, изменио се геостратешки контекст. Последњих година постало је јасно да се „нафтна ера” ближи крају. Управо ова чињеница и њено констатовање представљају аксиом даљег планирања Пентагона, јер намеће обавезу поновног разматрања претходних прогноза о збивањима у свету у наредним деценијама. **Садашњи светски поредак је устројен тако што је „крв цивилизације” – нафту, контролисао САД захваљујући војној и економској моћи.** Све етапе у добијању нафте (експлоатација, њена прерада и продаја крајњим потрошачима), као и формирање тржишта овог енергента, све је то било под контролом америчких компанија. Америчка берза дефинише цену нафте дан за даном **јер америчка војна машина данас контролише више од 60 одсто нафтоносних рејона планете Земље.** Од тренутка „победе” нафте над угљем током Првог светског рата, сва потоња геополитика XX века концентрисала се на нафтоносне пределе Земље. На пример, Хитлер је неопходним условом за успешан рат против СССР-а сматрао задржавање контроле над румунским нафтним областима, слично су размишљали и у Москви, тј. да нема успешне одбране од нацистичке Немачке без контролисања нафтних поља СССР-а. Друго, криза у односу САД са арапским светом седамдесетих година XX века довела је ову државу до велике економске кризе. Крах СССР-а, што се у медијима веома мало спомиње, изазван је жестоким политичким притиском Вашингтона и арапских шеика да се снизи светска цена нафте крајем осамдесетих година XX века. Уопштено говорећи, савремена индустријска цивилизација је „свет нафте”. Цео светски поредак после Другог светског рата се одржавао тако што је САД себи обезбеђивао директан приступ већини нафтних поља. У овој борби, САД је био победник, јер му је успело да формира систем контроле тржишта нафте – од правних питања њене експлоатације до инфраструктуре и самог тржишта,

3 Види: Зоран Милошевић, „Повратак белих господара, Неоколонијализам или интеграције?”, ЗМ и Клуб српских родољуба, 2012, стр. 183.

што је увек омогућавало уклањање непокорних у овој сфери. Ипак, ситуација почетком XXI века се изменила, јер је откривено да су резерве нафте на измаку и да се алтернативни извор енергије, попут биогорива и ветра, још не могу масовно користити у индустрији.⁴

У новим околностима прво место у енергетској хијерархији заузео је природни гас. Овај природни енергент је најбоља замена за нафту, а има и низ предности над нафтом, што доводи до повећане тражње овог енергента. Гас представља и еколошки чист енергент, његове светске резерве у великој мери превазилазе залихе нафте, што обезбеђује потребе цивилизације на Земљи минимум наредних 250 година.

Но према аналитичарима Пентагона, **прелазак на коришћење гаса у индустрији, грејању и другим сферама, доводи и до неминовности преустројавања светског поретка. Свет више неће бити „свет нафте” у коме је САД имао водећу улогу, већ ће бити „свет гаса” у коме он има веома слабе позиције.**

Тржиште гаса је специфично по томе што се умногоме разликује од тржишта нафте, те спречава „господара тржишта нафте” и његов војно-политички потенцијал да буде и господар гаса. Прво, гас је другачије распоређен, равномерније у односу на нафту. За контролу гасних извора потребно је много више снаге и средстава. Гас се на тржиште доставља углавном гасоводима и његова улога у економији државе која га користи је велика. То снажније везује државе кориснике гаса за државе извознике гаса, него нафта. Оно што је посебно важно јесте сама гасна инфраструктура, као и правила тржишта гаса, која се у последњој деценији формирају без учешћа САД. Главну реч овде има Русија, а „Гаспром” је тај који успоставља правила (стандарде) и „моду” кад је реч о организацији тржишта гаса.

Доставља руског гаса на тржиште Западне Европе започета је још у доба Совјетског Савеза, чиме се успоставила зависност данашње Европске уније од доставе гаса из Русије, мада се већ тада у Западној Европи формирала политика на основу правила да се не сме куповати гас од Русије у износу већем од 10 одсто потреба.⁵ Ипак, Русија је разбила ову политику Брисела изградњом гасовода Плави ток 2002. године до Турске, а потом Северног тока по дну Балтичког мора, док ове године почиње и изградња Јужног тока преко Балканског полуострва. Данас Руси у Европску унију достављају 25 одсто потребног гаса. Но Брисел и даље ради на томе да ограничи доставу гаса из Русије у државе Европске уније. Тренутно се води прави „гасни рат”, а део тога је и покушај да се умањи значај природног гаса његовим добијањем из

4 Сергей Гриняев, Газовая эра России, <http://segodnia.ru/index.php?pgid=2&partid=45&newsid=15343>

5 Газпром и мировая газовая политика, http://www.stoletie.ru/rossiya_i_mir/gazovyye_vojny_xxi_veka_819.htm

шкриљаца.⁶ САД управо сагледава како може да утиче на ову област и интензивира, пре свега, истраживања повезана са добити и доставом гаса. Такође, САД активно истражује експлоатацију „течног природног гаса” и гаса добијеног од шкриљаца. Међутим, према оцени стручњака Пентагона ниједна од ових технологија тренутно не може да се такмичи с технологијом експлоатације природног гаса. За експлоатацију „течног природног гаса” потребна је веома скупа инфраструктура, док је експлоатација шкриљаца веома опасна по човекову околину.

Све то је довело аналитичаре из Института стратешких истраживања до закључка да је неизбежан раст утицаја Русије у наредним деценијама. Већ сада, систем пословања у области гаса доводи до нарушавања јединства на основама атлантизма не само Европске уније већ и НАТО-а. Већина чланица НАТО-а је већ потрошач руског гаса, а с применом одлуке да се одустане од коришћења нуклеарне енергије та зависност ће се само повећавати. Уколико се нешто не предузме, наводе стручњаци Пентагона, већ 2019. године од руског гаса зависиће 91 одсто држава Централне и Источне Европе. Ово Русији даје могућност не само да одређује цене на тржишту гаса већ и да овај енергент користи као веома ефикасан инструмент геополитичког утицаја. Пошто не постоји могућност диверсификације доставе гаса, то значи да ће већина држава Европе бити таоци нових околности, што ће се одразити на постизање консензуса у питањима војне стратегије и коришћења НАТО-а у разне сврхе. Русија нема војни потенцијал да сруши НАТО конвенционалним војним оружјем, али има, по свој прилици, економски. Од тренутка пуштања у рад Северног тока, ситуација се за САД погоршала, јер алтернативни путеви доставе гаса, као и изградња гасовода Набуко постају нереални. Зато аналитичари америчког Института стратешких истраживања упозоравају да Вашингтон нема много времена да измени ситуацију у своју корист.⁷

Русија, није тајна, своје енергетске потенцијале користи и у геополитици, са жељом да оствари следеће циљеве:

- Обезбедити доставу енергената континенталној Европи (преко гасовода Северни и Јужни ток, а такође и партнерством с Белорусијом и Украјином);
- Учинити све да се у потпуности искористи капацитет гасовода Плави ток, који иде по дну Црног мора до Турске, и укључити се у нафтовод Баку–Тбилси–Џејхан);
- Ономогућити изградњу гасовода Набуко;

⁶ Исто.

⁷ Путин: Изградња Јужног тока почиње крајем 2012, <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/PutinIzgradnja-Juznog-toka-pocinje-krajem-2012.sr.html>

- Формирати тржиште с Казахстаном, Азербејџаном, Туркменистаном и Ираном и извести велики евроазијски гасни конзорцијум на берзу (у перспективи, на тој берзи би се трговало помоћу евра или рубље);
- Стабилизovati ситуацију на Северном Кавказу, те повећати утицај на Јужном, а пре свега у Азербејџану;
- Изградити нафтоводе и гасоводе до Кине;
- Зближити се с Јапаном и започети заједничке енергетске пројекте с том земљом.⁸

Посебно болно питање за Вашингтон јесте повратак Владимира Путина у Кремљ марта 2012. године, којег Сједињене Државе сматрају креатором и визионаром нове руске геополитике.⁹ Зато Вашингтон „губи живце” и пре времена активира рад антирусских покрета и организација, како у самој Русији, тако и у Централној Азији (где постоје велика налазишта гаса), како би се поништио договор Русије и Туркменистана, Казахстана и других држава о експлоатацији гаса и његовом извозу преко руских гасовода на тржиште Европе.¹⁰ **Кривично гоњење и неправедна осуда бивше украјинске премијерке Јулије Тимошенко, такође су повезана с гасом. Наиме, наручиоци њеног хапшења и судског процесуирања су Вашингтон и Брисел, који тиме показују свим политичарима у свету како ће проћи они који у области гаса сарађују с Русијом.**¹¹

Од самог почетка, дакле, Јужни ток се нашао у центру геополитичких игара, које је започела Европска унија уз подстицај Вашингтона.¹² Брисел, наиме, посматра енергетску безбедност Уније кроз одстрањење Русије из доставе гаса државама чланицама ове глобалистичке творевине. Због тога је 2003. године у Будимпешти организован самит поводом изградње гасовода Набуко, који би требало да елиминира Русију с гасног тржишта Уније и обезбеди доставу гаса с Блиског истока и Прикаспијског региона (Азербејџан). Међутим, показало се да је Набуко мртворођенче, јер може, реално,

8 Л. В. Савин, *Савременая структура енергополитики*, стр. 10–11.

9 Слободан Самарџија, *Америка неће Путина*, објављено: 12. 09. 2011, <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/SAD-nece-Putina.sr.html>

10 Види: Зоран Милошевић, *Како Америка тежи изборној „победи” у Русији, Печай*, бр. 196, Београд, 2011, стр. 42–54.

11 Види: Зоран Милошевић/Никола Гаврић, „Јужни ток и решавање конфликта у Босни и Херцеговини”, у зборнику: *Конфликти*, Клуб интелектуалаца 123, Европски дефендологија центар за научна, политичка, економска и криминолошка истраживања, Бања Лука, 2012, стр. 154–171. Зоран Милошевић, „Идентитет Европе: будућност муслимана у Европској унији”, *Институт за политичке студије*, Београд, 2012.

12 Южный поток и геополитика, <http://www.fondsk.ru/news/2012/06/11/uzhnyj-potok-v-geopoliticheskom-kontekste.html>

да покрије само 12 одсто потреба Уније за гасом.¹³ Тиме енергетска битка није завршена, јер се у борбу непосредно укључио и САД који је себи поставио задатак да „контролише изворе енергије у свету”.¹⁴ Влада САД је усвојила 2007. године документ „Стратешки план за 2007–2012 буџетску годину” у којем је себи поставила циљ да се бори против све већег утицаја Русије у сфери енергије, па је закључила „да мора спречити енергетску сарадњу Русије и Европске уније”.¹⁵ У том смислу Азербејџан и Турска добијају важну улогу у овој политици Вашингтона.

О почетку енергетске сарадње Русије и Турске

После слома Совјетског савеза крајем 1991. године, појавио се проблем дефинисања односа Русије и Турске. То је учињено 1992. године када су политички представници Москве и Истанбула потписали Договор о односима две државе, који је потврдио узајамни статус „пријатељске државе”.¹⁶ Ово је, свакако, велики успех, јер с Турском несумњиво није лако сарађивати, будући да, како то истиче Маријус Векерлеу, „Турска представља образац државе-проблема”.¹⁷

Ипак, пошто је Турска по питању енергената зависна земља и потребна јој је нова политика за решавање нагомиланих проблема (од енергетских, водних, до курдског и других питања),¹⁸ онда и сарадња са геополитичким противником САД постаје императив опстанка.¹⁹ Ипак, за ову сарадњу неопходна је сагласност САД и она постоји, јер и Турској и Вашингтону одговора да различити достављачи испоручују нафту и гас Турској. Ово, такође, не спречава Турску да буде главни спонзор противника Москве на Кавказу, Блиском истоку и Европској унији.²⁰

13 *The New York Times*, 11. 06. 2008.

14 Ноам Хомский, *Геџемония или борьба за выживание*: стремление США к мировому господству. Москва, 2007. стр. 27 и 242.

15 Види: <http://www.state.gov/documents/organization/156215.pdf>

16 А. В. Болдырев, Черноморские проливы в политике Турции и России в 1992–2008 гг., сборник статей: *Ближний восток и современность*, Институт востоковедения РАН / Институт Ближнего востока, Москва, 2009, стр. 5.

17 Мариус Вэкэрлеу, Турция: политические перспективы, *Геойолийика*, Выпуск IX, Москва, 2011, стр. 42.

18 Mehmet Barlas, Türk siyasetinde "Büyük Proje" eksiği mi var?, *Sabah*, 05/08/2012

19 Традиционална спољна политика Турске је трансатлантистичка и та држава верни је савезник Западног блока. Види: Барыш Достер, „Турция между двух континентов, двух цивилизаций и двух сил”, *Геойолийика*, Выпуск IX, Москва, 2011, стр. 14.

20 Види: А. А. Сотниченко, Турция: геополитическая ось Евразии, *Геойолийика*, Выпуск IX, Москва, 2011, стр. 12.

Руско-турска сарадња у области трговине природним гасом датира из 1984. године, када су две државе потписале први Споразум о куповини руског гаса. Турски стручњаци су у то време почели су да изражавају забринутост због важног питања: да ли Турска може да потроши гас који је купила, а забринутост се претворила у панику Министарства државног планирања. „Све ће се завршити тиме да ћемо платити гас који нећемо потрошити”, рекао је бивши министар Јурдакул Јигитгуден у интервјуу за светске медије.²¹

Достављање гаса из Русије у Турску започето је, како смо напред навели, још у доба Совјетског савеза.²² Совјетска држава се обавезала да у Републику Турску у наредних 25 година, почевши од 1987. године, по комерцијалним условима, доставља природни гас у следећем обиму и роковима:

- 1987. год. – 1,5 млрд м³
- 1988. год. – 1,5
- 1989. год. – 2,3
- 1990. год. – 3,0
- 1991. год. – 3,5
- 1992. год. – 4,0
- 1993-2011. год. – 5,0–6,0 млрд. м³

Године 2006. избио је „Први гасни рат Турске и Русије”, јер је Анкара уз подршку Европске уније разрадила стратегију изградње система који би са четири различите стране достављао гас у Унију.²³ Прва маршрута иде од прикаспијских држава, друга из северне Африке и држава Персијског залива, трећа на север Европе преко Аустрије и четврта на југ Европе, преко Грчке и Италије. **Турска би се, на тај начин, претворила у енергетски коридор Европске уније.** Суштина ове политике је смањивање куповине гаса од Русије, на чему је инсистирао САД, што је, иначе, изазвало жестоку реакцију руске стране, јер би тиме Русија била принуђена да продаје гас Турској, а она Европи. Русија је, како знамо, успешно разбила ову политику Уније.

Достава гаса из Русије у Турску започета је 1987. године, али купљене количине су се показале недовољним, па је Турска тражила нови Споразум са повећаном количином гаса (додатних осам милијарди кубних метара). Потом, 1990. године следи молба за још већом количином гаса, па је 1997.

21 *Hurriyet Daily News*, 09. 08. 2010.

22 СССР - ТУРЦИЯ - ГАЗ - 1984 г. СОГЛАШЕНИЕ МЕЖДУ ПРАВИТЕЛЬСТВОМ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ПРАВИТЕЛЬСТВОМ СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК О ПОСТАВКАХ ПРИРОДНОГО ГАЗА ИЗ СССР В ТУРЕЦКУЮ РЕСПУБЛИКУ, <http://allturkey.narod.ru/rusturkgaz1984.htm>

23 Дмитрий Верхотуров, Россия и Турция на пороге ”газовой войны”, <http://www.apn.ru/opinions/article9593.htm>, 15. 03. 2006.

године потписан Споразум о изградњи гасовода Плави ток од Русије, тачније руских налазишта гаса до Турске, преко Црног мора. Плави ток је био руски одговор на туркменски конкурентски пројекат (тада се водила борба за турско тржиште), наводи Владимир Сокор, старији аналитичар фонда *Jamstown Foundation* из Вашингтона.

Повећање броја налазишта природног гаса (Азербејџан, Туркменистан и друге бивше совјетске републике) довело је до пораста конкуренције између Турске и Русије, посебно када је Турска с „Бритиш Петролеумом” и азербејџанском компанијом SOCAR постала акционар нафтовода Баку–Тбилси–Џејхан (БТЦ), дугог 1768 км, који је завршен 2005. године. Русија није хтела да подржи овај нафтовод, што је раздражило Турке, и наставила је да превози своју нафту танкерима преко Босфора. Према службеним подацима из 2009. године, Русија је овим путем послала 51.422 танкера нафте (145 милиона тона нафте или четвртину свог извоза), јер није хтела да извози нафту поменути нафтоводом.²⁴

Турска – енергетски коридор Европске Уније

Ипак, сарадња и конкуренција Русије и Турске одвијају се уз снажно присуство и утицај Европске уније, важног партнера, како за Русију тако и за Турску, посебно у сфери трговине, инвестиција, технологије и туризма. Пошто се ради о три важна геополитичка центра моћи, њихова економска сарадња постаје индикатор будућности, ако не и њен гарант.

Размена роба између Русије и Европске уније је 2011. године износила 308 милијарди евра; Русија је трећи партнер у трговини Европске уније; Турска је седми трговински партнер Уније; Русија заузима друго место у спољнотрговинској размени Турске; Инвестиције из Европске уније у Русију износе 120 милијарди евра (2010); Инвестиције Русије у Унију (2010) износиле су 42 милијарде евра; Турска годишње из целог света привуче између 13 и 14 милијарди евра инвестиција.²⁵ Русија ступа у нови период односа с Турском, јер постаје пожељан партнер у економској геополитици Турске. Сарадња у области енергената квалификује Русију и Турску, између осталог, и за водеће кандидате у решавању кризе на Блиском истоку.

Током последње деценије Турска се позиционира као алтернативни пут за транспорт гаса. Турска је дозволила изградњу Јужног тока преко своје територије, а заузврат добила обећање Русије да ће та држава своју нафту, коју

24 Договором о односима Русије и Турске, који су прихватиле обе државе 1992. године, одређено је да главни контролор Босфора и Дарданела буде Турска. Види: А. В. Болдырев, Нав. дело, стр. 5.

25 Bahadır Kaleağasi, Rusya'nın DTÖ üyeliği ve Türkiye, *Radikal*, 28. 08. 2012.

извози бродовима преко Босфора, почети да шаље преко нафтовода БТЦ, за Турску важним, јер би растеретио Босфор смањењем броја бродова који пролазе овим путем за 50 одсто.

Турској је потребна и електрична енергија, у том смислу произведена и у атомским централама, јер увози 98 одсто гаса и 92 одсто нафте за шта је платила, на пример, 2008. године 50 милијарди долара. Уколико би обезбедила довољно струје, могла би да смањи увоз нафте и гаса, али и да спречи непријатности и штету, јер Иран и Азербејџан често нису у стању да испоруче уговорене количине гаса због временских непогода.

Председник компаније „Газпром”, Алексеј Милер каже да сваке године из Турске добија писмо у којем се каже да Иран и Азербејџан нису способни да испоруче уговорени гас, те га моле да повећа испоруке Турској (у односу на уговорене количине).

Све би то деловало прилично идилично да Турска није зона утицаја САД и Европске уније. Наиме, САД и ЕУ су „решили” турско питање. Наиме, под плаштом стратешког партнерства са САД (који је узео Турску за свог асистента на Блиском истоку), примењујући низ мера, Анкара је у потпуности постала зависна и контролисана. Како се показало, **Турска је после Саудијске Арабије и Катара држава у којој САД има највећи утицај.**²⁶ Зато питање енергетске сарадње Русије са овом земљом има стратешки значај, јер представља полугу утицаја на турску политику, која све више постаје мешавина „панисламизма, неоосманизма, пантуркизма и вестернизма”, што оставља, између осталог, и трага у култури и политици Турске.

Из изложеног се може разумети што су економско-трговински односи Русије и Турске, мање или више, често изложени „тесту времена”. Последњи такав тест био је у октобру 2011. године, када је Анкара ултимативно затражила од Москве да учествује у формирању цене гаса, претећи да ће, ако се не уважи њен став, отказати наруџбине овог енергента.²⁷ Турска је, како истичу руски научници и аналитичари, увек била незгодан партнер и многи су на основу поменутих редова наговештавали хлађење односа између Москве и Анкаре у најскорије време. Међутим, последњих десет дана децембра 2011. године дали су неочекиван резултат, јер је постигнут изузетно повољан договор за Русе о испоруци руског гаса Турској за 2012. годину.²⁸ Обим испорука гаса је увећан на две милијарде кубних метара. Ово је на неки начин „награда” руској страни, јер је за време сусрета премијера Руске федерације Владимира Путина и министра енергетике и природних ресурса Турске

26 Дмитрий Верхотуров, Россия и Турция на пороге ”газовой войны”, <http://www.apn.ru/opinions/article9593.htm>, 15. 03. 2006.

27 Андрей Полевой, Направления энергопотоков: Россия и Турция находят формулу сотрудничества?, <http://win.ru/ekonomicheskie-interesy/1325870200>, 07. 01. 2012.

28 Исто.

Танера Јилдиза, турска страна и службено предала ноту Министарства спољних послова поводом пројекта Јужни ток. Нота је садржавала пристанак на издавање свих неопходних дозвола за реализацију гасовода Јужни ток кроз економску зону Турске. Нажалост, нема информација о условима под којима је тај договор реализован.

Турска овим није застала у каналисању транспорта енергената преко своје територије, јер је преговарала и с Државном нафтном компанијом Азербејџана (SOCAR) о стварању конзорцијума за изградњу гасовода Азербејџан–Турска–Европска унија, а ту је и Набуко (за сада само у плановима), који би требао да из Каспијског подручја доведе гас до Европске уније, али опет преко Турске. На основу тога може се закључити да на јужном правцу све доставе гаса у Европску унију контролише Турска. У свему овоме и Русија и Турска виде могућност доминације у региону, при чему је Европска унија само прости објект у великој гасној игри.²⁹

Године 2009, приликом августовске посете руског премијера Владимира Путина Турској, потписани су споразуми које су стручњаци оценили као „стратешки пробој” у односима две државе.³⁰ Што се тиче гаса, два премијера (Путин и Ердоган) потписали су Протокол о сарадњи у гасној сфери у оквиру којег је турска страна дала сагласност руској страни да спроведе истраживање у циљу изградње Јужног тока преко Црног мора за Европску унију. Такође, две државе су потврдиле заједничке планове за изградњу Плавог тока 2, који доставља гас у Сирију, Либан, Кипар и Израел. Ердоган и Путин су се тада договорили и да продуже уговор о достави гаса у Турску. Што се тиче нафте, премијери су потписали Протокол о сарадњи у тој области, којим се Русија укључила у рада нафтовода БТЦ, јер је један од учесника и италијанска компанија *Eni*, која има важан удео у гасоводу Јужни ток. У оквиру сарадње у области атомске енергије потписан је Протокол о сарадњи којим је предвиђена изградња атомске централе у Мерсин Акујуу. Такође, потписана су и два међудржавна споразума о сарадњи у области мирнодопског коришћења атомске енергије и о оперативном обавештавању о нуклеарним хаваријама и размени информација о нуклеарним постројењима.

Неочекивано, турска страна је иницирала и отварање турско-руског универзитета у Турској. Турски премијер је ово образложио све већом потребом за учењем руског језика запослених у туризму и другим гранама економије, као и са становишта употребе тог језика у бившим туркијским совјетским републикама.

У целини, сусрет два премијера се оцењује као „дипломатско-енергетски продор” у односима две земље, а потписани споразуми сведоче да Турска

29 Исто.

30 **Иљшат Саатов, к.п.н.,** Россия и Турция: дружба от газа до вуза, <http://dakazan.ru/2009-08-07/rossiya-i-turciya-druzhba-ot-gaza-do-vuza/>

постаје важан, ако не и стратешки партнер Русије. Такође, споразуми могу да указују и на жељу Русије да Турска заузме самосталнију позицију у односу на САД и НАТО.

„Гаспромбанка” је постала партнер турске гасне компаније „Avrasya Gaz”, купивши део њених акција (око 20 одсто).³¹ Турска је 2011. године куповином 26 милијарди кубних метара гаса од Русије избила на друго место (прва је Немачка) по количинама купљеног гаса. Руски гас се доставља у Турску на основу три одвојена Споразума, два регулишу доставу гаса у Турску преко Западне маршруте (Трансбалкански гасовод), а трећи преко Плавог тока. Западна маршрута обезбеђује гасом Истанбул и приградска насеља (укупно око 15 одсто потреба Турске). Према турским проценама, потребе ове земље за гасом износе око 50 милијарди кубних метара, тако да простор за даљу сарадњу постоји.

Почетком јуна 2010. године тадашњи руски премијер Владимир Путин посетио је Турску да би са домаћинима (пре свих с турским премијером) разматрао стварање Енергетске алијансе.³² Из владе Руске федерације је саопштено да је Москва предала Турској резултате испитивања дна Црног мора како би се изабрала најбоља маршрута за изградњу Јужног тока и сада се чека одговор турске стране. Јужни ток би требало да елимише конкурентски пројекат доставе гаса у Европску унију – Набуко.

Русија покушава да пацификује Турску сарадњом у области енергије, највише у коришћењу гаса. Тако је фебруара 2009. године тадашњи руски председник Дмитриј Медведев, током разговора с турским колегом истакао да је „Под нашим економским односима постављен моћни фундамент – низ великих пројеката, а међу њима се издваја Плави ток”. Поред тога, сарадња је обухватила и област електричне енергије, нуклеарне енергије и област сарадње у индустрији.³³

Непријатељи из времена Хладног рата, Русија и Турска, нашли су заједнички језик у области енергетике, без обзира на постојеће дипломатске спорове.³⁴ Турска је дала сагласност да руски гасовод Јужни ток прође преко територијалних вода Турске, а Русија се, заузврат, обавезала да инвестира 20 милијарди долара у изградњу прве атомске централе у Турској. „Наше две државе успеле су да превазиђу неслагања и да уздигну односе благодарећи

31 Россия и Турция: перспективы сотрудничества в газовой сфере, <http://inosmi.ru/overview/20120813/196557365.html#ixzz26PVYnDGT>

32 Наталья Гриб, Владимир Соловьев, Елизавета Кузнецова, Россия и Турция переведут переговоры с Газы на газ, <http://www.eprussia.ru/pressa/articles/15781.htm>

33 Россию и Турцию объединил газ, <http://www.dni.ru/economy/2009/2/13/159409.html>; Упор. РФ увеличила экспорт газа в Турцию, <http://www.dni.ru/russia/2007/1/4/96848.html>

34 Jacob Resneck, New energy between Cold War foes Turkey, Russia, *The Washington Times*, 03. 09. 2012.

економским добитима”, сматра Синан Улген, председник Центра за проучавање економије и спољне политике у Стамболу.³⁵ Према проценама, потребе за гасом у Турској ће се до 2023. године удвостручити, али пошто Турска те потребе не може да обезбеди, та земља се дала у потрагу за партнером који би јој изградио нуклеарну централу.

Стога је недавно постигнута сагласност да Русија изгради атомску централу (Акују) у Турској. Међутим, разногласја у кључним међународним питањима и даље остају, понајвише око Сирије и радио-локационе станице НАТО-а у Турској. Ипак, економска сарадња може подстаћи сарадњу Москве и Анкаре, што би била добра основа за проналажење обрасца односа две државе, заснованог на приоритету економије над политиком.³⁶ Од 1990. године трговински односи су почели успоном, без обзира на политички дијалог. Већ 2002. године робна размена је достигла четири милијарде долара. Но највећа сарадња почела је у области енергије, па тако Турска 64 одсто својих потреба за гасом задовољава тако куповином овог енергента од Русије.

Турска атомска централа треба да почне да ради 2019. године и градиће се на обали Средоземног мора, недалеко од града Мерсин. Ова централа обезбедиће пет одсто потреба Турске за струјом. Средства за изградњу у потпуности ће обезбедити компанија „Росатом”. Осим што ће изградити атомску централу, руска компанија ће бити и њен једини власник и управљаће њоме све док она буде радила, а такође ће слати у Русију истрошено гориво на прераду. Ови договори сведоче о изузетно високом нивоу сарадње два дојучерашња непријатеља.

Наравно, ово није случајно нити из љубави. Турска је једна од земаља с најбржим растом потреба за енергијом – око девет одсто на годишњем нивоу. Изградња и обезбеђивање нових извора енергије нису усклађени с потребама, па се данас у Турској догађају свакодневна искључења струје за домаћинства, као и уличне расвете. Истовремено, рад привредних субјеката се омогућава увозом како електричне енергије, тако и других енергената. Турска струју увози највише из Русије, преко Грузије, без обзира на лоше политичке односе Тбилсија и Москве.

Турска у оквиру економске глобализације може претендовати на улогу „епицентра енергетског развоја”, али ово решење има велики недостатак – недостатак извора енергије, па проблем покушава да реши уз помоћ суседне Грузије, у којој Турска жели да гради хидроцентралне. Другим речима, да би решила енергетске проблеме, уз помоћ идеолошки индоктринираних атлантистичких кадрова Турска покушава да изврши „меку” окупацију Грузије богате електричном енергијом, како би обезбедила „донатора електричне

35 Исто.

36 Газ и атом скрепят союз России и Турции, <http://www.turtsia.ru/Content/18663%B8%D0%B8>

енергије”. Наравно, окупација се спроводи у оквиру евро-атлантских интеграција и турског покровитељства над Грузијом по питању њеног уласка у НАТО. Но, како истичу грузијски аутори, ово не одговара Грузији. Ипак, укључивање Грузије у енергетски систем Турске одвија се интезивно, почевши од 2009. године.³⁷ Другим речима, Турска трага за „донаторима” енергије у свом кружењу, односно на простору који је некада улазио у састав Османске империје, па у том смислу и на Балкану, пре свега на Космету и Босни и Херцеговини.

Русија, Иран и Турска „играју важну улогу у глобалном односу моћи и у сукобу Запада и Азије. Уколико се Запад изгуби у државама Азије, он ће изгубити своју глобалну доминацију”.³⁸ Пројекат „Велики Блиски исток” једним делом је створен ради контроле Турске и Ирана, али и ради стварања основе за неутрализацију Русије. Зато важан део у овом пројекту имају Курдистан и Сирија. Уколико падне Сирија, ни Русија и Иран не могу више сачувати свој утицај на Блиском истоку.

Током јулског сусрета председника Русије Путина и премијера Турске Ердогана у Кремљу, испоставило се да је Турска „стратешки важан и поуздан партнер за Русију”.³⁹ Пре свега у области енергетике, металургије, културе и, наравно, туризма. Руско-турска робна размена достигла је 32 милијарде долара, а лидери две државе сматрају да је реално достићи обим од 100 милијарди долара. Турска заузима друго место по куповини руских сировина.

Јужни ток ће допремити у Турску 26 милијарди кубних метара гаса, а више иде само Немачкој. Иначе, 2016. године преко овог гасовода, који ће се пружати преко Црног мора на дубини од два километра, достављаће се трећина гаса потребног Европској унији.⁴⁰ Турску традиционално посећују туристи из Русије, па је тако 2011. године 3,5 милиона Руса посетило Турску, што је резултат (и) поједностављеног визног режима.

Могу ли руски енергенти утицати на геополитичку преоријентацију Турске?

Посета премијера Турске, Реџепа Тајипа Ердогана, Азербејџану 11–12. септембра 2012. године „раздражила је Русију”. Наиме, заједно са азербејџанским домаћинима Ердоган је демонстрирао светској заједници да не

37 Владимир Цхведиани, Грузинские ГЭС как часть турецкой экономики, 16. 11. 2012, <http://www.georgiatimes.info/analysis/83141-1.html>

38 Erol Manisalı, Rusya, İran ve Türkiye'nin Önemi, *Cumhuriyet*, 10. 09. 2012.

39 Россия – Турция: туризм, газ, а теперь еще и атом, <http://news.mail.ru/politics/9630667/>

40 Исто.

постоји могућност за мирно решење проблема Нагорно Карабаха.⁴¹ Уз агресивну улогу Турске у Сирији и сличне улоге у Ирану, то све може утицати на агресивност Турцима братског Азербејџана према Јерменима и избијање великог рата на границама Русије, који не може проћи без ангажовања Руске федерације. Зато су руски аналитичари Ердоганову активност у региону оценили као „раздражујућу”. Иран, опет, смета Турској јер у региону чува паритет моћи, и не дозвољава Турској да диктира своје интересе с позиције силе. Сукоб у овом региону одговара само САД и нема сумње да Ердоган подстиче Азербејџан на рат у интересу ове државе.

Поред тога, Турска тежи да прошири свој утицај на Јужном Кавказу (преко Азербејџана и Грузије) у региону чији геополитички занчај расте, што такође није у руском интересу. Ово доводи до закључка да је ангажовање Турске на регионалном нивоу углавном у функцији одбране интереса НАТО-а, САД и Европске уније, то јест западне осе, што овој држави може у будућности да нанесе велике штете, а сам однос са САД постаје изузетно нездрав и штетан за турске националне интересе.⁴² Зато за турску страну постаје све актуелније питање с којом државом, сем „наше старије браће са Запада” или с којим савезом треба да се спријатељи и искрено сарађује. Избора, свакако, има: од Азербејџана, Узбекистана, Казахстана, Киргизије па до Кине и Русије.

Гас и атомска енергија свакако приближавају две земље и снаже савез Русије и Турске, али у ком правцу ће сарадња две државе ићи, још је неизвесно због турске зависности од САД, која на неки начин поништава све што та земља уради на зближавању с Русијом. Управо на то наводе последњи догађаји.⁴³ Наиме, у Габали је одржано Друго заседање Савета стратешке сарадње Азербејџана и Турске, где су председник Алијев и премијер Ердоган потписали низ докумената, раздраживши Москву. Ради се о формирању „јединственог турског простора од Анадолије до граница Централне Азије и Кине”.

41 Рауф Миркадыров, Россия раздражена активностью Турции, <http://inosmi.ru/world/20120831/197526800.html#ixzz26PXBQsjh>

42 Nakan Rona, Türkiye kimle dost olacak?, *Yeni Mesaj*, 17. 08. 2012; Колика је зависност Турске од САД сведочи и ситагма „Обамини Турци”, тј. кадрови који су изашли испод шињела Фетулаха Гјулена (живи у Пенсилванији, сарадник ЦИА и „власник” бројних исламистичких универзитета и колеџа). Ови Турци подржавају Обаму на председничким изборима у САД. „Обамини Турци” су покренули сајт turks4obama.com помоћу којег прикупљају новац за изборе и, наравно, агитују за подршку Обами.

На другој страни САД су незадовољне улогом Турске као партнера „у питањима очувања мира” (пре свега због „секташке праксе Анкаре”). Суштина је да САД инсистирају на праву гласа свих верских и националних мањина у постреволуционарној Сирији, у том смислу и Курда, што Турцима не одговара, а ни „устаници” у Сирији не воле Курде, што, опет, омогућава да револуционарно стање у „постреволуционарној Сирији” потраје.

43 Турција начинает раздражать Россию, *Зеркало.az*, <http://www.inosmi.ru/sngbaltia/20120914/199164778.html#ixzz26SgwnZqW>

Совјети су пантуркизам разумевали као расистичку идеологију, према којој сви народи који говоре на неком од турских језика представљају једну нацију и имају обавезу да следе Турску и уједине се у Туран који се простире од Балкана (муслимански Словени и Албанци сматрају се Турцима) до Сибира. За време СССР-а идеологија пантуркизма је проглашена антисовјетском, антинародном и тумачена је као „турска грана нацизма/фашизма”. Данас Москва пантуркизам сматра идеологијом која угрожава виталне руске интересе, али и саму територијалну целовитост државе. Идеолози „великог Турана/Турске”, како пише Јарослав Батуков за сајт globoscore.ru данас стављају улог на развој сепаратизма код Турака у Русији, којих има око 15 милиона. Но главни проблем за Русе и Владимира Путина је тај што идеја пантуркизма, под покровитељством Запада, представља главни изазов евроазијским интеграцијама и опстанку саме Русије као државе.⁴⁴

Други проблем је у медијском продору Турске у Азербејџан и друге државе Централне Азије, чиме се шири не само идеологија пантуркизма, него и атлантизма. Затим је ту раздражујућа улога Азербејџана у Сирији и Ирану, те планирани улазак Азербејџана у НАТО под покровитељством Турске. На све то се надовезује покушај решавања проблема Нагорно Карабаха (јерменског проблема) без Русије.

На споменутом заседању у Габали, турски премијер Ердоган је критиковао руски став према Сирији, због чега су аналитичари закључили да то значи и „крај официјелног стратешког партнерства”. Не ради се само о Сирији, већ и о Грузији, коју Турска припрема за улазак у НАТО, што такође раздражује Русију. Турски официри су током заједничких војних маневара с грузијском војском положили и венац на споменик погинулим у Грузијско-руском рату 2008. године, што је политички чин који не може а да не разјари руску страну.⁴⁵

Покровитељство САД над Турском доноси своје горке плодове, тј. политичку кризу Турској. Незадовољан турски народ (опозиционе партије гаје извесну наклоност према Русији) већ излази на улице (29. октобра избиле су велике демонстрације које је полиција силом разбила), при чему премијер Ердоган постаје политички изолован: посвађао се са свим политичарима из суседних земаља, изгубио је подршку унутар државе, а успео је да се завади и са Москвом.⁴⁶ Такође, Турска је постигла слабије резултате и у економији, што се тумачи нерешеним питањем Сирије, Ирана и Израела. Осим тога,

44 Види: Зоран Милошевић, „Пантуркизам и неоосманизам”, *Печай*, бр. 227, Београд, 2012, стр. 49.

45 Упор.: Michael Cecire, Zero Problems 2.0: Turkey as a Caucasus Power, *World Politics Review*, 21. 09. 2012.

46 *Сергей Василенков, Эрдоган оказался в политическом вакууме, http://www.pravda.ru/world/asia/centralasia/31-10-2012/1132857-erdogan-1/*

јасно је да је Ердоганова влада у пат-позицији. Ушла је у конфликт са свим суседима и Русијом по жељи САД, јер Вашингтон жели да створи „Велики Блиски исток” у коме кадрови из Турске треба да имају велику улогу. Све то говори да Русија, како би преотела Турску од САД, мора још више да уложи у пројекат сарадње са овом значајном државом, а посебно у формирање политичких кадрова.

Литература

- Barlas, Mehmet: Türk siyasetinde "Büyük Proje" eksiği mi var?, *Sabah*, 05. 08. 2012.
- Болдырев, А. В.: Черноморские проливы в политике Турции и России в 1992–2008 гг., сборник статей: *Ближний восток и современность*, Институт востоковедения РАН / Институт Ближнего востока, Москва, 2009.
- Василенков, Сергей: Эрдоган оказался в июлийическом вакууме, <http://www.pravda.ru/world/asia/centralasia/31-10-2012/1132857-erdogan-1/>
- Вэкэрлеу, Мариус: Турция: политические перспективы, *Геоиюлийика*, Выпуск IX, Москва, 2011.
- Верхотуров, Дмитрий: Россия и Турция на пороге «газовой войны», <http://www.apn.ru/opinions/article9593.htm>, 15. 03. 2006.
- Газпром и мировая газовая политика, http://www.stoletie.ru/rossiya_i_mir/gazovyje_vojny_xxi_veka_819.htm
- Газ и атом скрепят союз России и Турции, <http://www.turtsia.ru/Content/18663%B8%D0%B8>
- Гриняев, Сергей: Газовая эра России, <http://segodnia.ru/index.php?pgid=2&partid=45&newsid=15343>
- Гриб, Наталья/ Соловьев, Владимир: Елизавета Кузнецова, Россия и Турция переведут переговоры с Газы на газ, <http://www.eprussia.ru/prensa/articles/15781.htm>
- Достер, Барыш: Турция между двух континентов, двух цивилизаций и двух сил, *Геоиюлийика*, Выпуск IX, Москва, 2011.
- Южный поток и геополитика, <http://www.fondsk.ru/news/2012/06/11/uzhnyj-potok-v-geopoliticheskom-kontekste.html>
- Kaleağasi, Bahadır: Rusya'nın DTÖ üyeliği ve Türkiye, *Radikal*, 28. 08. 2012.
- Manisalı, Erol: Rusya, İran ve Türkiye'nin Önemi, *Cumhuriyet*, 10. 09. 2012.
- Милошевић, Зоран: „Бошњачко поништавање Срба”, Завод за уџбенике и наставна средства, Српско Сарајево, 2004.
- Милошевић, Зоран: „Откривање државе”, Институт за политичке студије, Београд, 2010.

- Милошевић, Зоран: „Турска и неоосманизам”, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево, 2010.
- Милошевић, Зоран: „Како Америка тежи изборној победи у Русији”, *Печай*, бр. 196, Београд, 2011.
- Милошевић, Зоран: / Гаврић, Никола: „Јужни ток и решавање конфликта у Босни и Херцеговини”, у зборнику: *Конфликџи*, Клуб интелектуалаца 123, Европски дефендологија центар за научна, политичка, економска и криминолошка истраживања, Бања Лука, 2012.
- Милошевић, Зоран: „Идентитет Европе: будућност муслимана у Европској унији”, Институт за политичке студије, Београд, 2012.
- Милошевић, Зоран: „Повратак белих господара, Неоколонијализам или интеграције?”, ЗМ и Клуб српских родољуба, 2012.
- Милошевић, Зоран: „Пантуркизам и неоосманизам”, *Печай*, бр. 227, Београд, 2012.
- Миркадыров, Рауф: Россия раздражена активностью Турции, <http://inosmi.ru/world/20120831/197526800.html#ixzz26PXBQsjh>
- Полевой, Андрей: Направления энергопотоков: Россия и Турция находят формулу сотрудничества?, <http://win.ru/ekonomicheskije-interesy/1325870200>, 07. 01. 2012.
- Путин: Изградња Јужног тока почиње крајем 2012., <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/PutinIzgradnja-Juznog-toka-pocinje-krajem-2012.sr.html>
- Resneck, Jacob: New energy between Cold War foes Turkey, Russia, *The Washington Times*, 03. 09. 2012.
- Rona, Nakan: Türkiye kimle dost olacak?, *Yeni Mesaj*, 17. 08. 2012.
- Россия и Турция: перспективы сотрудничества в газовой сфере, <http://inosmi.ru/overview/20120813/196557365.html#ixzz26PVYnDGT>
- Россию и Турцию объединил газ, <http://www.dni.ru/ekonomu/2009/2/13/159409.html>; Упор. РФ увеличила экспорт газа в Турцию, <http://www.dni.ru/russia/2007/1/4/96848.html>
- Россия – Турция: туризм, газ, а теперь еще и атом, <http://news.mail.ru/politics/9630667/>
- Савин, Л. В.: Современная структура энергополитики, *Геополиџика*, Выпуск 3, Москва, 2010.
- Саєтов, к.п.н., Ильшат: Россия и Турция: дружба от газа до вуза, <http://dakazan.ru/2009-08-07/rossiya-i-turciya-druzhiba-ot-gaza-do-vuza/>
- Самарџија, Слободан: Америка неће Путина, објављено: 12. 09. 2011. <http://www.politika.rs/rubrike/Svet/SAD-nece-Putina.sr.html>
- Сотниченко, А. А.: Турция: геополитическая ось Евразии, *Геополиџика*, Выпуск IX, Москва, 2011.

СССР - ТУРЦИЯ - ГАЗ - 1984 г. СОГЛАШЕНИЕ МЕЖДУ ПРАВИТЕЛЬСТВОМ ТУРЕЦКОЙ РЕСПУБЛИКИ И ПРАВИТЕЛЬСТВОМ СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК О ПОСТАВКАХ ПРИРОДНОГО ГАЗА ИЗ СССР В ТУРЕЦКУЮ РЕСПУБЛИКУ, <http://allturkey.narod.ru/rusturkgaz1984.htm>

Турция начинает раздражать Россию, Зеркало.az, <http://www.inosmi.ru/sngbaltia/20120914/199164778.html#ixzz26SgwnZqW>

Hurriyet Daily News, 09. 08. 2010.

Cecire, Michael: Zero Problems 2.0: Turkey as a Caucasus Power, *World Politics Review*, 21. 09. 2012.

Хомский, Н.: *Геѳемония или борьба за выживание: стремление США к мировому господству*. Москва, 2007.

Миша Ђурковић*

ОДНОСИ ТУРСКЕ И СЈЕДИЊЕНИХ АМЕРИЧКИХ ДРЖАВА

Апстракт: Аутор у тексту проблематизује веома сложен однос између Турске и САД. Најпре се даје историја ових односа до почетка владавине АКП-а. Уочава се да је САД пре свега преко војних кругова играо кључну улогу у обликовању и усмеравању савремене Турске. Турска је била најважнији савезник Америке на Блиском истоку, при чему су ови односи укључивали и блиску сарадњу са Израелом. Буђење неоосманистичких тенденција је већ деведесетих довело до пропитивања ових односа да би током протекле деценије Турска почела да се у одређеним сегментима еманципује у односу на наслеђени шаблон и да води одлучнију и, чини се, самосталнију спољну политику. Ово се најбоље видело на случају сукоба са Израелом. Међутим, након избијања тзв. Арапског пролећа, Турска се вратила у пређашње оквире и у потпуности угрозила свој положај у муслиманском окружењу, издајући све дојучерашње савезнике.

Кључне речи: Турска, САД, спољна политика, војска, исламизам.

* * *

За савремену Турску односи са Сједињеним Државама били су од суштинског значаја. Они су се развијали на неколико нивоа, укључујући и економски и безбедоносни. За САД је Турска скоро пола века била најважнији муслимански савезник и кључни партнер у запаљивом и турском подручју Блиског истока. Ови односи, међутим, нису лишени и повремених неразумевања па и сукоба слабог интензитета. Они су по правилу били посредовани односима са Израелом и из те перспективе гледано може се рећи да су током последње четири године ове релације доживеле веома занимљиву еволуцију.

У овом раду ћемо дати преглед развоја њихових билатералних односа након Другог светског рата и покушати да назначимо могуће правце њиховог даљег кретања у светлу потреса који је изазвало такозвано Арапско пролеће.

* Институт за европске студије, Београд.

* * *

Турска је већи део Другог светског рата провела као неутрална земља, већто избегавши покушаје Британаца да је још на почетку увуку у ратне сукобе. У рат је на страни савезника ушла тек у фебруару 1945, када је исход рата био изванредан, и постала је један од првих потписника повеље УН.

Модерна историја односа САД и Турске почиње заправо *Трумановом докџирином* из 1947. и током наредних пола века углавном је и била дефинисана хладноратовским оквиром. Такозвана Труманова доктрина односи се на говор америчког председника Харија Трумана у Конгресу 12. марта 1947. године, који многи сматрају де факто почетком Хладог рата. Претходне године почео је грађански рат у Грчкој, а у фебруару Британија је саопштила администрацији САД да она више нема средстава да помаже тамошњу прозападну владу, која је била под јаким ударима комуниста. Труман је у говору истакао стратешки значај Грчке и Турске као најзападнијих делова „слободног света” и затражио од Конгреса да одобри помоћ како ове две земље не би пале под совјетски утицај. Конгрес је донео одлуку да пошаље 400 милиона долара помоћи, што је умногоме допринело окончању грађанског рата у Грчкој и приближавању Турске западним савезницима. Године 1952. обе државе постале су чланице НАТО-а.

Џошуа Вокер¹ с правом примећује да су турско-амерички односи од почетка пре свега грађени на безбедносном аспекту те да он углавном и дан-дanas карактерише и фундаментално одређује њихову сарадњу. Геополитички говорећи, креатори америчке спољне политике препознали су важан стратешки положај Турске у оквиру де факто Спајкманове концепције преуређења Земљине кугле и посебно у склопу Кенанове доктрине запречавања, која је тих година формирана и лансирана. Турска се поставља као важан део Римланда, ободног прстена којим се опкружује зона совјетског утицаја. У том погледу Спајкманова доктрина наставља стару британску политику спречавања Руса да изађу на топла мора. Треба се подсетити да су британска и француска подршка Османској империји у деветнаестом веку изнад свега вођени овим геополитичким резоним.

У сваком случају, од 1952. Турска је постала најзападнија чланица НАТО-а и један од најважнијих сегмената америчке хладноратовске стратегије. Само се треба подсетити да је споразум од 28. октобра 1962, на основу којег је окончана Кубанска ракетна криза, у тајном делу имао и пристанак Американаца да из Италије и Турске повуку своје ракете са нуклеарним бојевима главама. То показује колико је Турска била стратешки важна за САД и колико су односи са Анкаром били битни за Вашингтон.

1 Walker, 2012.

Међутим, да би Турска остала сигуран амерички партнер, морао се обезбедити континуитет власти и геополитичког усмерења државе. То је опет захтевало обезбеђивање политичке стабилности свим средствима. Тако се дошло до парадокса да демократске државе у циљу наводне одбране слободног света и демократије у Турској максимално подржавају антидемократски кемализам и секуларни ауторитаризам који су Ататурк и његови наследници развијали. Наиме, тада је већ уочен принцип који је и до данас на снази² – да у исламским земљама увођење демократије и слободних избора по правилу значи победу исламиста и успостављање антизападне власти. У таквој поставци Американци су у исламском свету максимално подржавали ауторитарне режиме који су уводили секуларизам уз подршку војске и уз противљење већег дела становништва.

Пошто су безбедносни односи били основа турско-америчке сарадње, све америчке администрације су подржавале турску војску као гаранта секуларизма и гаранта прозападног усмерења државе. Део тог пакета били су и веома добри односи са Израелом, најважнијим америчким свезником на Блиском истоку, упркос негодовању домаћег становништва и великог броја осталих муслиманских земаља, а посебно Арапа, који су у више наврата са том државом водили ратове. Велика већина арапских земаља је током Хладног рата била у веома блиским односима са Источним блоком и са самим Совјетским Савезом. Стога је партнерство са Турском као наследницом најдуговечнијег исламског царства Американцима било веома важно као ствар престижа у муслиманском свету.

Сједињене Државе су тесно сарађивале са турском војском, која је имала позицију чувара устава. Престиж војног врха грађен је и стварањем велике и респектабилне војне силе, што су Американци здушно помагали. Од 1947. до краја Хладног рата Турска је од њих добила велику војну помоћ у износу од преко 13, 5 милијарди долара. Осим војне помоћи треба поменути да је Турска добила и значајна средства у оквиру Маршаловог плана, која су помогла обнову економије током педесетих година.

* * *

Но погрешно би било читав овај полувековни период свести на једноставну нарацију о непрекинутом партнерству лишеном проблема. И у том периоду односи су били далеко од идеалних. Постојало је неколико озбиљних питања око којих су се Турска и америчке администрације спориле. Ово ћемо илустровати са неколико најважнијих случајева који су и данас отворени.

2 О томе између осталог сведоче дешавања у Египту након обарања Мубаракове власти, када су на слободним изборима победили исламисти из Муслиманске браће, да би након тога у војном удару био свргнут легитимно изабран њихов кандидат председник Морси.

Дешавања на Кипру 1974. покренула су сложен ланац међународних неспоразума, који су на крају довели до фактичке и још увек важеће поделе острва. Грчка војна хунта подржала је државни удар на Кипру како би се на власт довео Никос Сампсон, представник снага које су се залагале за уједињење Кипра са Грчком. Сматрајући да би то угрозило безбедност и интересе Турске, власт је наредила покретање операције *Аџила*, која је укључивала турску војну инвазију на северне делове острва. Током јула и августа турска војска је заузела више од трећине острва и тако поставила линију разграничења која се до данас одржала. Девет година касније проглашена је Турска Република Северни Кипар.

Ова инвазија на Кипар изазвала је жустро противљење САД, у коме је тада деловао доста снажан грчки лоби. После унутрашњих дебата, САД је Турској у периоду 1975–1978. увео санкције на испоруке војне опреме изражавајући тиме противљење операцијама на Кипру. Иако су санкције укинуте након четири године, овај сукоб је оставио значајне последице у међусобним односима. Сматра се да је, између осталог, од тада кренула турска стратегија диверзификације војних набавки и избегавања тоталне зависности од САД у том аспекту снабдевања. Иако је Турска чланица НАТО-а, према својим потребама оружје набавља и од држава које нису у том савезу, па чак и од Русије.

Други значајан проблем је питање јерменског геноцида из 1915, које и иначе за Турску представља један од највећих проблема у међународним односима. До сада је преко двадесет земаља усвојило у својим институцијама формулацију која догађаје из 1915 карактерише као *геноцид*, по некима први модеран геноцид, због начина на који су османске власти систематски елиминисале припаднике јерменске мањинске заједнице. Турске власти не одустају од стратегије порицања и тврде да је број страдалих много мањи од милион – милион и по, како се процењује број жртава.

Пошто Сједињене Државе такође имају врло јаку традицију осуде ових злочина, као и снажне јерменске и грчке лобије, ово питање је још од седамдесетих година у Конгресу више пута разматрано и подношени су нацрти резолуција у представничким телима. Док је Буш био поприлично уздржан, председник Роналд Реган је неколико пута овај догађај описао речју геноцид, оштро осуђујући понашање османских и турских власти које поричу злочине.

И коначно, представници Турске показали су велико разочарање након окончања Првог ирачког рата 1991. године. Садам Хусеин је представљао озбиљног ривала Турској за премоћ на Блиском истоку, али је с друге стране његова бруталност према Курдима и онима који су покушавали да отворе курдско питање Турској ишла наруку због сопствених проблема. Као лојалан савезник Турска се прикључила западној коалицији у припремама напада на

Ирак 1991. Међутим, резултат свега што се дешавало није се допао турским властима. Садам је остао на власти, економска ситуација се драстично погоршала, а продубила се унутрашња нестабилност, што је укључивало и буђење етничких сукоба и отварање курдског питања. Тадашњи турски премијер Сулејман Демирел изјавио је да су веома разочарани јер су помогли САД, а добили само избеглице и проблеме. Као што ћемо видети, једна од последица оваквог искуства са Заливским ратом била је одлука турске скупштине да 2003. одбије захтев САД за употребу турске територије за напад на Ирак.

Дакле, упркос веома значајној стратешкој сарадњи, у односима САД и Турске постојала су значајна размимоилажења, која су повремено оптерећивала њихову комуникацију. У измењеним околностима, показале се, она могу да представљају врло значајан камен спотицања.

* * *

Управо у време Првог заливског рата Источни блок се распадао, остављајући САД као једину велику светску силу. Хладноратовска биполарна позорница претварала се у униполарни свет, што је знатно утицало на положај многих држава. Но и сама Турска је крај Хладног рата дочекала са новом унутрашњом динамиком. Најважнија промена односила се на приметно постепено јачање и успон исламистичких снага и партија још од осамдесетих и посебно деведесетих година прошлог века, што је оличено у владавини неколико нових происламских политичара попут Сулејмана Демирела, Тургута Озала и Неџметина Ербакана.³ Све ове покрете зауставила је војска са неколико државних удара и насилних смена власти, које су по правилу праћене насиљем, убиствима и масовним хапшењима. У принципу, успостављен је и данас присутан сценарио који карактерише муслимански свет да се свако постепено демократизовање изборног процеса и јавног живота заврши успоном происламских снага, а да након тога војска суспендује демократију и насилно бар делимично враћа секуларни поредак.

Турска је после Другог светског рата доживела четири војна удара. Први период демократизације обележио је премијер Аднан Мендерес, који је током десетогодишње владавине постигао веома добре резултате у развоју друштва и економије. Међутим, Мендерес је био далеко толерантнији према традиционализму и исламу него што су то били његови претходници. Дозволио је поновно отварање на хиљаде џамија широм земље, залагао се за употребу арапског језика у молитви и разне друге мере којима би се постепено омогућио повратак исламске традиције у јавни живот. Када се све ово спојило са најавом да премијер планира посету Москви у потрази за новим

3 Књига дописника *Политике* Војислава Лалића је веома корисно лично сведочанство о томе како се Турска мењала деведесетих година. Види Лалић, 1997.

изворима финансирања, уследио је војни удар 27. маја 1960. Војна хунта је оборила демократску владу и преузела контролу над земљом. Мендерес и кључни чланови његове владе су ухапшени и одведени у изолацију, да би након пресуда војног суда наредне године били обешени због наводног кршења Устава.

Када је обновљена цивилна власт средином шездесетих, изборе је добила Партија правде Сулејмана Демирела, коју су Турци перципирани као настављача политике Мендереса и његове Демократске странке. Ова влада се сусрела са низом економских проблема, али и са успоном „левог” и „десног” тероризма, што је паралисало државу почетком седамдесетих. Уследио је други војни удар 1971, када је начелник генералштаба поставио ултиматум Демирелу да се повуче. Након тога је војска поставила на власт технократску владу Нихата Ерима. Војска је изменила устав и знатно ојачала инструменте државе за контролу над друштвом и медијима. Између осталог забрањена је тадашња исламистичка партија Неџметина Ербакана.

Током седамдесетих наставила се политичка нестабилност праћена унутрашњим друштвеним сукобима. Демирел и Ербакан су повремено долазили на власт смењујући се са републиканском странком Булента Ецевита. Тек девет година после претходног удара, 1980. уследио је нов војни пуч на чијем челу је био начелник генералштаба Кенан Еврен. Постоје бројна сведочанства, попут изјава шефа пункта ЦИА у Турској Пола Хенцеа, да су Американци помогли и подржали извођење пуча, бојећи се да се не понови ирански сценарио.

Војска је наредне три године директно управљала земљом кроз Савет за националну безбедност, а Еврен је још седам година након тога обављао функцију председника Турске. Обнављање демократије 1983. на власт је довело Тургута Озала, некадашњег Демиреловог сарадника, и његову Партију домовине. Он је обављао функцију премијера до 1989, кад је заменио Еврена на месту председника државе, где је остао до смрти под сумњивим околностима 1993.

Овај период је веома занимљив. Еврен и војска су настојали да спрече нестабилност и да очувају секуларни поредак, али су године владавине Еврена и Озала довеле до низа мера којима је Ататурково наслеђе релативизовано, а исламски покрети, медресе и разне друштвене акције процветали.⁴ То су године када се увелико обнављају џемати и када рецимо Гјуленов Хизмет доживљава фантастично ширење у читавој Турској. Веронаука постаје обавезна у школама, а ислам се промовише преко популарне културе и медија. Озал је као први турски премијер који је 1983. посетио Меку укинуо Члан 163 Устава, по коме се забрањује злоупотреба религије.

4 На то указује Танасковић, који тврди да је удар од 1980. заправо имао јаку исламску ноту. Види Танасковић 2010, стр. 29.

У исто време изражавао је пуну лојалност према Сједињеним Државама и покренуо економску либерализацију, која је уродила озбиљним економским напретком. Иако је Демирелу након пуча изречена забрана бављења политиком у трајању од десет година, он је 1987. успео да на референдуму избори право на повратак и да се са новом Партијом правог пута врати у политичку арену. Године 1991. поново је постао премијер, а након смрти Озала 1993. постао је коначно и председник државе.

Све ово је утрло пут за снажан успон Ербакана и његове Рефах партије (Патрија просперитета) током деведесетих. После избора 1995, Ербакан је постао први отворено исламистички премијер Турске. Уследио је последњи војни удар 1997, након чега је Ербаканова партија забрањена због промовисања исламског фундаментализма, а њему уведена петогодишња забрана бављења политиком. У то доба недемократски је смењен и Рефахов градоначелник Истанбула Реџеп Ердоган, који је осуђен на десет месеци затвора и изречена му је доживотна забрана бављења политиком. Сви најважнији функционери савремене Турске углавном су формирану у то доба под утицајем Ербакана.

Дакле, током свих ових деценија види се постепено удаљавање од Ататурковог наслеђа и градуално пузеће враћање модернијем и практичнијем виду исламизације и ретрадиционализације друштва и државе. Лако су уочљиви и почеци преиспитивања дотадашње изразито прозападне политике и окретање ка исламском и османском комонвелту, које се јавља још осамдесетих година. Озал је отворио врата за деловање Исламске банке за развој и саудијских банака и тада је у Турску почео да улази и саудијски веџабизам. Ербакан је радикализовао ове тенденције и потпуно увео антизападну реторику. Формирао је муслиманску организацију држава Д-8, као Организацију држава у развоју, која је обухватала Турску, Иран, Египат, Малезију, Индонезију, Бангладеш, Пакистан и Нигерију.

Ербаканов грех је радикализовање тенденција које саме по себи Американцима нису сметале из више разлога. Један од најважнијих су дешавања приликом распада Југославије. Рат у Босни и Херцеговини као и каснији рат на Космету били су значајни подстицаји за развој исламске солидарности у Турској и за буђење неких старих аспирација које је кемализам сузбијао. САД је деведесетих подржавао мешање Турске на Балкану, где су савезнички наступали против СР Југославије и Срба генерално. Уз покушаје да се пантуркизам искористи за продор у Централну Азију, управо је Балкан послужио као друго место на коме је Турска почела да развија нову, неоосманску експанзивну спољну политику, директно супротстављену Ататурковим налозима за немешање у послове других држава и посебно за избегавање исламизма као основе на којој се граде спољни односи.

Јасно је да су обе ове тенденције Американци подржали. С једне стране улазак Турске у простор Кавказа и Централне Азије требало је да сузбије руски утицај, а с друге повратак на Балкан био је потребан због помоћи у рату са Србима. Иако су многе муслиманске земље са америчком дозволом допремале оружје и на разне начине помагале муслиманима у БиХ, још тада се формирао и данас важећи аргумент о пожељности таквог ислама у односу на шиитски или саудијски на овим просторима у погледу потенцијалног покровитеља балканских муслимана.

* * *

О томе колико су происламске тенденције у међувремену узеле маха и почеле да задиру у све поре турског друштва па и у разне делове администрације најбоље говори чињеница да је тек пет година после пуча на власт поново дошла умерена исламска партија која већ целу деценију влада овом државом. Поучени искуством непотребне радикализације јавног дискурса и такође контрапродуктивне антизападне реторике у време Ербакана, Ердоган и Гул су 2001. оформили нову Партију правде и развоја (АКП), која је исту агенду почела да развија на далеко смиренији, прагматичнији и успешнији начин. Од 2002. Турском већ читаву деценију влада АКП, што је подразумевало суштинске промене у многим доменима.

Вероватно најважнија одлика овог периода јесте троструко увећани национални доходак и снажан економски развој, који су за кратко време прилично променили цело турско друштво.⁵ Постоје и многи други показатељи о наглој модернизацији и техничком напретку друштва. На пример, у само десет година број летова у домаћем саобраћају повећао се осам пута. Ова нова економска снага и брз развој подстакли су и самопоуздање у вођењу спољне политике. Тако је дошло до потпуне промене кемалистичке спољнополитичке парадигме, која достиже врхунац доласком Ахмета Давутоглуа на чело дипломатије 2009: од изолационизма кренуло се ка ширењу у складу са доктрином *сѝрајѝешке дубине*, која се често назива и неоосманизмом.⁶ Ова нова спољнополитичка парадигма карактерише се веома динамичним

5 Кемалисти као најважнију промену истичу реисламизацију, која се види по низу потеза као што су све чешће забране продаје и употребе алкохола на јавним местима, дозволе женама да се на универзитетима и у јавности појављују са покривеном главом, или генерално све веће улоге, снаге и утицаја џемата у администрацији, образовању, здравству, полицији итд.

6 Неоосманистичка парадигма као синтеза ислама и турског национализма испољава се на различитим пољима. Између осталог о томе сведочи развој архитектуре у Истанбулу и другим великим градовима, а веома су значајни и нови производи популарне културе попут филма *Фетѝих 1453* или телевизијских серија као што је *Величансѝвено сѝолеѝе* (*Сулејман Величансѝвени*).

и активним ширењем у регионе и подручја која су некада потпадала под Османско царство. Турска у њих улази на различите начине, преко пословне и хуманитарне сарадње, затим војног и безбедносног уплива и на крају ширења своје меке моћи.⁷

Део те парадигме је такозвана политика „нула проблема” према суседима. Администрација АКП-а је отприлике пре пет година отпочела са покушајима поправљања односа са суседима, пре свега са муслиманским светом. То је укључило низ озбиљних и континуираних напора да се обнове и развију односи са Сиријом, Ираном и новим режимом у Ираку, у шта је спадала чак и подршка Хамасу. Но с друге стране, у том периоду погоршани су односи са Израелом. Очигледно је да је та нова политика веома много рачунала на карту исламске солидарности и сарадње, као и на покушаје да гради спољну политику која би била самостална и не увек координисана са интересима САД, како је то било раније.

У ове нацрте спада и пројекција Турске као регионалног лидера (Турска је члан Г20), а убудуће и оног глобалног – нпр. Турска се поноси тиме што је седамнаеста привреда у свету и исказује тежњу да уђе у првих 10 светских економија.

Ова нова спољнополитичка оријентација и владавина АКП-а довели су, међутим, до низа неспоразума са САД, како са Бушовом тако и са Обаминам администрацијом. Први велики ударац америчким пројекцијама десио се још 2003. када турски парламент, у коме су посланици АКП-а имали већину, није дозволио пролазак америчким копненим трупама у инвазији на Ирак.⁸ У тој одлуци се може наћи и траг новог исламског усмерења према коме власт не жели да помогне западној хришћанској земљи да са њене територије нападне муслиманску државу. Такође, препознаје се брига за сопствену безбедност јер је било јасно да ће Хусеинов пад водити дестабилизацији овог турског суседа и отворити курдско питање. Коначно, налазимо и одјек већ помињане Демирелове оцене негативних последица Првог заливског рата по Турску. Овог пута Турска је изабрала да колико-толико остане ван директног обрачуна Американаца са Садамом Хусеином. Иначе, ова одлука је изазвала прави шок америчких неоконзервативаца, у то доба на врхунцу моћи у Бушовој администрацији, јер су управо Турску истицали као модел за пожељну демократизацију исламског света, коју су наметали и силом уводили.

Нови озбиљнији сукоби почели су када је Давутоглу дошао на место министра иностраних послова и отпочео нову политику. Занимљиво је да је 2009. Обама у првој државничкој посети, након Брисела, одлетео у Анкару

7 Више о новој спољној политици видети у Танасковић, 2010, као и Марковић, 2009. Марковић даје детаљан преглед измена кемалистичке спољнополитичке парадигме управо у тренутку када Давутоглу прелази на место министра иностраних послова.

8 Види Rubin, 2005.

и подржао Турску на путу ка ЕУ. Била је ово јасна подршка како Турској као значајном стратешком савезнику, тако и визији ЕУ какву Американци прижељкују, са Турском као чланицом. Међутим, после тога односи су се све више погоршавали, посебно током 2010. године, обележене многобројним случајевима који су нарушавали односе ове две државе.

Већ у марту избио је сукоб око конгресне резолуције о јерменском геноциду. Још 2007. слична резолуција се појавила пред Конгресним комитетом за спољне послове и тада је усвојена, али није стигла до Представничког дома. Турска је оштро протестовала и позивала свог амбасадора на консултације. Овога пута резолуција се појавила у Представничком дому и усвојена је тесном већином од једног гласа. Обамина администрација је била против и апеловала је да се таква резолуција не усваја. Турска администрација је жестоко реаговала, а све то је међу народом распирило антиамеричко расположење.

У мају се десио сукоб око иранске нуклеарне иницијативе Ердогана и бразилског председника Лула да Силве. Наиме, у време кад је америчка администрација почела да стеже обруч око Ирана због програма обогаћивања уранијума, Ердоган и тадашњи бразилски председник посетили су Техеран и потписали споразум према коме би се велика количина проблематичног обогаћеног уранијума из Ирана пребацила у Турску на чување. Вашингтон је одбио иницијативу и наставио процес доношења нове резолуције у УН о поштравању санкција Ирану.

Наредног месеца одиграо се већ чувени инцидент са Израелом. Једна група муслиманских активиста из 37 земаља окупила је флотилу од неколико бродова и кренула ка Западној обали да испоручи хуманитарну помоћ Палестанцима, којима су власти Израела у то доба увеле поморску блокаду. Циљ је између осталог био да се мирним путем скрене пажња на ову блокаду и да се она евентуално пробије. Крајем маја израелски командоси су у међународним водама зауставили флотилу и укрцали се на брод „Мави Мармарис”. Отворена је паљба и у том сукобу је страдало деветоро путника.

Овај инцидент проузроковао је многе дипломатске и политичке проблеме између Турске и Израела, при чему је посебно премијер Ердоган био децидирано оштар и захтевао извињење Израела и казну за ту земљу.⁹ Ово погоршање односа са Израелом донело је Ердогану пораст популарности у Турској, али и низ проблема: нарушени су односи са врло значајним дугогодишњим савезником у региону, навучен је бес веома утицајне јеврејске заједнице у Америци, што је погоршало положај Турске у америчком пословном,

9 Не треба заборавити да су се Ердоган и Шимон Перес још у фебруару 2009. жестоко сукобили на форуму у Давосу због положаја Палестинаца у Гази.

безбедносном, медијском и политичком естаблишменту,¹⁰ и коначно у овом сукобу веома утицајни Фетулах Гјулен стао је на страну Израела.

Одбијање Турске да гласа за нове санкције у УН било је наставак саге о Ирану. Поврх свега ту је и сукоб са израелским и америчким компанијама око експлоатације нафте и гаса у водама Кипра.

Односи између Турске и САД дошли су до најнижег нивоа у последњих пола века. Почело је да се говори о правом сукобу. Стивен Кук је писао да ове две државе постају стратешки супарници на Блиском истоку.¹¹ Џошуа Вокер је навео да Американци шапућу о турској ароганцији и претераном самопоуздању у спољној политици, а Турци о опадању америчке моћи.¹² Ондашња истраживања јавног мњења показала су да већина Турака тврди да су им Сједињене Државе највећа претња!

За америчку администрацију посебан проблем представљало је погоршање односа између два њена најважнија војна савезника на Блиском истоку, Израела и Турске. Овај проблем ни до данас није у потпуности решен.

Као врхунац читавог процеса дошло је објављивање депеша *Викиликса* у новембру исте године. Највећи број депеша се односи управо на Турску. Има их преко 8000. У њима су обелодањени брутални извештаји америчких дипломата о исламизацији турске политике и друштва, негативни ставови о свеопштем развоју Турске, као и врло резервисани и негативни судови о лидерима АКП-а. Ердоган је описиван као исламиста а Давутоглу као опасни неоосманиста. Указује се да САД губи контролу над билатералним односима са Турском.

Најзанимљивије је да се након тога очекивало, како је то *Глобал њосџи* предвидео,¹³ радикално погоршање односа и дефинитивно удаљавање Турске од САД. Десило се управо супротно.

* * *

Почетком 2011. нижу се догађаји познати под називом Арапско пролеће. Протесте је иницирало самоспаљивање Мохамеда Буазизија у Тунису.

10 Током јунских протеста 2013. око парка Гези, Ердоганов сарадник градоначелник Истанбула Ибрахим Гекчек објавио је на твитеру да је турска обавештајна служба дошла до сазнања да је протесте испланирао јеврејски лоби у Вашингтону под окриљем *Инсјитиуџи* *Американ енџерџрајз* <http://www.algemeiner.com/2013/06/18/erdogan-associate-blames-american-jewish-lobby-for-turkey-protests/> Оригинални твит се може видети на <https://twitter.com/06melihgokcek/status/346340191667097601/photo/1>

11 Cook, 2010.

12 Walker, 2012.

13 <http://www.globalpost.com/dispatch/turkey/101129/latest-wikileaks-will-damage-us-turkey-relations>

Ланац протеста, побуна, грађанских ратова, пучева и других облика политичке дестабилизације захватио је петнаестак земаља на северу Африке и Блиском истоку. Постоје озбиљне индиције да су све ово подстакле америчке, британске и друге западне обавештајне структуре. У неколико земаља ове државе су и директно војно интервенисале да би сломиле и уклониле некооперативне власти.

Последица тих нових дешавања је делимично приближавање Турске и Сједињених Држава 2011–2012 – многи су ово оценили као несолидан „медени месец”, заснован искључиво на интересима. Са почетком Арапског пролећа наине Турска постаје веома важна за Американце као модел и инспиратор промена у региону. Турски модел формално секуларне, умерено исламистичке државе, окренуте Западу, наметао се свима као образац који би у променама требало следити. Сједињене Државе су наине биле свесне да промене могу да се изведу једино ако се на терену направи директна сарадња са опозиционим снагама које имају најразвијенију и најбројнију мрежу и организацију на терену. То су по правилу исламистичке структуре попут Муслиманске браће у Египту. Отуд су Американци, бар током протеста, грађанских ратова и осталих процеса смене власти, у првим фазама били спремни да дозволе делимичну исламизацију ових земаља па је управо турски модел приказиван као прихватљив.¹⁴ Ердоган и Давутоглу су, међутим, све то доживели као нову прилику за демонстрирање своје снаге и утицаја у региону и међу муслиманским светом. Посебно су поздравили Морсијеву победу у Египту јер су Муслиманска браћа сматрала да је АКП показао пут постепене и успешне реисламизације земље.¹⁵

Уочљиво је да су током ових процеса Ердоган и његови сарадници издали све своје раније партнере: Мубарака, Гадафија и Башара ел Асада, нпр. Турска је неколико година пре почетка грађанског рата у Сирији врло предано радила на измирењу са руководством ове државе. Успостављени су веома срдначни и блиски односи Ердогана и Ел Асада па су 2008. њих двојица чак заједно летовали. Ердогану је универзитет у Алепу уручио почасни докторат итд. Међутим, оног тренутка када је Запад подстакао протесте а затим и грађански рат у овој значајној арапској земљи, АКП и Ердоган су преко ноћи окренули ћурак и учинили Турску главним извором дестабилизације

14 Масовно су коришћени и припадници Ал Каиде, плаћеници, муслимански фундаменталисти из читавог света и сви остали који су могли да допринесу обарању за западњаке непожељних лидера. Последице те пандорине кутије осетио је покојни амерички амбасадор у Либији Крис Стивенс који је погинуо у нападу радикалних исламиста на амерички конзулат у Бенгазију септембра 2012.

15 Ердоган и Давутоглу су најоштрије осудили војни удар који је почетком јула 2013. извршен у Египту након чега је свргнут демократски изабран председник и срушена демократска влада, партија Муслиманске браће де факто забрањена и похапшени сви њени виђенији челници.

Сирије. Ердоган је био најгласнији у захтевима за смену Ел Асада, да би се 2013. и сам нашао под ударима сличних демонстрација.

У сваком случају, Турска је одустала од такозване идеје о регионалном власништву (стратегија да државе и народи у региону Блиског истока сами решавају своје проблеме и поправљају односе), стављајући се потпуно у функцију америчких планова за преуређење Блиског истока.

Уочљиво је да је пропала некада прокламована и вођена политика „нула проблема” са суседима¹⁶ – Турска се уместо тога упустила у проблематично мешање у унутрашње односе Сирије, Ирака, Израела и у директне сукобе са Ел Асадом, Маликијем и Нетанјахуом. Штавише, крајем 2011, пристали су да се на њиховој територији постави амерички радар за рано упозоравање, који очигледно служи за осматрање Ирана, а своје обавештајне податке прослеђује и Израелу – то је наравно довело до погоршања односа са Ираном, са којим траје и сукоб око Сирије. Турска администрација тражи и ракете „патриот”, које могу имати сличну функцију. Но односи Турске и Израела су и даље начелно веома лоши, што представља један од највећих америчких проблема, бар по министру војске Панети, Конгресу и многим другим важним актерима америчке политике. Кери и Обама су повукли низ потеза за превазилажење овог сукоба, али засада нису имали много успеха, што се најбоље види по писању штампе у обе земље.

Турска остаје кључна за америчку блискоисточну стратегију у светлу највећих отворених питања као што су могућа војна интервенција у Сирији и питање турског понашања при евентуалној таквој интервенцији Израела у Ирану. Локални муслимански актери, чини се, више немају много поверења у турску власт. Штавише, постало је очигледно да Турци врло лако газе преко наводних пријатељстава и да се врло лако прилагођавају потребама америчке администрације кад треба рушити дојучерашње пријатеље и савезнике.

* * *

Постоје, међутим, разни други аспекти турско-америчких односа такође бременити проблемима. У светлу свих актуелних дешавања од 2010. наоиво и у Америци али и у Турској почела су нова истраживања билатералних односа и анализе простора на коме би они могли да се унапреде. Уочљив је нпр. стални раст билатералне трговине. Војнотехничка сарадња несметано напредује, тако да је отпочета и комплетна производња сложених летелица Ф16 у Турској.

Уочавају се међутим и многи отворени проблеми које ћемо овде кратко представити. Статус мањинских верских заједница у Турској, а посебно хришћана је озбиљно питање јер турска прави читав низ проблема Васељенској

¹⁶ Детаљније види у Марковић, 2012.

патријаршији. Све то изазива повремене реакције хришћанских и конзервативних кругова и у САД. Кипар је стално у фокусу и због деловања јаког грчког лобија, али и због интереса америчких компанија које желе да експлоатишу гас и нафту у водама за које Турска сматра да припадају Северном Кипру под њеном контролом. Питање јерменског геноцида је опет покренуто 2012. када је један број сенатора поднео нову резолуцију у Конгресу. Америчке либералне организације повезане са још увек јаком секуларном кемалистичком елитом у Турској стално скрећу пажњу јавности на јак утицај фетулахџија у турском друштву, држави и јавној администрацији, што води постепеној реисламизацији Турске. Деловање Гјуленовог Хизмета у Америци постаје све интересантније како безбедносним структурама ФБИ-ја тако и разним конзервативним организацијама и покретима који пажљиво мотре на ширење његовог утицаја у Америци. Чињеница да је Турска земља са највећим бројем ухапшених новинара скреће пажњу како новинарских удружења тако и организација за заштиту људских права и политичких и медијских слобода. Сва дешавања око случаја *Ерџенекон*, који је поред новинара у затвор отерао и стотине Ердоганових политичких противника, официра и других, изазива понекад веома оштре осуде делова америчког друштва, али и естаблишмента. У фокусу је такође проблем доношења новог Устава и степена исламизације турског друштва и државе који би се у њему приказали. Последњи додатак овом списку је реаговање и НВО-а и администрације због начина на који су власти сузбиле протесте у Истанбулу.

Занимљив је и однос према турском упливу на Балкан: у питању је резервисана подршка, али је уочљиво незадовољство код неких центара моћи због деловања Турске у БиХ, Албанији итд. Разлог за ову подршку је сузбијање утицаја Ирана или Малезије и држање под контролом балканских муслимана.

Највећи број истраживача уочава пре свега да је проблем у томе што сарадња постоји само на врху, између политичких и безбедносних елита, и стога јачају дијалоге на свим нижим нивоима, међу институцијама, бизнисменима, културним делатницима, и за вредносно и интересно интегрисање америчких субјеката са разним слојевима турског друштва.

* * *

На крају треба издвојити и разлике између самих Американаца у перцепцији пожељних односа према Турској. До сада смо видели како се на односе са Турском гледа у разним деловима администрације, у Пентагону, у хришћанскоконзервативним круговима, међу либералним невладиним организацијама које прате стање људских и медијских права и слободе, итд. Погледајмо, међутим, још неколико случајева.

Врло је занимљиво како на Турску гледају кругови блиски ЦИА: Џорџ Фридман, оснивач агенције *Страйфор*, која се често повезује са Централном обавештајном агенцијом, у својој студији *Следећих 100 година*¹⁷ предвиђа да ће Турска постати велика сила у наредном веку. Ово се поклапа са генералним америчким стратешким пројекцијама, по којима би ојачана Турска требало да служи за потребе запречавања Русије и сузбијања Ирана. Но у исто време и он указује на опасности које могу да проистекну из тежње ојачане Турске ка успостављању регионалне хегемоније. Ове пројекције личе на однос САД према пројекту Европске уније: Америка је имала велику улогу у стварању и развијању овог пројекта, али је у исто време настојала да цео процес држи под контролом те да ограничи самосталност ЕУ и претерано политичко и безбедносно јачање Уније.

У многим докуменатима и анализама у вези са понашањем Турске од 2010. надаље, садржајем и препорукама издваја се извештај Савета за спољну политику. Анализа је објављена 2012. под називом *Турска и САД: нова ијарџнерсџво*¹⁸. Покровитељи су били Медлин Олбрајт и Стивен Хедли, док је извршни директор пројекта био Стивен Кук. У питању је, дакле, веома репрезентативни тим који је оцене и препоруке изнео под окриљем једне од најважнијих институција за креирање спољне политике у САД.

Оно што је наизглед запањујуће јесте огромно разумевање које се у овом извештају показује за исламизацију Турске, за сузбијање војске и кемализма, и за такву њену улогу на Блиском истоку, укључујући и сукоб са Израелом. Аутори тврде да је све то неопходно за изградњу легитимитета Турске у муслиманском свету како би она помогла демократизацији радикалног исламског света и подстакла њихову „перестројку”.

Изнете тезе заправо иду наруку конспиролозима и многим другима алтернативним аналитичарима који често спекулишу да су и Гјулен и АКП пројекти Американаца, Билдерберга и осталих владара света те да треба да послуже као тројански коњ за пацификацију и „транзицију” исламског света. Но и ту постоје нијансе па се тврди како је Гул ближи Фетулаху и проамеричкој струји, док Ердоган више гура аутономну турску политику. Занимљиво је како ће се Турска понашати ако ови глобални кругови заиста крену у пројекат прекомпоновања држава у том региону, како би се евентуално реализовао пројекат Великог Блиског истока.

У сваком случају, јасно је да данас постоји читав низ проблема у односима САД и Турске иако се политичке и безбедносне елите труде да максимално очувају макар привид сарадње и добрих односа. Придруживање Турске Европској унији данас је на веома дугом штапу па је Ердоган чак почео, макар из пропагандних разлога, да се занима за чланство у Шангајској

17 Friedman, 2010, стр. 80, 144, 155.

18 Cook, S., и други, 2012.

организацији за сарадњу. С друге стране, очигледно је да је код разних америчких субјеката који утичу на формирање и вођење спољне политике САД порасло интересовање за дешавања у Турској. Изражена је интенција да се унутрашњи процеси у Турској помно прате, да се јачају везе на разним не-политичким аспектима и да се процес и степен реисламизације турског друштва максимално надзире.

Турска са своје стране и даље не показује озбиљне капацитете за вођење консеквентне и самосталне спољне политике упркос жељама и пројекцијама руководства АКП-а.¹⁹ Недавна дешавања иницирана бесмисленим сукобом око парка Гези показала су дубоку подељеност турског друштва и рањивост система, који се очигледно лако може дестабилизovati уз довољну спољну помоћ. Када се томе додају нерешени проблеми са Курдима и нестабилно окружење, јасно је зашто Турска у спољној политици на крају ипак и даље прихвата све кључне постулате и смернице које јој САД поставља.

Литература

- Dinçer, O., Kutlay, M., *Turkey's power capacity in the Middle East: Limits of the possible*, USAK Center for Middle Eastern and African Studies, USAK reports No. 12-04; 2012.
- Лалић, В., *Турска без Аџаиурка: иоџиреси на Босфору*, Филип Вишњић, Београд, 1997.
- Марковић, М. Б., „Спољна политика Турске на почетку 21. века”, *Међународна њолиџика*, 60 (1136), стр. 17–39; 2009.
- Марковић, М. Б., „Турски спољнополитички 'преокрет' – случај Сирије”, *Међународна њолиџика*, 63(1145), стр. 50–66; 2012.
- Robins, P., *Suits and Uniforms: Turkish Foreign Policy Since the Cold War*, Seattle: University of Washington Press, 2003.
- Rubin, M., “A Comedy of Errors: American-Turkish Diplomacy and the Iraq War”, *Turkish Policy Quarterly*, Spring, 2005.
- Танасковић, Д., *Неосманизам*, Службени гласник, Београд, 2010.
- Friedman, G., *The Next 100 Years: A Forecast for the 21st Century*, Anchor Books, 2010.
- Cook, S., & Sherwood-Randall, E., *Generating momentum for a new era in U.S.-Turkey Relations*, Council on Foreign Relations, 15. 06. 2006, <http://www.cfr.org/turkey/generating-momentum-new-era-us-turkey-relations/p10796>
- Cook, S., “How Do You Say ‘Frenemy’ in Turkish?”, *Foreign Policy*, 01. 06. 2010.

19 Ово је закључак детаљне и добро утемељене прошлогодишње студије центра УСАК о капацитетима Турске за практиковање своје моћи на Блиском истоку. Аутори тврде да Турска нема адекватне материјалне, технолошке и пропагандне капацитете како би добила статус регионалне силе. Види Dinçer, Kutlay, 2012.

- Cook, S., и други, *U.S.-Turkey Relations: A New Partnership*, Council on Foreign Relations, 02. 05, 2012, <http://www.cfr.org/turkey/us-turkey-relations/p28139>
- Walker, J., *The Spirit of the Truman Doctrine: 65 Years of Strategic Partnership between the United States and Turkey*, Turkey Policy Brief Series, TEPAV, 2012.
- Zanotti, J, *Turkey: Background and U.S relations*, Congressional Research Service, 27. 04. 2012.

ТУРСКА НА БЛИСКОМ ИСТОКУ

Апстракт: Стратегија турске спољне политике усмерена је ка томе да Турска постане један од полова моћи у настајућем светском поретку. Ова држава настоји да то оствари тако што ће реинтегрисати у своју зону утицаја три региона, Блиски исток, Кавказ и Балкан, економски, културно и евентуално политички те на тај начин покушава да постане једна од десет највећих економија на свету. Средства која за ове циљеве користи на Блиском истоку крећу се од јавне дипломатије, економске и културне експанзије до претњи војном агресијом. Стварање и спровођење такве спољне политике захтева такође и унутрашње реформе. Након анализе свих поменутих активности Турске на Блиском истоку и покушаја унутрашњих реформи повезаних са спољнополитичким иницијативама, аутор закључује да је за сада ова стратегија доживела неуспех.

Кључне речи: Турска, Блиски исток, турска спољна политика, светски поредак, турска економија

* * *

У излагању на конференцији инвеститора у Турску, коју је организовала америчка банка Голдман Сакс у Лондону новембра 2011, под називом: *Пути ка 2023*. [години], министар спољних послова Турске Ахмет Давутоглу одржао је говор „Визија 2023: Циљеви турске спољне политике”.¹ У његовом излагању истичу се три макро циља која треба постићи у наредних 10-12 година:

---

* Институт за међународну политику и привреду, Београд. Рад је реализован у оквиру пројекта „Србија у савременим међународним односима: Стратешки правци развоја и учвршћивања положаја Србије у међународним интегративним процесима – спољнополитички, међународно економски, правни и безбедносни аспекти”, Министарства науке Републике Србије, ев. бр. 179029, за период 2011–2014. године.

1 Speech entitled "Vision 2023: Turkey's Foreign Policy Objectives" delivered by H.E. Ahmet Davutoğlu, Minister of Foreign Affairs of the Republic of Turkey at the Turkey Investor Conference: The road to 2023 organized by Goldman Sachs (London, 22. 11. 2011.), Интернет: <http://>

1) Улазак Турске међу првих десет привреда света, 2) Учешће у реформи УН и светског поретка – културног (дијалог цивилизација), економског и политичког који би довели до јачања улоге Турске – Турска постаје „регионална, европска и глобална сила”, 3) Реинтеграција околних региона са Турском: „Један интегрисани регион заснован на политичком дијалогу, заједничком разумевању заједничке безбедности, мултикултурализму, мулти-конфесионалној особености друштва. То је наша визија за Блиски исток, Кавказ и за Балкан. Желимо то да постигнемо у наредних 10-12 година.”² У оправдању признања веће улоге Турској, министар је указивао на њену улогу управо у земљама ширег Блиског истока (Сомалији, Либији, Сирији, Палестини...) и у Авганистану.

Дакле, Турска жели велику улогу на светској позорници, и да би то постигла потребно је да осигура значајан положај у суседству као и стабилну ситуацију у земљи. Суседство Турске, због њеног положаја али и историјске баштине велико је, односно у интерпретацији неоосманизма стратешки дубоко и сеже у три региона неједнаке величине и демографских карактеристика – Балкан, (шири) Блиски исток и Кавказ. Они који би придодали како Турска заправо тежи чланству у ЕУ свакако би могли да цитирају бројне званичнике, па и самог Давутоглуа на поменутом излагању. Међутим, ЕУ је остала више као фолклорна фраза, што би се из анализе садржаја поменутог и других иступања турских званичника могло видети. Отуда и није чудо када се данас појаве текстови с насловом попут недавно објављеног „Заслужује ли ЕУ Турску?”³ Наш циљ јесте осветљавање политике Турске у једном од три доминантна вектора турске спољне политике, који ову земљу, према замисли стратега, у коначници треба да успоставе као силу, па била она *регионална* (у ком региону?) или глобална.

На унутрашњем плану а везано и за спољни, блискоисточни оквир, актуелно је решавање курдског проблема. Паралелно и делимично повезано са приступом курдском проблему, председник владе Реџеп Тајип Ердоган наставља с програмом постепене исламизације свакодневице у Турској. Исклодишта овог процеса понекад се најјасније очитују преко неких примера. Најновија је осуда претходне (кемалистичке) „државне промоције алкохола која је била достигла размере пропаганде”.⁴ У Турској је атеистички

www.mfa.gov.tr/speech-entitled-_vision-2023_-turkey_s-foreign-policy-objectives__-delivered-by-h_e_-ahmet-davutoglu_-minister-of-foreign-af.en.mfa, приступ: 19. 11. 2012.

2 Ibidem.

3 ”Does European Union deserve Turkey?”, *Business Turkey Today*, 22. 04. 2013, Интернет: <http://www.businessturkeytoday.com/does-european-union-deserve-turkey.html>, приступ: 28. 04. 2013.

4 *Ердоган према ”Turkey’s Erdogan hits a nerve over country’s national drink”, Reuters, APRIL 29, 2013, Интернет: <http://blogs.reuters.com/faithworld/2013/04/29/turkeys-erdogan-hits-a-nerve-over-countrys-national-drink/>, скинуто: 30. 04. 2013.*

пијаниста Фазил Сај (Fazıl Say) осуђен на десет месеци условне робије због увреде ислама, пошто је на твитеру – интернет друштвеној мрежи – пренео стихове персијског песника из XII века те садашњег турског теолога Али Ризе Демирчија (оца председника имућног градског дистрикта Бејоглу у Константинопољу). У међувремену је пресуда суспендована.⁵ На спољном плану Турска наставља с неоосманистичким вербалним дискурсом попут Давутоглуовог: „Турска ће учинити оно што је неопходно како би повратила трајни поредак на Балкану, Блиском истоку и на Кавказу”.⁶ На билатералном нивоу она се и даље придружује осуди сиријског вођства и вишестраној подршци герили, дакле, наставља са политиком према суседу коју промовишу и Вашингтон и Брисел. Што се тиче Израела, непрекинута сарадња у годинама вербалног сукобљавања, сада је поново јавна пошто је на наговор председника САД израелски премијер Бенјамин Нетанјаху, изговорио реч *извињење*. Ипак, у анализи спољне политике, тамо где је она заснована на трајнијем опредељењу, на стратешком промишљању будућности одређене државе, а с Турском то свакако јесте случај, узимају се у обзир процеси који надилазе дневнополитичко.

Анализа савремене турске политике на Блиском истоку треба да укаже на положај Турске у овом региону, виђење места и улоге ове регије за саму Турску и да потом укаже на циљеве као и на средства која ова држава примењује како би остварила намеравамо, те да оцени резултате активности. Како би у томе успели неопходно је разумети и контекст у коме се све дешава. Како Блиски Исток у различитим навођењима мења састав, овде ћемо, због садржаја турске блискоисточне политике паралелно користити термине Блиски исток и земље МЕНА (MENA Middle east and North Africa) – земље Блиског истока и северне Африке. Земље МЕНА, такође није у потпуности садржински усклађен појам, па ћемо њиме обухватити земље које обрађује Светска банка што се најчешће слаже и с турским поимањем Блиског истока. Дакле, то су северноафричке земље од Марока на западу до Египта на истоку, те државе Арабијског полуострва, Израел, Палестинска територија, Либан, Сирија, Јордан, Ирак и Иран.

Блиски исток, чији је Турска највећма део природно је место интереса спољне политике ове земље, тим пре што она настоји да се наметне као регионална сила, а у догледној будућности и као један од полова моћи у

5 Burak Bekdil, "Say has been sentenced: We are awfully shocked! (Part II)", *Hürriyet Daily News* April 30 2013, **Интернет:** <http://www.hurriyetdailynews.com/say-has-been-sentenced-we-are-awfully-shocked-part-ii.aspx?pa geID=449&nID=45489&NewsCatID=398>, скинуто: 24. 04. 2013.

6 "Turkey would do what was necessary to restore permanent order in the Balkans, Middle East and Caucasus." у: "Davutoğlu: Turkey Will Restore Order In Balkans, Mideast And Caucasus", TRT, Интернет, <http://www.trt-world.com/trtworld/en/newsdetail.aspx?haberkodu=bd1cf4ef-4624-4d7a-acea-29d4328cf64a>, скинуто: 07. 05. 2013.

наступајућем дисперзивном поретку света или барем као „врлинска” сила, како жели турски председник Абдулах Гул.⁷ Иако дуго заглавана у Запад, Турска не може да пренебрегне Оријент коме и даље у перцепцији тог истог Запада и припада. То констатује и главни саветник турског премијера, универзитетски професор Ибрахим Калин.⁸ О месту Блиског истока у осмишљавању турске спољне политике указаћемо кроз приказ њеног спровођења у периоду од доласка АКП на власт 2002. године и анализу програмских говора и написа највиших званичника.

С тим у вези треба поставити питање какав је утицај Турске на Блиском истоку, који су њени циљеви и интереси у овом региону, с обзиром на више пута исказану жељу и намеру да постане сила, *централна*, макрорегионална или барем *врлинска*?

Место Блиског истока у концепцији Турске

Регија Блиског истока и, у многим дефиницијама припадајуће јој северне Африке наша је место и у често помињаној а непревођеној *Сиријашејској дубини*, актуелног министра спољних послова Турске, Ахмеда Давутоглуа. Блиски исток је један од три кључна региона истовремене промоције турског интереса, уз Балкан и Кавказ (са централноазијским туркофоним републикама – Казахстаном, Туркменистаном, Узбекистаном и Киргистаном). Откако је Турска престала да буде само гарант обуздавања совјетског (руског) продора ка Средоземљу, отпочела је формализацију политике која је још за време Тургута Озала (1983–1993) дефинисана као озализам, што су поједини превели као неоосманизам.⁹ Први продор турског утицаја опробан је у Централној Азији, али истовремено и на Балкану уз повезивање с муслиманима на простору бивше Југославије и с Албанцима. Од почетка XXI века Давутоглуова концепција (у последњем облику дефинисана 2001. године), која се наслања на ранију политику растакања лаичког кемализма и јачања исламске компоненте у државним институцијама, добија прилику за примену. Тако, мада неформално, државна идеологија постаје неоосманизам који Дарко Танасковић дефинише као „идеолошки амалгам *исламизма*, *џуркизма* и

7 У интервјуу утицајном америчком часопису, *Форин Аферс*, који проистиче из Савета за спољне односе, председник Турске, готово у поетском заносу, каже како је крајњи циљ Турске достизање највиших стандарда демократије и људских права, што ће је довести у положај врлинске силе (*virtuous power*): ”Turkey’s Moment: A Conversation with Abdullah Gul”, *Foreign Affairs* January/February 2013, Vol. 92, N. 1, p. 7.

8 Ibrahim Kalin, ”Soft Power and Public Diplomacy in Turkey”, *Perceptions Journal of International Affairs* Volume XVI - Number 3, Autumn 2011, p. 17.

9 ”Turgut Özal Period in Turkish Foreign Policy: Özalism”, *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, First published by USAK Yearbook of International Politics and Law, Vol. 2, 2009, pp. 153-205.

османској империјализма”,¹⁰ што је залог редефинисања Турске не само као наследнице већ и као настављача Османског царства. Зато би, према Давутоглуу, Турска требало да постане *централна сила*.

Турска је, географски, претежно блискоисточна држава – од 779.452 km² копнене површине 755.688 km² је на Блиском истоку а свега 23.764 km² на Балкану. Доминантна религија у Турској ислам увелико преовлађује и на Блиском истоку. Османско царство чији је Турска наследник, већим делом се простирало на Блиском истоку и у северној Африци, чак и на врхунцу, када су почетком XVII века највећи део Балкана, савремена Румунија, Крим и Подолија били у власти султана. Једини изузетак у историји Османског царства била је владавина Мехмеда Другог Освајача (1451–1481) за чијег је вакта царство било мање-више једнако или претежно распрострањено у Европи и Азији, да би већ за време Селима Првог (1512–1520) увелико превагнула територија на Блиском истоку. Дакле, територијално гледано, европски део је готово увек био мањи. *Свети ирадови* ислама налазе се сви одреда на Блиском истоку: Мека, Медина и Јерусалим, па ако бисмо као четврти свети исламски град убројали и Керуан у Тунису, и он је ван Европе, а вековима је био под Османлијама. Свете ратове (џихад) против Европљана неверника (Румелијаца у турским изворима, што је искривљен назив за Римљане, како су себе називали Византинци) водила је и османска војска. Један од последњих био је 1876. године када је кроз Истанбул преношен, а стигао и у Сарајево „покров с Мухамедовог гроба”, који је навео чак и дванаестогодишњаке у Ливну да се пријаве за свети рат против хришћана.¹¹ Тада су вршени покољи хришћана од Истанбула до БиХ, трагом *Мухамедовој џокрова*.

Ипак, има у Турској и оних који мисле да је Балкан све време био приоритет Османлија, те да је и Турска балканска држава. Џенгиз Чандар, својевремено спољнополитички саветник Тургуту Озала, стално загладан у Европу, каже: „Балкан од Турске поново ствара европску и светску силу баш као у време када су Османлије постајале светска сила ширећи се у Румелију... Зато Турска мора да постане балканска сила на путу у двадесетпрви век... Анадолија је регион који гуши турски дух. Балкан уводи Турску у светске димензије (превео С. Ј.).”¹² Као и његов саветник, харизматични турски политичар Тургут Озал (прво председник владе па председник републике) који је отрован завршио каријеру, водио је турску државу на прелазу из краја

10 Дарко Танасковић, *Неоосманизам: Доктрина и спољнополитичка џракса*, II издање, Службени Гласник 2011, стр. 24.

11 Милорад Екмечић, *Дуо крећање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку 1492–1992*, Службени Гласник 2008, стр. 294.

12 Maria Todorova, "Imagining the Balkans", Oxford University Press 2009, p. 50.

идеолошког сукоба капитализам–комунизам у нестабилни *Нови њоредак*, истицао је значај Балкана, односно византијског наслеђа за Османско царство.¹³

Република Турска је од оснивања тежила удаљавању од Блиског истока на културно-религијском и политичком плану. То се одражавало у унутрашњем уређењу, културној политици као и у спољнополитичким аранжманима.

Мустафа Кемал звани Ататурк (отац Турака) је поред раскида са царским и верским уређењем (султан је био и врховни верски поглавар, халифа), увео државни национализам и туркизацију која има корене у реформама из друге половине XIX века, када су почели први прогони на етничкој основи. Нова власт је радикализовала националистичку политику, атипичну за претходни царски период. При крају XIX века почела су систематска прогањања и насиља над немуслиманским и нетурским живљем. Она су кулминирала прогоном и погромом Јермена (1915), те Грка из Мале Азије и из Цариграда (1922, 1955. и шездесетих година XX века). Тако је усвојен националистички концепт државе с првобитно једнопартијским системом. Туркизација се огледала и у мењању имена градова, а низом закона држава се обрачунала и са исламским идентитетом.

Међутим, оно што је константа турске унутрашње политике од првих избора 1950. до данас јесте постепено јачање улоге ислама у политичком животу. Наиме, управо оне партије које су нудиле све новије верске слободе побеђивале су на изборима. Од осамдесетих година XX века, када је и војно секуларистичко вођство увидело неминовност компромиса са културно-религијским наслеђем и чињеницом да земљу насељава преко 95 одсто муслимана, прихватило је тзв. турско-исламску синтезу (*Turk-islam sintezi*). Пошто је на изборима 1983, првима после пуча, победила Отаџбинска странка која се залагала за веће верске слободе, усвојено је схватање да је зарад јединства земље неопходно градити осећај заједничке припадности исламу, а не само нацији. С друге стране, умерено окретање исламу (углавном формално, пошто су бројна ограничења и забране у испољавању верских обележја остала) допринело је и ефикаснијој борби са екстремистима на левом и десном полу. Курдски сепаратизам оличен највећма у активностима ПКК-а (активна од 1978) и њених политичких изданака, ослабљен је управо учвршћењем заједничког исламског идентитета, чије је снажније испољавање почело од доласка АКП на власт 2002. године. Ова странка је позивајући се на религијске вредности успела да придобије велику подршку и међу курдским гласачима. Исламизација одозго, која је требало само да усвоји постојећи део групног идентитета (религијски) у онај од државе промовисани, подразумевала је и једнообразност у смислу промовисања искључиво сунитског ислама. Држава је помагала изградњу сунитских џамија у алевитским насељима и спонзорише учествовање алевитских ученика на часовима веронауке, на

13 Исто, стр. 49.

којима се предају основи сунитског ислама.¹⁴ Школске програме дефинише Дирекција за верска питања при влади Турске (Дијанет, владино тело које је уједно највиши верски ауторитет у Турској основано је 1924. као замена за халифу). Тако се културни преображај кроз враћање исламу или реисламизацију елита поклопио с промоцијом утицаја Турске на муслиманском Блиском истоку. У том смислу, Блиски исток, мање-више захваћен кризом од номиналног осамостаљења некадашњих територија Османског царства, обједињен исламом и арапским језиком, за Турску везују део историје и религија. Зато значај Блиског истока, осим као међе трију континената (Европе, Африке и Азије), те трговачких путева (Суец, Босфор и копнени путеви) има значај за остварење сложеног амалгама, који је Дарко Танасковић дефинисао.

Границе на Блиском истоку

Турска се граничи с Ираком (352 км) на чијем северу живи битна туркменска мањина. Анкара тежи да преко ове мањине оснажи свој утицај на суседну државу која је важан снабдевач и земаља ЕУ енергентима. Поред Туркмена на северу Ирака налазе се бројнији Курди који су као савезници САД и Коалиције вољних, која је 2003. окупирала Ирак, добили аутономију. Турска има два велика спора са ирачким Курдима: с једне стране води борбу за онемогућавање стварања курдске државе, а с друге, за сада успешну, иницијативу да нафтом богато подручје око града Киркука не припадне Курдистану. Међутим, управо на плану енергетике Турска је успела да оствари сарадњу с Курдима који су кренули путем вестернизације. Подршка туркменској мањини између осталог је важна Турској и због борбе за судбину Киркука. Турска од 2007. добија обавештајну помоћ од САД по питању кретања курдских парамилитарних организација у северном Ираку, а сарадњом са доминантном фракцијом у ирачком Курдистану, она донекле пацификује и ПКК.¹⁵

Турска се граничи са Сиријом (822 км), с којом је покварила до 2011. година унапређиване односе. Улога Турске у евентуалном међународном војном нападу на Сирију од изузетне је важности. Наиме, велики део сиријске опозиције и штаб тзв. Слободне армије Сирије, налазе се у Турској и у

14 Види о томе у: "Alevi decry state control over religions", *The National* Nov. 10, 2008, Интернет <http://www.thenational.ae/news/world/europe/alevis-decry-state-control-over-religions>, скинуто: 23. 05. 2012; J. K. Peuche, Turkey: Court ruling shows authorities' refusal to see alevism as a religious community, 18 February 2002, Интернет, www.rferl.org, скинуто: 21. 05. 2004.

15 "Turkey: National Security Council Convenes to Take Tough Measures in Anti-terrorism Fight", August 18, 2011, Интернет: <http://www.businesssturkeytoday.com/turkey-security-council-convene-to-take-tough-measures-in-anti-terrorism-fight/>, скинуто: 25. 10. 2011.

директној су вези с турским министарством спољних послова.¹⁶ Граница са Ираном (499 км) пружа могућност групама потпомогнутим из ове суседне земље да успешније (логистика) делују унутар Турске и обратно. Туркофонски Азербејџан дели 9 км своје границе с Турском, док хришћанска Грузија има заједничку линију од 242 км.

Међународни поредак и Блиски исток

Ниједна међу великим силама не налази се у ужој или широј регији Блиског истока. На овом простору налази се само једна од 20 најбогатијих и најперспективнијих економија света (Турска), а две су у групи Г20 (Турска и Саудијска Арабија). Земље ове регије су или неразвијене или земље у развоју, а најбогатије, изузев Турске, зависе од извоза сировина (примарно енергената), док су индустрија и сектор услуга слабије развијени.

Важност Блиског истока лежи у његовој геостратешкој позицији, те богатству нафтом и гасом. Операцијом „Пустинска олуја”, 1990. године, у овом делу света озваничен је *Нови свейски њоредак*. Прва класична инвазија од стране једне велике силе у XXI веку такође се одиграла у регији Блиског истока (Ирак 2003). Енергетска богатства (заправо нафта и гас), те положај регије – јужно Средоземље и граница с јужним ободом снажног руског уплива, утицали су на то да се у овом региону укрсте и понекад сукобе интереси и потреба великих сила, неких од најдинамичнијих и највећих националних привреда.

Турска је деценијама била кључни савезник Израела и једини члан НАТО-а у регији Међутим, односи са Русијом, турско посредовање у преговорима Сирије и Израела, унутрашња политичка сцена која се деценијама одликује постепеном реисламизацијом јавног живота, савезништва у регији и интереси Анкаре у Ираку, и уопште на Блиском и Средњем истоку, вишеструки су фактори који одликују измењену улогу Турске на Блиском истоку. Унутрашњи преображај Турске постао је залог нове спољне политике Турске на Блиском истоку, у региону и културном миљеу којег је Ататурк настојао да се отресе.

Спровођење циља на Блиском истоку

Спољни ангажман, војни, дипломатски, економски или културни проистичу из основне идеје вођења неоосманске политике као наставка прве

16 "Dispatch: Turkey and the Free Syrian Army", STRATFOR November 16, 2011 Интернет, <http://www.stratfor.com/analysis/20111116-dispatch-turkey-and-free-syrian-army>, скинуто: 18. 11. 2011.

османске државе. Турска политика од распада СССР-а има могућност да демонстрира силу изван својих граница не више као актер који одвраћа силе Варшавског уговора. Њено деловање у овом делу света запаженије је тек од прве деценије XXI века из два разлога:

- 1) Турска је почетком деведесетих тек изашла из Хладног рата и да би пројектовала силу изван граница морала је прво да изврши економску експанзију, што је успешно и започето за владе Тургута Озала (1983–1989) и настављено за време његовог председниковања (1991–1993). Озалу се приписују и велике заслуге за уздизање анадолијске муслиманске буржоазије насупрот секуларније медитеранске.
Турска је у нападу на Садамов Ирак имала подређену улогу али ју је искористила да истакне своје претензије на правац Кавказ–Централна Азија, а ускоро и на Балкан учешћем у тзв. мировним операцијама и у бомбардовању СРЈ 1999.
- 2) Регионална архитектура деведесетих година XX века: САД је био доминантан деведесетих, Сирија и Турска су и даље биле међусобно непријатељски настројене са климаксом 1998. године.¹⁷ Није могло доћи до озбиљније сарадње са Садамовим Ираком због савезништва са САД и Израелом. Ербаканов покушај сарадње са исламским светом осујећен је 1997. још увек снажном улогом војске као гаранта кемализма. Египат и у одређеној мери Саудијска Арабија биле су регионалне силе које су својим деловањем спречавале шири уплив Турске у регион Блиског истока.

Међутим, слабости из деведесетих делимично постају и шансе. Наиме, управо чињеница да је на Блиском истоку доминантна и једина велика сила од 1990. године био САД, помогла је донекле Турској. Због подршке Израелу, легитимитет Америке био је окрњен у подељеном арапском свету и шире у исламском свету. Имајући у виду вишедеценијску муслиманску немоћ да буду газде у свом дворишту те да, после формалног краја халифата муслиманске земље губе на међународном значају као самостални субјекти барем од регионалног значаја, Турска је имала простора да заигра на карту муслиманске силе која ће у првој деценији XXI века бити још популарнија. Египат је због добрих односа са Израелом и економске стагнације која се од 2000. године претвара у опадање губио на снази.

Регионална архитектура после 2003. године: После инвазије Ирака, Сирија је одсечена: са севера – Турска, са југа Израел, југоистока Јордан, и са истока – окупирани Ирак. Зато званични Дамаск бива принуђен да барем

---

17 Дарко Танасковић, *Неоосманизам: Доктрина и спољнополитичка пракса*, II издање, Службени Гласник 2011.

с једне стране нађе стабилност, а то је најлакше било с Турском поготову у складу с новом турском политиком нула проблема са суседима. После избацивања сиријске војске из Либана, као последице оптужбе за атентат на Рафика Харирија, Сирија је готово у потпуном окружењу и још више се окреће Турској. Либан после повлачења Сирије, јачања Хизболаха након рата с Израелом 2006. и кризним владама постаје мета за добре услуге Турске и ширење њеног утицаја.

Сарадња с Русијом у области енергетике (изградња гасовода Плави ток *Блу сџрим* завршена крајем 2002. Пуштен у рад 2005. године) омогућила је Турској боље преговарачке позиције и са САД.

Сплет унутрашњих околности (долазак на власт умереније исламистичке АКП 2002. године и економски развој) и наведених спољних, омогућио је да се крене у разраду стратегије коју је 2001. године обнародовао каснији министар спољних послова Ахмед Давутоглу.

Циљ Турске је био да се наметне као макрорегионална сила, тј. *централна земља* а не више мост, како је дефинисао Давутоглу 2004. године.¹⁸ Операционализација овог циља на Блиском истоку олакшана је после даље ерозије угледа и поверења САД у региону од окупације Авганистана 2001. и Ирака 2003. године. Политика условљавања ЕУ је на унутрашњем плану олакшала вођење активније политике на Блиском истоку што се одвијало паралелно са слабљењем подршке ЕУ, међу гласачима.

Зато је Турска наступила:

1) На фону јавне дипломатије као заступник муслимана, а тиме и њихов покровитељ у региону. То је најочигледније било у јавним сукобљавањима с Израелом, од подршке Хамасу, критиковања Израела због Појаса Газе (санкција и војних интервенција од 2006. године) те коначно кроз учешћа у тзв. Флотилама слободе као и кроз настојања да се укључи у ред земаља које посредују у мировном процесу на Блиском истоку. У том контексту је био и јавни наступ Турске који је требало да побере симпатије у исламском свету, али и у самој Турској, театрално реаговање на Светском економском форуму у Давосу 2009. године.¹⁹

Успех Турске на овом плану обележен је израелским извињењем због убиства турских држављана од стране израелских војника у акцији спречавања *Флотиле слободе* да пробије економску блокаду Израела над Појасом Газе. Тада су израелски командоси упали на брод *Мави Мармара* на коме су их чланови флотиле, према званичном извештају, напали хладним оружјем. На напад ножевима и разним алаткама командоси су одговорили ватреним

18 Mehmet Ozkan, "Turkey's 'New' Engagements in Africa and Asia: Scope, Content and Implications", PERCEPTIONS, Autumn 2011, Volume XVI, Number 3, p. 117.

19 За бољу слику тог наступа видети: Дарко Танасковић, *Неоосманизам: Доктрина и спољнополијичка пракса*, Друго допуњено издање, Београд 2011, стр. 108–109.

оружјем. Њетанјахуов акт, три године касније је у пракси значио смањење тензија у званичним односима Анкаре и Јерусалима али и наставак сарадње двеју земаља, која је, изузев на званичном дипломатском плану, настављена и поред наведеног догађаја. Слично је и са односима са САД и Великом Британијом који су неомиљени у муслиманским блискоисточним земљама. Док је због одбијања турског меџлиса да се са територије њихове земље учествује у нападу на Ирак, подршке Хамасу и сличним ангажманима створена представа о заштитнику муслимана, настављена је подршка НАТО-у, Америци и Великој Британији у њиховим акцијама против Либије. Турске компаније заједно са британским склапају послове у Либији и у северном Ираку.²⁰

Као што је приметио проф. Танасковић и други истраживачи су указали на покровитељски наступ Турске, који је један од главних обележја нове турске дипломатије. То је било очигледно приликом посете званичника Хамаса, као победника на изборима за представничко тело Палестинске Самоуправе још 2006. године. Откако је дошло до застоја мировног процеса и највеће кризе од његовог покретања 1989. или 1978. године, са јасним неуспехом у Анаполису 2007, Турска паралелно пружа вербалну подршку намери Русије да организује мировну конференцију, претпостављајући да то неће наићи на подршку Тел Авива и Вашингтона као што је био случај и пре Анаполиса. Наиме, 2005. током посете председника Русије Владимира Путина Израелу, домаћин и САД глатко су одбили овакав предлог.²¹

Турски премијер Реџеп Тајип Ердоган (Recep Tayyip Erdogan) је јануара 2006. током састанка Светског економског форума у Давосу, дао краћу изјаву поводом доласка на власт Хамаса у Палестинској самоуправи и перспективе мировног процеса. Тада је рекао да је разговарао с пакистанским председником Первезом Мушарафом (Pervez Musharraf) о могућности Турске да посредује у преговорима нове палестинске владе и Израела због историјски добрих односа како с Палестинцима тако и с Израелом.²² Када је фебруара исте године лидер Хамаса допутовао у Анкару, домаћа опозициона штампа жестоко је критиковала добродошлицу исламистима.²³ С обзиром на то да је сваки пријем Хамаса у иностранству био у нескладу са политиком САД а

20 "Turkish Economic: Building Trade Across MENA: February 2013", *British Embassy Ankara*, Интернет: <http://opentoexport.com/article/turkish-economic-building-trade-across-mena-february-2013/>, приступ: 06. 03. 2013.

21 "Israel opposes Putin peace conference plan", *Guardian*, 28 April 2005, Интернет: <http://www.guardian.co.uk/world/2005/apr/28/russia.israel>, скинуто: 22. 11. 2012.

22 Recep Tayyip Erdogan, "Some advice to Hamas", *New perspectives Quarterly*, (Spring 2006) Volume 23 Issue 2, pp. 51 – 52.

23 "Hamas Visit to Turkey Deepens Secular-Islamist Rift", *MEMRI* March 14, 2006 No. 1114, Интернет: <http://www.memri.org/bin/articles.cgi?Page=archives&Area=sd&ID=SP111406>, скинуто: 06. 08. 2008.

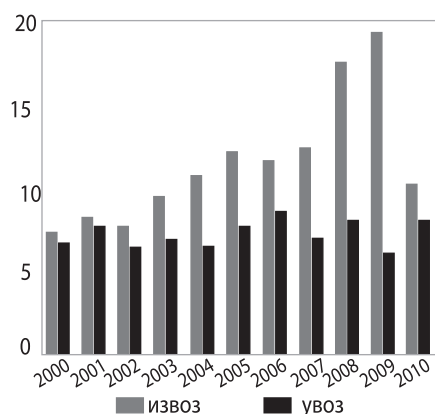
Израел доживљавао као штетан по сопствену политику, Турска се окренула посредовању Израела с другим актером арапско-израелског сукоба, са Сиријом. До почетка августа 2008. четири рунде индиректних преговора у Константинопољу није донело резултате. Кључан проблем је био захтев Сирије за повратак Голана, али на столу су били и односи с Ираном, Хизболахом и Хамасом, те питање Палестине и Палестинаца у целини и коначно Јерусалима.

2) Економском експанзијом на Блиском истоку, што није било могуће пре изградње савремене индустрије и успона турске економије од деведесетих, Турска је почела да шири утицај у некада ваневропским османским земљама и у Ирану.

Више од 40 година Турска нема позитиван биланс у спољној трговини. Њен рекорд је 24,51 милиона долара, постигнут још децембра 1971. године. Онда је до данас Турска је рејко кад постигла јуну позитивност увоза извозом а махом је имала дефицит.²⁴ Овај судијак покрива се унутрашњим растом, мада је спољни дуј стално у порасту па су и збој сервисирања сталној спољно-трговинској дефицију извршене ојсежне приватизације а јоштом уведена закон којим се дозвољава странцима да кујују земљиште.

Њена спољна трговина је порасла од 20 милијарди долара на годишњем нивоу 1985. на готово 300 милијарди долара 2010. и 389 милијарди 2012. године. У турском извозу, што је добро, значајан удео имају производи и

Табела 1
УДЕО МЕНА У ТРГОВИНИ ТУСКЕ
у процентима

извор: bank RBS

полупроизводи који су конкурентни на тржиштима земаља у развоју. У тој трговинској експанзији Турска је од 2003/2004 видљиво преусмерила знатан део трговине на регион северне Африке и Блиског истока на који је 1985. одлазило 11% извоза, 2010. 25% а 2012. чак 35 одсто. Ако се погледа износ изражен у номиналној вредности робе, види се пораст вредности извоза у земље Блиског истока и северне Африке од 9 милијарди долара 2005. године до 23,1 милијарде долара у 2010. години.²⁵ Извоз у Иран и у Либију порастао је у 2012. години, чак за по 200 одсто.²⁶ Обим размене са УАЕ

24 "Turkey Balance of Trade", <http://www.tradingeconomics.com>.

25 "Policy in Turkey drives trade with Middle East", 2 July 2012, Интернет: <http://www.meed.com/supplements/2012/turkey-and-the-middle-east/policy-in-turkey-drives-trade-with-middle-east/3143297.article>, приступ: 01. 12. 2012.

26 "Turkish Economic: Building Trade Across MENA: February 2013", *British Embassy Ankara*, оп., цит.

порастао је у периоду 2001–2011 за 572 одсто, достигавши 3,6 милијарди долара на годишњем нивоу. Притом су Емирати највећи појединачни инвеститор у Турској.²⁷ Извоз у земље Блиског истока битан је за два стратешка циља: политички – пут ка регионалној сили – и економски јер махом доноси позитиван биланс Турској. Паралелно с порастом трговине са земљама Блиског истока и северне Африке опада удео трговине са ЕУ.

Тако је извоз у ЕУ износио 56 одсто од укупног извоза 2000. године²⁸, док је 2010. године био 46,3 одсто а 2012. је износио 39 одсто у уделу укупног извоза Турске.²⁹

Табела 2

Удео ЕУ, земаља МЕНА и осталих главних партнера у извозу Турске у процентима укупног извоза					Дефицит у спољној трговини (у милијардама долара)
Година	ЕУ	МЕНА земље**	Русија	САД	
2002	50,5	6,00	3,2	9,3	15,5
2010	47	24,6	4	3,3	71,7
2011	46,2	23,3	4,4	3,4	105,8
2012	39	31,5	4,4	3,7	84
2013 (јан–апр) *	40,5	28,3	4,5	3,8	32,03

Извор: TUIK, Turkish Statistical Institute.

* Вредности за период јануар–април 2013.

** погледати напред наведен списак земаља.

Једна од последица сталног дефицита, али не само тога, јесте растући спољни дуг. Зато јесте представљало успех када је ова земља у априлу 2013. године отплатила последњи рату дуга (412 милиона америчких долара) Међународном монетарном фонду. Ердоган је још раније критиковао ММФ а отплату дуга овој међународној организацији *Ал Арабија* је пренела као велики успех. Наиме, када је Ердоган постао премијер, Турска је дуговала

27 H.E Mohammed Ahmed Bin Abdulaziz Al Shihhi "Turkey-uAE Forging a Strategic 21st Century Partnership", in: *HSBC Global Connections: MENA – Turkey*, The Gulf Intelligence Forum, 17. 09. 2012.

28 Daniel Gros and Can Selçuki, "The Changing Structure of Turkey's Trade and Industrial Competitiveness: Implications for the EU", *Centre for European Policy Studies Working Paper* 03, Brussels January 2013, p. 4.

29 "Total exports reached to 135 billion dollars in 2011", Turkstat, *Foreign Trade Statistics, December 2011 No: 10739, 31/01/2012, Turkstat 2013.*

ММФ-у 23,5 милијарди долара.³⁰ Иако је укупни државни спољни дуг пропорционално пао са 78% на око 36% БДП-а према Блумбергу (Bloomberg),³¹ односно свега 27,8% БДП-а према ММФ-у³² у 2012. години, он је порастао јер је БДП 2002. износио 182,848 милијарди долара а 2012. чак 794,468 милијарди долара.³³ Иако је део државног дуга у укупном спољном дугу опао, то и не чуди с обзиром на бројне приватизације (нпр. у марту 2013. је завршена распродаја комплетне електромреже)³⁴ као и најновију распродају земљишта, што је утицало на краткорочан прилив капитала. Међутим, драстично расте спољни приватни дуг. Тако је укупан спољни дуг 2002. године био 118,3 милијарде долара, а 2012. године 336,863 милијарде долара (према Блумбергу чак 413 милијарди долара закључно с априлом 2013. године).³⁵

3) Привидним отклоном од САД приликом Другог заливног рата 2003. године, пропраћеним агресивнијим деловањем на северу Ирака постигнута су два циља: а) успешнија борба против курдских герилаца и јачање туркменске заједнице и обезбеђивање економских интереса на северу Ирака, и б) стварање јавне слике о вођењу другачије политике од САД и Запада када су у питању интереси муслимана.

4) Културна експанзија води се кроз клишее на Западу већ утврђене: пласманом ТВ серија, музике преко Балкан ТВ канала као и класичних садржаја, разменом позоришних трупа, посетама фолклорних друштава и слично. Највећи успех за сада постиже у сарадњи с приватним сектором, у којем се истиче *Хизмет* – покрет Фетуле Гјулена. Ово се огледа у отварању сада већ више од 1000 турских школа широм света, те у организовању, закључно с 2013. једанаест Међународних олимпијада турског језика на којима се учесници из све већег броја земаља такмиче у познавању турског језика и културе. На последњој олимпијади турског језика, која је одржана од 1. до 16. јуна 2013, требало је да учествује 2000 ученика из 140 земаља (на првој 2003. године учествовали су ученици из 17 земаља).³⁶ Турске школе се отварају

30 "Erdoğan Suggests Shift from Dollar to Gold", *Sabah*, Интернет: <http://english.sabah.com.tr/economy/2013/05/11/pm-erdogan-dishes-up-imf-criticism>

31 "Erdogan's IMF Triumph Masks Surge in Private Debt: Turkey Credit", Bloomberg May 14, 2013, Интернет, <http://www.bloomberg.com/news/2013-05-13/erdogan-s-imf-triumph-masks-surge-in-private-debt-turkey-credit.html>, pristup: 20. 05. 2013.

32 World Economic Outlook, *International Monetary Fund*, Database, April 2013.

33 Ibidem.

34 "Turkish government rakes in \$3.5 bln in power grid tenders", *Hürriyet Daily News* March/15/2013.

35 "Erdogan's IMF Triumph Masks Surge in Private Debt: Turkey Credit", op., cit, *Trading economics*.

36 Uluslararası Türkçe Olimpiyatları, Интернет, <http://www.turkceolimpiyatları.org/>, <http://www.hizmetnews.com/index.php/latest-news/item/991-students-from-140-countries-to-participate-in-turkish-olympiads-this-year>.

широм света, наравно и на Блиском истоку, у Јемену, на северу Ирака и другде.³⁷ Турски универзитети такође организују сајмове у блискосточним земљама, на којима страни студенти могу да се пријаве за стипендије како би студирали у Турској.

Деловање у четири правца Турска је покушала да обогати и успостављањем такозваног Шамгена. Тако је до 2011. постигнут безвизни режим са Сиријом, Ираком, Ираном, а преговарали су и с Тунисом, Јеменом, Либијом и Мароком, с којима је Турска на билатералном нивоу увела укидање виза. Шамген није заживео и због арапског пролећа јер је најављен на самом почетку овог процеса,³⁸ тако да данас не постоји безвизни режим између Турске и Ирака.

Ангажман на Блиском истоку

Турски спољнополитички ангажман посебно је видљив у случају Сирије, Палестине, односно Израела, Либије и, мање истакнуто али од изузетног значаја, у Ираку.

На последњим парламентарним изборима у Турској, одржаним јуна 2011, ЕУ није била једна од важнијих тема ниједној битнијој политичкој снази у турском парламенту, ни влади ни опозицији.³⁹ Председник владе Турске, Реџеп Тајип Ердоган, први пут на свом инаугурационом говору ниједном није поменуо Европску унију. Претходна два пута 2002. и 2007. године то није био случај. Он је том приликом, поред турских грађана поздравио и „сестринске народе” у Багдаду, Каиру, Сарајеву, Бакуу, Никозији и другде. Тада је изјавио и да је победа АКП-а нада за све угњетене народе даље говорећи: „Сарајево је добило колико и Истанбул, Бејрут колико и Измир, Западна обала и Газа колико и Дијарбакир”. „Блиски исток, Кавказ и Балкан добили су (победом АКП-а) колико и Турска.”⁴⁰ На истом фону су и изјаве Ердогана да Палестинци, када долазе у Турску, долазе у своју кућу, као и да је Балкан срце

37 "Yazici Visits Turkish Schools in Yemen", Интернет: <http://www.hizmetnews.com/index.php/latest-news/item/974-yazici-visits-turkish-schools-in-yemen>, скинуто: 15. 05. 2013, <http://www.hizmetnews.com/index.php/latest-news/item/357-turkish-school-opens-in-northern-iraq-more-schools-in-demand>.

38 "Court exposes appalling detention conditions in Greece", Euractiv, 24 January 2011, Интернет: <http://reuniting-europe.blogactiv.eu/2011/01/28/schengen-against-sham-gen/#.UьGwSkDDCS0>, скинуто: 21. 01. 2013.

39 "Europe put on the back burner in Turkish election campaign", 10. 06. 2011, Интернет: <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,15135701,00.html>, скинуто: 27. 10. 2011.

40 "Turkish Foreign Policy in the AKP's Third Term", PONARS Eurasia Policy Memo No. 189 September 2011, Интернет: http://www.gwu.edu/~ieresgwu/assets/docs/ponars/pepm_189.pdf, скинуто: 22. 10. 2011, р. 1.

Турске.⁴¹ Тако је АКП прешла с позивања на брже евроинтеграције на бољу сарадњу с браћом у Багдаду и Бејруту.

Турска и мировни процес

Понешто о односима Турске и Израела те последично и палестинских Арапа већ смо навели. Ваљало би навести да је Турска покушала у неколико наврата да се укључи и у мировни процес на Блиском истоку, настојећи да и тиме себе прикаже као силу способну а још више и вољну да муслиманским народима донесе бољитак.

У склопу своје политике ширења утицаја у ближем и даљем окружењу, ова земља је имала неколико иницијатива у вези с постизањем мира у региону. Турски премијер Реџеп Тајип Ердоган је јануара 2006. током састанка Светског економског форума у Давосу, дао краћу изјаву поводом доласка на власт Хамаса у Палестинској самоуправи и перспективе мировног процеса. Међутим, због одбијања Израела, али и Хамаса, да се укључе у билатералне или трипартитне преговоре, Турска се окренула посредовању Израела с другим актером арапско-израелског сукоба, са Сиријом. До почетка августа 2008. четири рунде индиректних преговора у Константинопољу нису донели резултате. Кључни проблем је био захтев Сирије за повратак Голана, али *на сџоу* су били и односи с Ираном, Хизболахом и Хамасом, те питање Палестине и Палестинаца у целини и коначно Јерусалима. Посредни преговори Дамаска и Тел Авива били су под знаком питања због очекиване смене председника израелске владе (Ехуда Олмерта). Након операције „Ливено олово” у Појасу Газе и победе Бенјамина Нетанјахуа и десничарске коалиције у Израелу 2009, пали су у воду и преговори са Сиријом.

Турска спроводи спољнополитичку стратегију ширења утицаја у постосманском ареалу. Зато се може претпоставити да је и њена мировна иницијатива била део те стратегије.

Слично као и са овом мировном иницијативом Турска је покушала да посредује у преговорима УН, односно западних земаља и Ирана у вези с нуклеарним програмом те земље. Турска и Бразил су 17. маја 2010. потписали споразум с Ираном о преносу 1200 килограма уранијума обогаћеног до 3,5% у Турску, где би био обогаћен до 20%, како би се произвело гориво за медицински нуклеарни реактор у Техерану. Иако је Запад прво нудио слично решење, САД а затим и друге земље Запада, одбили су овакво решење вишегодишње кризе. Тако је Турска добила дипломатску битку, привремено освојила поене у јавности, али без практичног учинка.⁴²

41 „Турски премијер: Балкан је срце Турске”, Васељенска ТВ, 29/09/2011, Интернет: <http://www.vaseljenska.com/vesti-dana/turski-premijer-balkan-je-srce-turske/>, скинуто: 21. 10. 2011.

42 „Tra accordi e sanzioni”, Osservatorio Balcani e Caucaso 21 maggio 2010, Интернет: <http://www.balcanicaucaso.org/Tutte-le-notizie/Tra-accordi-e-sanzioni>, приступ: 20. 11. 2012.

Турска и Сирија

Још пре него што је окончана окупација Либије почеле су анализе, наглабања и прогнозе о наредном удару на Сирију. Брзина којом се насилне и ненасилне промене власти дешавају од 2000. године наовамо, омогућила су да се на основу јавно доступних података предвиди како би текла даља дешавања у најгорој, дакле ратној, варијанти.

Наравно, ово је деловало и збуњујуће с обзиром на претходну више година узлазну путању у билатералним односима двеју земаља. Поменули смо раније Шамген. Овим добрим односима претходиле су године непријатељства узроковане и пројектом изградње брана у Анадолији, на рекама које живот значе како југоисточној Турској тако и Сирији и Ираку – на Тигру и Еуфрату. Ради се о Пројекту за југоисточну Анадолију – ГАП (Guneysdogu Anadolu Projesi – GAP). Пројектом је предвиђена изградња 22 бране и 19 хидроелектрана (завршено).⁴³

Постојала су два најизвеснија сценарија за напад на Сирију и улазак Турске у рат.

У оба сценарија рат почиње турска војска. У првој варијанти, турска војска је требало да упадне у Сирију наводно гонећи курдске терористе из ПКК-а. Напади курдских терориста на турску војску и полицију били су изузетно жестоки током 2011. У великом нападу 19. октобра 2011. убијена су 24 турска војника, после чега су Турци још једном упали у северни Ирак, па се после краћег бомбардовања и гранатирања повукли. Председник Турске је овакав сценарио најавио још у децембру 2010. године, а од средине 2012. Турска је поново тврдила да је ПКК опет Асадов савезник (као током деведесетих). Тада би, гонећи Курде, Турци ушли у Сирију што би, наравно, био акт агресије, па би сиријска војска морала да брани земљу и ето рата.

Други сценарио који је турски премијер Тајип Ердоган најављивао јесте успостављање *защитијне зоне* у Сирији, како би се омогућило извлачење цивила који беже од сукоба и достава хуманитарне помоћи. Турска би се у том случају вероватно позивала на различите планове Уједињених нација, попут Анановог, које је успут Сирија прихватила, а побуњеници прекршили. Такозвану заштитну зону би, наравно, успоставила турска војска на територији Сирије. Значи, опет је на делу војна агресија, којој се Сирија војно супротставља.

У оба случаја, НАТО би морао да се умеша на страни своје чланице Турске. Тада се буди и Иран, који улази у рат на основу споразума са Сиријом и гађа НАТО инсталације у Турској (радар и авио-базу Инцирлик). Америка и Велика Британија, али и Француска, имају повод да бомбардују циљеве у

43 Интернет: <http://www.gap.gov.tr/about-gap/components-of-gap/gap-program-for-the-development-of-land-and-water-resources>.

Ирану. Иран тада појачава дејства и упада у Авганистан, и евентуално на север Ирака, где копнено може да се сукоби с Американцима, који имају војнике и у Кувајту, Бахреину, Катару, Саудијској Арабији и у Јордану. То би био сценарио за велики блискоисточни рат.

Зашто би Турска улазила у овај рат?

После дипломатског снажења Турске, Америка је подстакла Анкару да се пренапегне и усмери и ка Балкану и ка ширем Блиском истоку (у мањој мери ка Кавказу). Пошто су Турци то сањали деценијама, није их требало много убеђивати. Економски раст Турске, чија је привреда избила на седамнаесто место у свету полако долази до краја, штавише до колапса. Наиме, од седамдесетих година XX века Турска бележи сталан, а од 2003/4 и драстично растући спољнотрговински дефицит који је 2011. године порастао за 47 одсто у односу на 2010. и износио је 105,8 милијарди долара, да би 2012. опао, али у прва четири месеца 2013. опет показује драстичан раст (види табелу 2). Овакав константно неповољан и растући биланс робне размене неодржив је. После масовне приватизације (Турска је светски шампион приватизације па се сада расправља о приватизацији река и језера) а одскора и продаје земљишта странцима, остаје још могућност рата како би се стање променило у условима ратне привреде.

Анкара се барем неколико година спремала за рат. Она је још 2009. године основала истраживачки центар ОРСАМ који се бави праћењем догађаја на Блиском истоку и у северној Африци. Турска је, тада велики пријатељ Сирије, започела стварање већ поменутог Шамгена. Испоставило се да је безвизни режим послужио и за обавештајне послове, те за успостављање мреже агената за каснији рат у Сирији. На челу ОРСАМ-а је Хасан Камболат, човек из турске обавештајне заједнице повезан с англоамеричким службама. ОРСАМ се бави писањем извештаја и анализа о ситуацији у регионима које прати, те организацијом конференција, округлих столова, посета државника из региона али и обавештајним радом, што се наравно не наводи на сајту. ОРСАМ је окупио сиријске опозиционаре и организовао им прву велику конференцију још половином 2011. године. Самопроглашена *Слободна сиријска војска* оформљена је у Турској и турска држава им је направила логоре а 2012. године је успела да обједини многе фракције појединаца жељних плена, славе и друге добити у случају Асадовог пада. О томе да је безвизни режим осим трговине, вероватно поспешило и инфилтрацију агената, који су врбовали сараднике и спремали логистику за побуну, нешто се да закључити и на основу,

од стране Анкаре негираног, извештаја који се појавио у израелским медијима о 40 турских агената ухапшених у Сирији средином фебруара 2012.⁴⁴

У Ираку, који би био захваћен ратним дејствима у оваквом, сада мање изгледном сценарију, Турска подстиче нестабилност тако што директно склапа уговоре о продаји енергената с Курдском самоуправом на северу Ирака, а без договора са централним властима. На тај начин, Турска настоји да пацификује Курде, евентуално ојача ирачке Туркмене који живе баш у том делу земље, али нужно квари односе са званичним Багдадом.

Закључак

Турска политика на Блиском истоку, један је од три вектора замишљене спољнополитичке експанзије чији резултат треба да буде статус Турске као једног од полова моћи у новом поретку света. Турска је, да би то постигла, применила неколико тактика у овом делу света.

На плану јавне дипломатије где је требало да наступи као покровитељ или заштитник муслиманских народа, она није успела због сврставања уз Запад у агресији на Либију и због фактичке агресије (помагање једној од зараћених страна у грађанском рату) у Сирији. Такође, погоршала је односе с Ираком а ни Египат није заинтересован да без отпора дозволи Турској узимање улоге покровитеља арапских муслимана.

На економском плану кроз ширење обима трговинске размене и склапања споразума о слободној трговини, Турска јесте постала важан партнер и успела да преусмери значајан део размене на земље МЕНА (види табелу 2) с којима чешће има повољнији биланс. Међутим, као и укупна економска експанзија уз просечни раст БДП-а од 5,2 одсто у периоду 2002–2012, ово је постигнуто на рачун подизања цена услуга, распродаје природних богатстава, у које спадају стратешке гране привреде, земљиште и воде, те изузетно велики и све теже надокнадив дефицит у спољнотрговинској размени, који је прегрејао турску привреду. Питање је када ће у блиској будућности лоша економска политика показати колико је Турска у економском погледу постала регионални џин на стакленим ногама.

Само две године после најаве Шамгена, овај споразум о безвизном режиму нико више и не спомиње, поготову што су у њега били укључени или предвиђени Сирија и Ирак. Ирак још увек тражи визе од турских држављана а због турског прескакања Багдада у уговорању великих послова с курдском

44 "Report: U.S. drones flying over Syria to monitor crackdown", Feb.18, 2012, *Интернет*: <http://www.haaretz.com/news/middle-east/report-u-s-drones-flying-over-syria-to-monitor-crackdown-1.413348>, приступ: 02. 03. 2012.

аутономном регијом на северу Ирака тешко да ће се то променити. Такође, односи са Сиријом гарантују пропаст скоријег приближавању двеју земаља.

На културном плану несумњиво су постигнути успеси али наставак подршке западним земљама у њиховом новом сређивању Блиског истока делимично потиरे те успехе. Не само то, све веће војно а онда и економско присуство западних земаља у региону Блиског истока и северне Африке онемогућава стварање пројекта реинтеграције или интеграције *региона*, што је један од стратешких циљева неоосманистичке визије будућности Турске.

Евентуално војно исказивање улоге локалне силе, кроз стално најављивани а никад извршени упад у Сирију под различитим предтекстом, показао је и на овом плану неуспех или недореченост спољне политике.

Турска неоосманистичка визија под актуелним вођством партије АКП показује прве видљиве знаке замора и кризе. Иако је, с прекидима, златна нит Турске спољне политике од краја Хладног рата, тежња прерастања у регионалну силу, један од полова моћи новог светског поретка, Турска десет година пре Визије за 2023. годину показује да су средства и методе за постизање жељеног циља били неодмерени или неадекватно коришћени. Извесније је, осим у случају великих ратова чији би исход било немогуће предвидети, да ће Турска подбацити што се тиче Визије за 2023. годину и да ће се тешко борити да остане на позицији 17. привреде света и да тим пре неће успети да постане један од полова моћи, с обзиром на зависност економије од спољних партнера.

Литература

Документи

“Total exports reached to 135 billion dollars in 2011”, *Turkstat*, Foreign Trade Statistics, December 2011 No: 10739, 31/01/2012, Turkstat 2013.

“Turkish Economic: Building Trade Across MENA: February 2013”, *British Embassy Ankara*, Internet, <http://opentoexport.com/article/turkish-economic-building-trade-across-mena-february-2013/>, приступ: 06. 03. 2013.

“Vision 2023: Turkey’s Foreign Policy Objectives” speech delivered by H.E. Ahmet Davutoğlu, Minister of Foreign Affairs of the Republic of Turkey at the Turkey Investor Conference: The road to 2023 organized by Goldman Sachs (London, 22.11.2011), Интернет, http://www.mfa.gov.tr/speech-entitled-_vision-2023_-turkey_s-foreign-policy-objectives__-delivered-by-h_e_-ahmet-davutoglu_-minister-of-foreign-af.en.mfa, приступ: 19. 11. 2012.

World Economic Outlook, *International Monetary Fund*, Database, April 2013.

Књиге

- Екмечић, Милорад, *Дујо крейшање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку 1492–1992*, Службени Гласник 2008.
- Танасковић, Дарко, *Неоосманизам: Доктрина и сјољнојолийичка ѓракса*, II издање, Службени Гласник 2011, стр. 24.
- Тodorova, Maria, “Imagining the Balkans”, Oxford University Press 2009.

Чланци, интернет

- Bekdil, Burak, “Say has been sentenced: We are awfully shocked! (Part II)”, *Hürriyet Daily News* April 30 2013, Интернет: <http://www.hurriyetdailynews.com/>, скинуто: 24. 04. 2013.
- Gros, Daniel, and Selçuki, Can, “The Changing Structure of Turkey’s Trade and Industrial Competitiveness: Implications for the EU”, *Centre for European Policy Studies Working Paper 03*, Brussels January 2013.
- “Erdogan’s IMF Triumph Masks Surge in Private Debt: Turkey Credit”, Bloomberg May 14, 2013, Интернет: <http://www.bloomberg.com/news>, приступ: 20. 05. 2013.
- Erdogan, Recep Tayyip, “Some advice to Hamas”, *New perspectives Quarterly*, (Spring 2006) Volume 23 Issue 2-
- “Europe put on the back burner in Turkish election campaign”, 10. 06. 2011, Интернет: <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,15135701,00.html>, скинуто: 27. 10. 2011.
- Kalin, Ibrahim, “Soft Power and Public Diplomacy in Turkey”, *Perceptions Journal of International Affairs* Volume XVI - Number 3, Autumn 2011.
- Ozkan, Mehmet, “Turkey’s ‘New’ Engagements in Africa and Asia: Scope, Content and Implications”, PERCEPTIONS, Autumn 2011, Volume XVI, Number 3.
- “Policy in Turkey drives trade with Middle East”, 2 July 2012, Интернет: <http://www.meed.com/supplements/2012/turkey-and-the-middle-east/policy-in-turkey-drives-trade-with-middle-east/3143297.article>, приступ: 01. 12. 2012.
- “Report: U.S. drones flying over Syria to monitor crackdown”, Feb.18, 2012, Интернет: <http://www.haaretz.com/news/middle-east/report-u-s-drones-flying-over-syria-to-monitor-crackdown-1.413348>, приступ: 02. 03. 2012.
- “Turgut Özal Period in Turkish Foreign Policy: Özalism”, *Journal of Turkish Weekly (JTW)*, First published by USAK Yearbook of International Politics and Law, Vol. 2, 2009, pp. 153-205.
- “Turkey would do what was necessary to restore permanent order in the Balkans, Middle East and Caucasus.” у: “Davutoğlu: Turkey Will Restore Order In Balkans, Mideast And Caucasus”, TRT, Интернет: <http://www.trt-world.com>, скинуто: 07. 05. 2013.

“Turkey’s Moment: A Conversation with Abdullah Gul”, *Foreign Affairs* January/February 2013, Vol. 92, N. 1

“Turkish Foreign Policy in the AKP’s Third Term”, *PONARS Eurasia Policy Memo* No. 189 September 2011.

Uluslararası Türkçe Olimpiyatları, Интернет, <http://www.turkceolimpiyatlari.org/>,
<http://www.hizmetnews.com/index.php/latest-news/item/991-students-from-140-countries-to-participate-in-turkish-olympiads-this-year>.

Александар Гајић*

НЕООСМАНИЗАМ НА КАСПИЈСКОМ ПОДРУЧЈУ

Апстракт: Полазећи од утицаја историјског наслеђа ривалства Османлија и царске Русије, односно Турске и Совјетског Савеза, рад прати смер, циљеве и домашај турске спољне политике на Каспијском подручју (Кавказ и Средња Азија) у постхладноратовској епохи. Уочавајући својеврсну „спољнополитичку офанзиву” деведесетих година прошлог века као први израз „турско-исламске синтезе”, у раду се указује на циљеве, домете и недостатке овакве спољне политике на Каспијском подручју. Турска спољна политика се, потом, прво упоређује с доктринарним неоосманизмом као конзистентним методолошким и операционим спољнополитичким приступом, а потом се, по питању овог подручја, уочавају њени досадашњи помаци у остваривању турских спољнополитичких циљева, односно – они недостаци који су уочени и откљоњени, али и они који то нису.

Кључне речи: Каспијско подручје, Турска спољна политика, неоосманизам, стратешка дубина, енергетика

* * *

Савремена спољна политика Турске на постсовјетском простору Кавказа и Средње Азије (у стручној литератури задњих деценија збирно названи „Каспијским подручјем”) много тога дугује не само хладноратовској, већ и ранијој историји тамошњег империјалног надметања. Она је доминатно обележена ривалством две империје, јачајућег Руског и све слабијег Османског царства, једнако на простору Кавказа колико и на оном традиционалног „европског” Балкана. На овим просторима је у задња два века свог постојања „болесник на Босфору” одржаван у животу као регионални чувар јужноевропског и блискоисточног Римланда, а све како би, уз његову помоћ, Западне империјалне таласократије спречавале излазак јачајуће

---

* Институт за европске студије Београд. Рад је настао у оквиру пројекта 179014 који финансира Министарство за просвету и науку Републике Србије.

континенталне силе с простора Евроазијског” „срца копна” на топла мора. Свакако, описани антагонистички односи имали су и своје осцилације, па и неочекиване епизоде парнерства и савезништва.

Тако је у временима распада оба царства и настајања њихових наследника, Совјетског савеза и кемалистичке, секуларне Турске републике, Политбиро Руске КП (што је пренео надлежност за спровођење спољнополитичких активности на Наркоминдел коме је тада председавао Чичерин) проценио да највећа опасност прети од британског империјализма, који је тада фаворизовао малоазијску авантуру Грчке, па се приближио Кемал-пашиној Турској и током неколико наредних година јој стратешки помагао. Све ово правдано је идеолошким плановима за „извоз револуције” на колонијалне и полуколонијалне просторе (ту је убрајана и Турска, заједно с Персијом и Кином) те укључивањем „потлачених нација” у антиимперијалистички савез који ће, након победе на овим просторима, срушити и сам западни капитализам. Такво „ненадано савезништво” било је пуно обрта: када је нпр. Енвер-паша, лидер „младотурске револуције” и некадашњи турски министар војни, уместо да по налогу Кремља умири средњоазијске „басмахисте” (исламске устанике против нове бољшевичке власти) одлучио да се, задојен пантуркизмом, придружи одметничким одредима, Црвеној армији није преостало ништа друго него да га ликвидира у кампањи гушења побуне.¹ Или, када је Чичерин затражио од турског изасланика Бекира Самија да се њихове трупе евакуишу с простора Вана, Битлиса и Муса, те да се изради план о размени становнишва и обнови пређашња демографска премоћ Јермена на просторима где је над њима извршен геноцид, овај предлог је турска страна глатко одбила. Све то, ипак, није спречило састављање нацрта уговора о пријатељству између Турске и Совјетског Савеза 24. августа 1920. године, потписаног 16. марта наредне године. Цео споразум одисао је антиимперијализмом који је, зарад заједничког супротстављања Британији, са совјетске стране као мање значајне – жртвовао неке од интереса Јермена и Грузина.

Стварање савезништва било је обележено и јачањем комунистичке партије унутар Турске, а почетак његовог краја – њеним слабењем. Већ 1921. године одиграо се тзв. „Црноморски инцидент” када су се, само месец дана након одласка из Батумија у Анадолију, вођа турских комуниста Мустафа Субхи и 15 других водећих револуционара, приликом повратка у Батуми, утопили кад је њихов брод потонуо под крајње сумњивим околностима². Хлађење односа до краја двадесетих година прошлог века полако ће прерастати у непријатељство, чему ће увод бити политика турске „активне неутралности” према назираним европским непријатеља који ће се сукобити

1 Детаљније о Енвер-паши и пантурским „басмахистима” у Hopkirk Peter, *Setting the East Ablaze: Lenin's Dream od an Empire in Asia*, John Murray, Portsmouth, 1984, стр. 152–167.

2 Gokay Bulent, *Soviet Eastern Policy and Turkey 1920-1991*, Routledge, London, 2006, стр. 23–30.

у другом полувремену светског рата. Турска ће са својим суседима закључити тзв. „Пакт о ненападању четири силе” или Пакт Садабад (с Ираком, Персијом [Ираном] и Авганистаном) који је, с обзиром на то да га је из другог плана осмислила британска дипломатија, додатно удаљио Турску и Совјете. Крај Другог светског рата означиће и моменат када ће се секуларна Турска вратити својој „традиционалној” улози препречитеља мореуза у Мраморном мору. С друге стране, Стаљинова спољна политика ће тежити да Совјетском Савезу „деблокира” мореузе и прошири се на простор Мале Азије кроз присаједињење турских источних провинција Карс и Ардахан.

Са ескалацијом Хладног рата Турска ће отворено напустити Ататуркову „политику неутралности” и постати најближи савезник САД, те чланица НАТО-а. Другим речима, Турска је покровитељство Велике Британије из 19. века заменила америчким покровитељством половином 20. столећа. Као важна карика у геополитичком ланцу између западне и јужне области Римланда и њених војнополитичких пактова под патронатом САД (НАТО, ЦЕНТО и даље, на Далеком Истоку, СЕАНТО) Турска је четири деценије била део америчке „containment policy” (политике обуздавања) Совјета у евроазијском „Хартленду”. Од почетка распада Совјетског Савеза, Турска је „показивала нескривене амбиције да игра битну улогу у Каспијском подручју, у границама у којима јој то допуштају савезнички односи са Сједињеним Државама”.³

Турска „спољнополитичка каспијска офанзива” у постсовјетском периоду

У време рушења Берлинског зида и распада Совјетског Савеза Тургут Озал (положио председничку заклетву управо онога дана када је срушен Берлински зид, 9. 11. 1989) извео је радикалан заокрет у дотадашњој спољној политици Турске. „Турска спољна политика је дефинитивно напустила Кемалово умерено, неекспанзионистичко и неинтервенционистичко начело садржано у његовој познатој девизи Мир у земљи, мир у свету (Yurtta Suhl Cihanda Sulh), и кренула неоосманистичким путем обнављања утицаја у региону који су некада били у саставу Османског царства.”⁴ Па и више од тога: пратећи друштвене процесе „реисламизације одоздо” „турско-исламска синтеза” као „идеолошки амалгам исламизма, туркизма и османског империјализма”,⁵ што се од овог момента уобличава у прагматичну државну политику, имала је веће претензије од стварања неког облика економске, политичке и

3 Гајић Александар, *Нова велика иџра*, НСПМ; Београд, 2009, стр. 154.

4 Танасковић Дарко, *Неоосманизам – иоврајџак Турске на Балкан*, Службени гласник; Београд, 2010, стр. 26.

5 Исто, стр. 19.

војне уније састављене од земаља (или бар већине њих) које су некада припадале Османском царству (а чији би центар била Турска). Она се односила и на просторе пост-совјетског Каспијског подручја који настајују туркофонни народи што никада нису били поданици Порте. У томе је била суштина Озалове крилатице „од Јадрана до Кинеског зида”.

Проглашавајући наступање „века Турака” Тургут Озал је, с једне стране, уочену прилику за излагање из пасивности и извесне изолованости дотадашњег међународног положаја своје земље кренуо да реализује јачањем њеног регионалног политичког и економског утицаја, док је, с друге стране, упркос престанку постојања совјетске претње са истока, наставио да се доказује као лојалан и поуздан партнер САД у склопу НАТО пакта, спреман и да се активно укључи у остваривање његове нове улоге.⁶ Практична делатност која је пратила ове крупне речи и нове доктринарне поставке на простору Каспијског подручја била је, у првим годинама по распаду СССР-а, концентрисана на успостављање и развијање веза с новонасталим, независним државама доминантне муслиманске вероисповести и културе, а етнолингвистички турске, односно туркијске припадности. „Та новонастала ситуација донела је двоструки изазов и двоструку прилику „неоосманизму”: с једне стране, Турска је добила шансу да млађим братским нацијама предводнички понуди платформу окупљања на вредностима (пан)туркизма, исламизма и модернизма које њено поливалентно цивилизацијско биће обједињује, док је, с друге стране, предстојало постављање односа с Русијом на нове основе, при чему је економски и, специфичније, енергетски интерес био у првом плану.”⁷ Мада је током хладноратовских деценија, и то искључиво уз сагласност врха совјетске власти, Турска имала минималне односе с кавкаским и средњеазијским народима, управо је сагледавање новоотворених могућности било узрок томе што су још 1991. године дипломатске посете председника Озала Совјетском Савезу за своје дестинације имале не само Москву, већ и Азербџан, Казахстан и друге туркофоне републике. А када је 8. децембра 1991. године наместо СССР-а формирана Заједница Независних Држава (ЗНД), Турска је била прва земља која је признала нове државе.

Идеје о „Турском свету од Јадрана до Кинеског зида” у коме се република Турска поима као центар, осовина и мост унутар Евроазије (њених регија између Европе и Кине) а све захваљујући својој геополитичкој позадини као и историјској, верској и културној улози, тезе су које се јављају још код министра спољних послова Исмаила Џема (у влади Тансу Чилер). „За њега је Турска глобална држава која делује као узор са својом демократијом, секуларизмом, поштовањем људских права, и треба да постане један од главних центара привлачења са својим историјским достигнућима,

6 Исто, стр. 27.

7 Исто, стр. 56.

културним богатством, хуманизмом, осећајем за идентитет са свим савременим вредностима.”⁸

Делујући на основи ове (ауто)перцепције, Турска је у првом постсовјетском периоду на простору Каспијског подручја заступала остварење четири главна спољнополитичка циља која су, суштински, била идентична дефинисаним циљевима САД на истом простору⁹: а) доприношење изградње државе (state-building) осамостаљених постсовјетских република б) подржавање и помагање њихових економских и политичких реформи в) помагање да се оне уклопе у међународну заједницу г) развијање билатералних односа базираних на заједничким интересима и сувереној једнакости. У реалполитичкој пракси, радило се пак о постепеном увлачењу новоформираних држава у сопствену интересну сферу с тенденцијама стратешке интеграције. Ово је нешто прецизније дефинисала тадашња „енергетска политика Турске” са четири главна прокламована циља: а) развијање независности ових земаља на политичком пољу (мисли се на одвајање од совјетског политичко-институционалног наслеђа и преосталих веза, прим. А. Г.) б) подстицање ових земаља да постану чланови западних институција в) изградња регионалне сарадње г) оживљавање енергетског коридора између истока и запада.¹⁰

Брзо се прилагођавајући новонасталим приликама, чак и упркос почетном помањкању неопходних инструмената спољне политике, те довољне количне средстава, нова Турска политика забележила је почетне успехе: успоставила је добре дипломатске и политичке односе с властима новонасталих држава и обезбедила вишеструко присуство у привреди, односно у тамошњим инвестицијама. Иницирала је и културну сарадњу: отворила је културне центре у свим туркофоним републикама и закључила споразуме о разноврсним програмима стипендирања школовања, омогућивши студентима из ових земаља да похађају турске универзитете; основала је телевизијске станице а намером да прошири свој културни утицај на Кавказу и Средњој Азији.

Као важан корак у институционализацији турске регионалне политике, у јануару 1992. године основана је ТИКА (Турска агенција за сарадњу и развој) као организација оспособљена за помоћ у развоју каспијских држава. Поља њеног деловања тицала су се економије, образовања, културе, уметности, историје, истраживања, језика, писма, етнографије, туризма, администрације, правосуђа, безбедности, комуникације, екологије, науке и технологије. Прави, пак задатак „ове веома активне и издашно финансиране

8 Према Ertan Efgil, *Rationality Question of Turkey's Central Asia Policy*, Bilgi (19), 2009 / 2, стр. 76.

9 Aras Bulent, Ishan Colak, *American and Central Asian Relations*, Eurasian Studies no. 3, Ankara, 1996.

10 Исто, стр. 76–77

параполитичке организације био је и учвршћивање турског присуства и утицаја у земљама за које је Анкара заинтересована, а посебно у оним већински муслиманским или с бројним муслиманским/турским мањима на простору Евроазије”.¹¹ Оснивање ове организације значило је да су међу турске спољнополитичке приоритете – уз Балкан, североисточни Медитеран и Блиски Исток – укључена и просторства Каспијског подручја, како она која су некада била под Османлијама, тако и она која то никада нису била.

Између 1993. и 2005. године ТИКА је кординисала 2506 пројеката, Од тога је 31,3 % техничке помоћи дато Казахстану, 10,9% Киргизији, 9,9 % Азербејџану а 8,8 % Туркменистану. Турска извозно-увозна банка омогућила је финансијску помоћ у висини од 1,1 милијарде долара за њене пројекте. Према извештајима ТИКА, 1327 турских фирми с капиталом од 1,5 милијарди долара делују у Азербејџану и то ван нафташког сектора. У 2001. години, ова земља је увозила турску робу у вредности од 148 милиона, а извозила робу у вредности од 67,3 милиона долара. По инвестицијама у Азербејџану Турска је заузела треће место, одмах иза савезничких САД и Велике Британије. У Казахстану, 72 турске фирме уложиле су око 1,5 милијарди долара, а четири турске банке тамо су отвориле своја представништва. У Киргизији је 13 турских грађевинских фирми реализовало пројекте вредне 330 милиона долара; у Туркменистану је 81/% тамошњих ауто-путева реконструисано уз помоћ турских фирми којих у овој земљи има већ преко 200. Почетком века, од укупног обима трговине у Каспијском подручју, на турске фирме је отпадало око 3,5 милијарди долара, с тендецијом даљег раста.

Почевши од времена посета Тургута Озала Казахстану и Азербејџану, током којих им је Турска предлагала учлањење у Организацију Исламске конференције и ЕКО (Организацију за економску кооперацију), Турска је институционализовала и јаке билатералне односе са свим земљама у регији. С Казахстаном је закључен споразум који институционализује заједничке механизме за саветовање и билатералне парламентарне односе.¹² У циљу јачања билатералног и мултилатералног повезивања, 1992. године закључен је тзв. Анкарски договор, који предвиђа годишње одржавање „Турског самита”, а планирано је и да доноси политичке и економске декларације. Уз прокламовање 21. века као „турског века”, врх турске државе планирао је и да предложи оснивање Турског заједничког тржишта и Турске банке за развој и улагања. Иако је Ислам Каримов, председник Узбекистана, одлучно одбацио покушаје формирања било каквих пантурских супранационалних механизма зарад поступног политичког обједињавања, званичници других

11 Танасковић Дарко, *Неоосманизам – њоврајџак Турске на Балкан*, Службени гласник; Београд, 2010 Стр. 31

12 Према Aydın Mustafa and Çağrı Erhan (2005), *Küresel Politika'da Orta Asya; Avrasya Üçlemesi I*, Nobel Publications, Ankara, 2005.

туркофоних држава у Каспијском подручју одлучили су, ипак, да искористе годишње самите с Турском за договарање нових путних и информационих пројеката, као и за даље развијање трговинске и економске сарадње, укључујући и конкретне заједничке пројекте у индустрији, пољопривреди, сектору услуга и енергетици. Дакле, иако су идеје о „Унији турских држава”, које је председник Сулејман Демирел лансирао 1994. наишле на нимало топао дочек на поменути самитима, Турска је успела да закључи око три стотине билатералних споразума којима је створила правни оквир за сарадњу са земљама Каспијског подручја и истовремено им помогла да постају пуноправне чланице регионалних и међународних организација, као што су Савет Европе и Уједињене Нације.

На пољу културне сарадње дошло је до значајног унапређења билатералних односа. Турска је с државама у регији још 1993. године закључила „Споразум о заједничком управљању турском културом и уметношћу” (ТУРКСОУ). Отворени су турски културни центри у Алма Ати и Ашакабаду као седишта промоције турске културе, језика и уметности, а у Киргизији, у Манасу, и у Казахстану основани су међународни универзитети. Турска је обезбедила око десет хиљада школарина годишње за студенте из Каспијског подручја, док је министарство спољних послова организовало програме обуке за дипломате из земаља ове регије. „Верски утицај Турске на истоверне суните своди се на финансијску помоћ у изградњи џамија, школовање мула и спречавање утицаја шиитског Ирана и малољудних хетеродоксних редова који су задојени непријатељством према главним турским савезницима – САД и Израелу.”¹³ Религиозне књиге редовно се шаљу тамошњим верским заједницама, а Турска је упутила и бројни верски персонал на рад у туркофоним земљама. Под турским патронатом су основани „Евроазијски исламски савет” као и Теолошки факултети у Азербејџану, Киргизији и Туркменистану. Но, и поред свега учињеног „укупни досадашњи резултати верског утицаја Турске у Каспијском подручју незнатни су и своде се на изванредан утицај на рурално становништво на периферији држава ближим Турској. Утицај у већим градовима Средње Азије готово је никакав.”¹⁴

Обећање од преко милијарде долара финансијске помоћи за прибављање војне опреме оружаним снагама нових туркофоних република 1994. године, почетна је тачка војне сарадње Турске и појединих држава Каспијског подручја. Кичму ове сарадње представља НАТО програм „Партнерство за мир”, чији је регионални центар за обуку основан у Анкари 1994. године. По овом основу, регионални војни персонал учествује у заједничким војним вежбама и добија могућности да похађа турске војне академије. Антитерористичка обука, директна финансијска помоћ (само у периоду од 2002. до 2005. године

13 Гајић Александар, *Нова велика иџра*, НСПМ, 2009, стр. 154.

14 Исто, стр. 154.

Узбекистан је добио од Турске средства за опремање своје војске у висини од 3,3 милијарде долара) – све су то видови војне сарадње обухваћени „Партнерством за мир” и реализовани под патронатом САД. Казахстан и Турска су, тако, 2002. године закључили споразум о сарадњи својих морнарица и ваздухопловних снага, који је укључивао и школовање казашких кадета у турским војним школама. Такође, Турска је почела да шаље своје трупе као мировне снаге на просторе у регији погођене међуетничким конфликтима, као нпр. у случају Грузије. У дипломатско-политичком смислу Турска се недвосмислено ставила на страну Азербејџана у конфликту с Јерменима око Нагорно Карабаха, али је била безуспешна у настојањима да помогне Бакуу с обзиром на то да су Русија и Иран чврсто подржали јерменске позиције.

Неуспех турске „спољнополитичке офанзиве”

Мада је Турска поприлично успешно успоставила блиске односе с већином држава у регији, неспорно се испоставило да и поред свег труда и уложених средстава, током прве декаде након распада СССР-а, та земља није успела да реализује главне спољнополитичке циљеве на овом простору. Као прво – упркос упорним настојањима Анкаре – „Унија турског света” као супранационално економско-политички ентитет, није формирана. Централноазијске државе, ма колико им је била добродошла турска финансијска помоћ и обука кадрова, не само да су се дугорочно супроставиле свакој оваквој идеји већ су развиле приличну аверзију према турском усиљеном, заштитничком „патернализму.”¹⁵ Чак и по питању економије (мимо директних инвестиција), централноазијске државе никада нису озбиљно гледале на турски политички систем као на „узорни модел” који треба безусловно прихватити. Супротно турском виђењу, све ове државе пре су тежиле увођењу кинеског и јужнокорејског модела, прилагођеног локалним специфичностима.

Првих година по распаду Совјетског Савеза, Запад је (пре свих САД и ЕУ) форсирао „турски модел” као прихватљиву алтернативу исламистичком режиму у Ирану на овом простору, пренебрегавајући да Турска не може бити заиста модел за опонашање с обзиром на различите друштвене и политичке обрасце који постоје у земљама Каспијског подручја у поређењу с Турском. „Турски модел” – са све усвојеним западним формама које потенцирају парламентарну демократију, секуларизам или форсирају примат тржишне привреде – наишао је на веома мало ентузијазма међу владајућим структурама у Каспијском подручју (махом пониклим у оквиру совјетске номенклатуре) ионако безмало незаинтересованим за вишепартијско и

15 Larrabee Stephen and Lesse Ian, *Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty*, Rand Corporation 2003, стр. 99–126.

тржишно такмичење, али и међу становништвом чији је идентитет више окренут фамилијарним и племенским хијерархијским ауторитетима него индивидуалистичким обрасцима. Зато су режими на овом подручју већ након неколико година од стицања независности почели да се окрећу ка сопственим историјским узорима предмодерног самовлашћа. Поред тога, нарастајућа претња група радикалних исламиста приморала их је да, суочени с превратничким акцијама, прибегну репресивним политичким мерама у унутрашњој политици а не либералистичком минимизирању улога државе. Иако има неупоредиво развијенији, комплекснији и модернији политички и економски систем од земаља Каспијског подручја, Турска такође има мноштво слабости и проблема по питању приватизације, функционисања сопственог парламентаризма, владавине односно кршења људских права, а посебно у погледу остваривања права мањина. Турска је, међутим, сопствене мане упорно минимизирала и у комуникацији с туркофоним народима у Каспијском подручју указивала само на њихове слабости и недостатке. Штавише, званичници из Турске показали су крајње непознавање социополитичке реалности туркофоних земаља овог простора као и недостатак жеље да у ту реалност проникну. Унутрашње недаће Турске – курдска герила, исламистички изазови, економски диспаритети – не само да су ограничиле маневарски простор и средства за деловање на туркофоном истоку већ су створиле и релативно неповољну слику у очима становништва ових држава које се дубоко замислило: да ли уопште вреди усвајати „турски модел”, очигледно спорне успешности, и отворати му широм своје слабашне економије? Најкобније је било то што су турски званичници истрајавали у свом „душебрижничком патернализму” према овим земљама, те су, уживљавајући се у улогу „старијег брата” који све зна најбоље – додатно одбили од себе номенклатуре и народе Каспијског подручја, тек изашле из вековне руске патронаже и који нису желели да један облик доминације замене другим, па макар то био и неко етнолингвистички ближи и наводно „братскији”, а заправо слабији и мање утицајан¹⁶.

Поврх свега, на неуспех турских планова утицале су и туђе спољнополитичке стратегије и деловања, пре свега Русије, који се поново јављају од 1994. године, али и они савезника – у виду деловања САД (нарочито после 1997. године) с којим не да није било добре синхронизације већ је дошло и до много тактичких дисонанци и раскорака. Коначно, руски утицај у регији се показао дубљим и јачим него што је Турска била у стању да предвиди. Русија је од претходне државе наследила читаву палету економских, политичких, културних и геостратешких предности на овим просторима, које је вешто

16 Детаљније у: Nasuh Uslu, *The Russian, Caucasian and Central Asian Aspects of Turkish Foreign Policy in the Post Cold War Period, Alternatives*, Turkish Journal of International Relations, Vol.2, No.3&4, Fall&Winter 2003, стр. 164–187.

знала да користи. Многи од ових режима су врло слаби, осетљиви на притиске, имају бројну руску мањину која вековима живи заједно с туркофоним народима и њиховим елитама, културно „русификованим” или барем, окренутијим Русији у цивилизацијском смислу. Примерице, на годишњим „Турским самитима” велика већина државних званичника из региона, и међусобно, и с представницима Турске, комуницира на руском језику. Помажући им у борби против међународног тероризма или у међусобним територијалним и ресурсним споровима, Русија се лако наметнула као кључни посредник, као медијатор између често међусобно завађених каспијских држава. Како су економије целог подручја структурно остале окренуте руској економији – јер су такве и биле изграђене у царској и совјетској ери, и то нарочито у транспортном и енергетском сектору – Русији није било тешко да их контролише и у фазама делимично реинтегрише у сопствени привредно-економски „велики простор”. На тај начин су практично сви цевоводи за транспорт енергената који су били усмерени према Русији све време и остали под посредном или непосредном контролом Москве.

На пољу енергетике Турска је деловала у правцу стратегије коју је диктирао САД. Ова стратегија се огледала у залагању за стварање енергетског коридора исток–запад, односно за изградњу нове мреже цевовода која би, заобишавши Русију и њене утицаје, износила енергенте из енергетски богатих земаља на западна тржишта. Но иако је један од таквих важних енергетских коридора, Баку–Тбилиси–Џејхан, од 2005. године, након деценијске перипетије, пуштен у погон, Турска није успела да постане истинско регионално чвориште које задовољава потребе трећих страна за енергентима. Напротив, Турска је повећала потрошњу те је, у недостатку алтернативних, „одрживих” пројеката, била приморана да се окрене Русији како би задовољила своје потребе за гасом.

С друге стране, чак и што се тиче економског улагања, Турска није успела да задовољи потребе земаља Каспијског подручја на пољу трговине, финансија и директних инвестиција у производне делатности. Билатерални трговински односи, то јест однос између Турске и сваке од ових земаља, није досегао очекивани ниво. Обим трговинске размене Турске с Узбекистаном, Киргизијом и Туркменистаном је на средњем нивоу и бележи благи суфицит (у просеку, 30–40 милиона долара годишње), док с Казахстаном и Таџикистаном Турска чак има спољнотрговински дефицит. Обим трговине и њен суфицит нешто је већи, само с Азербејџаном али је и он, након прве деценије сарадње, у постепеном опадању. Наиме, удео увоза Турске у Азербејџану досегао је половином деведесетих 20, 4%, да би се потом рапидно смањио, прво на 13, 8% (1999) а затим свега на 6% од укупног промета на овом тржишту (2000). „Од 1327 турских фирми које су деловале у Азербејџану у првим годинама од осамостаљења, почетак новог столећа дочекало је око 600. На

највећем средњеазијском тржишту, оном у Казахстану, главни трговински партнери су били и остали Русија, Кина, Немачка, Украјина, чак и Швајцарска и Уједињени Арапски Емирати, али не и Турска.¹⁷

По питању сарадње на пољу културе, облици културног приближавања и стапања између „туркијских држава” у складу с крилатицом (коју је прокламовала Анкара) „један народ – две државне политике” као основном за културно уједињење – изостали су. Туркофоне државе су, градећи своју нацију (nation building) уз изградњу државе (state building) и њених институција, прибегли оживљавању својих специфичности – локалних обичаја и наслеђа – које црпе из културно-историјских наслага и на њиховим основама сачуваних друштвених структура. Док је Турска тежила ка обједињавању на слабашним или чак измишљеним заједничким културним садржајима, ове државе су тежиле ка самоуобличавању на постојећим специфичностима, на инсистирању на разликама. Потпуно је природно да су ова два дијаметрално супротна приступа врло брзо морала доћи у колизију, што је зауставило сваки даљи напредак на овом пољу.

Слично је било и на пољу образовања. Мноштво студената из каспијских земаља дошло је у Турску. Но Турска није добро припремила ни адекватне финансијске ни психолошке и моралне погодности којима би квалитетно оспособила и културно интегрисала придошлице на школовању у тој земљи. Зато су се ови, по окончању школовања, махом враћали кући, у завичај, разочарани у „братску Турску”. При свему томе Турска није водила рачуна о стварним потребама каспијских држава за стручним кадровима, већ је то чинила по сопственом нахођењу и по ко зна каквим проценама. На пример: Киргизији нису били потребни лекари, јер их је имала довољно, већ су јој требали правници, рачуновође и дипломате, а Турска је упорно нудила стипендије управо студентима медицине. Често су и међудржавни односи на највишем нивоу утицали на образовну сарадњу. Тако је, када су се половином деведесетих година односи Турске и Узбекистана погоршали, режим Ислама Каримова „повукао” своје стипендисте из Турске и затворио све турске школе и културне центре у овој земљи.

Турски неуспех у области војне сарадње у првом реду је изазван утицајима већих и јачих сила на простору Каспијског подручја. Те силе су биле Русија, која је користила већ поменуте „компаративне предности”, и након отпочињања „рата против тероризма” 2001. године, сам САД. У поређењу с њиховим војним присуством и обимом дејстава, сарадња коју је у регији нудила Турска била је безначајна и без много смисла. Чак и кад је реч о показаним способностима у мировним мисијама, а поготово о асистирању каспијским државама у борби против међународног тероризма, Турска се

17 Ertan Efeğil, *Rationality Question of Turkey's Central Asia Policy*, Bilgi (19), 2009 / 2, стр. 83

показала неактивном и прилично неефикасном, што је све негативно утицало на њихове међусобне односе.

„Неоосманско” деловање Ердоганове Турске у новом миленијуму на Каспијском подручју

Парламентарни тријумф АКП-а (Партије правде и развоја) 2002. године није значио само долазак заговорника „турско-исламске синтезе” као облика умерене реисламизације на власт, већ и нову развојну фазу у реализацији „неоосманистичког” спољнополитичког концепта. Суштински, „неоосманизам” АКП-а представља само доктринарно уобличену, на теорији јасно утемељену активност с прагматичним, тактичким одступањима. Ранији неуобличени „неоосмански” и „пантурски” приступ, који је био спровођен у реалполитичкој пракси уз велике жеље и тешко достижене, максималистичке циљеве, сада постаје доктринарно уобличен тако да, истовремено, остави довољно простора за реалполитичка, прагматична маневрисања и одступања, али и за достизање умеренијих, самим тим и остварљивијих дугорочних циљева. У суштини, ради се о једном истом концепту, о једној истој политици која је еволуирала и доктринарно се изградила у судару између максималних жеља и реалних ограничења. Зато није нимало чудно што шеф турске дипломатије Ахмет Давутоглу, творац доктрине „стратешке дубине” као носеће теорије „неоосманизма”, „у својој књизи указује да је у време Тургутта Озала турском политиком преовладао неоосманистички ток, да би уследио Ербаканов исламизам, па, као реакција, изоштрени окцидентализам, а онда сједињени леви и десни национализам, односно туркизам.”¹⁸

„Турско-исламска синтеза” Ердогановог АКП-а у спољнополитичкој сфери уобличена као „неоосманизам”, представља целовит, реалистичан и дугорочан национални програм стварања турске интересне сфере. Ова доктрина је мултидимензионална, и за разлику од својих претеча, више узима у обзир и туђе интересе и јачину утицаја да би наспрам њих прилагодила своје тежње.

Док је деведесетих година 20. века приступ турских твораца спољне политике био максималистички, челници АКП-а су били свесни да Каспијско подручје (а нарочито Средња Азија, с оне стране Каспијског мора) не спада у највеће приоритете, те да је неопходно приступати му одмерено, разумети тамошње односе снага и интересе, тј. прихватити чињеницу активног присуства Русије на овом простору као природну последицу њеног стратешког утицаја на територијама које су некада припадале једној држави. При томе, заговорницима неоосманизма било је важно успостављање односа и

18 Танасковић Дарко, *Неоосманизам – ѿворајѿак Турске на Балкан*, Службени гласник; Београд, 2010, стр. 39.

са самом Русијом као важном силом и потенцијалним партнером у читавом низу области. „Неупоредиво им је било важније да успоставе што садржајнију сарадњу са Русијом, а претерано показивање турског занимања за Средњу Азију могло је само успоравати овај процес[...] Неоосманизам је и ту показао своје прагматично лице. Истовремено, с обзиром на то да, за разлику од удаљеније Централне Азије, Кавказ и Закавказје представљају један од регионалних приоритета политике засноване на премисама неоосманистичке „стратегијске дубине”, тешња сарадња са Русијом неопходна је и ради стварања услова за делотворније ангажовање Анкаре у тим крајње компликованим областима.”¹⁹ Мирећи тако прагматизам и доктринарност у колоплету међусобних интереса, Турска је у новом миленијуму ушла у партнерске односе с Русијом, узевши у обзир геоекономске комплементарности у неким битним областима сарадње (нпр. изградња Плавог тока преко кога Турска увози преко потребан гас из Русије) . На другим пољима, тамо где су им интереси били и остали различити (као што је случај на Кавказу), супротстављеност је остала, али је модификована, ублажена или потиснута у дискретнији план због тежњи да се не покваре обострано корисне, па и нужне сфере сарадње.

Као камен темељац „неоосманске” спољне политике према муслиманским земљама Каспијског подручја остала је етнолингвистичка и религијска блискост као полазиште на коме треба градити стратешке видове сарадње. Самоопажање Турске као „централне земље” око које гравитирају регије на истоку и западу Евроазије само је појачана компонентама „историјске” и „географске” „дубине”, што заједно творе „стратешку дубину” у Давутоглуовој стратешкој визији. Управо је Османско царство, чији је савремена Турска баштиник, та велика „историјска” и „географска” „дубина” на чијем се наслеђу, као „подесном материјалу”, може уобличити нова „сфера утицаја” са својим интегративним епицентром настанка нове регионалне и глобалне моћи. Спољна политика се на тај начин с једне стране десекуларизује, а са друге постаје још проактивнија и прагматичнија, извлачећи се испод „призме безбедности”, односно колективних војно-безбедносних аранжмана. У пракси, то значи и да је ова спољна политика и самосталнија и еластичнија од претходних. Напуштајући крути однос „тutorства” према блиским земљама као контрапродуктиван, она покушава а боље да сагледа интересе других страна, али и да развије нове, алтернативне приступе који раније нису били могући, ни на билатералном ни на мултилатералном нивоу.

Генерално узевши, „неоосманистичка” спољна политика Турске прати линију спољних политика ранијих влада и њихове прокламоване главне циљеве: а) пуноправно чланство Турске у ЕУ и б) унапређење безбедности, благостања и сарадње са суседима у околним регијама кроз развијање стратешких

19 Исто, стр. 57.

односа на билатералној и мултилатералној бази, што укључује и тежње ка регионалним интеграцијама на пољу економије, политике, друштва, енергетике и културе²⁰. Оно што политика „стратешке дубине” уноси као новину јесте доктринарно дефинисање тих односа прокламовањем турског „централног идентитета” као истовременог баштиника секуларне Турске и „туркизма”, те османског наслеђа. Она се уз све то држи и методолошких принципа (визионарски приступ догађајима, а не ставови подстакнути кризама; заснивање турске спољне политике ка конзистентним и систематским оквирима који узимају у обзир цео свет; усвајање новог дискурса и дипломатског стила који фаворизује цивилну и економску моћ, односно меку моћ у односу на тврду), као и пет оперативних принципа (баланс између безбедности и демократије, „нулти проблеми” са суседима; проактивна и превентивна мировна дипломатија, мултидимензионална спољна политика и ритмичка, односно периодична дипломатија). Управо из перспективе конзистенције и систематичности, Давутоглу је истицао како нпр. турска визија за Блиски исток није у супротности приступима у Централној Азији или на Балкану, као што се ни приступ Африци не разликује од њеног приступа Азији²¹. Но у овој систематичности и кохеренцији постоје нивои приоритета, односно географски дефинисани „регионални простори утицаја” као залеђа (*hinterland*) што концентрично окружују Турско копно: „блиски простор окружења” (где је уз Балкан смештен и Кавказ), „блиски морски простор” (црноморски басен и Каспијско море) и „блиски континентални простор” (који се односи на Средњу Азију). Каспијско подручје, иако се доживљава као кључни полигон Евроазије, на тај начин бива подељено на три зоне различитих приоритета, од којих је она на Кавказу (односно веза Турске с Азербејџаном) одређена као стратешки приоритет, пре свега због снабдевања енергентима и безбедног дотока енергената на светска тржишта. Ипак, и поред степеновања на три нивоа, три географска круга које Турска перципира у свом окружењу а која деле огромна пространства Каспијског подручја, дефинисани спољнополитички циљеви Турске – премда с тежиштем на Азербејџану – јединствени су: а) развијање билатералне и мултилатералне сарадње на пољу енергетике, економије, трговине, културе, друштва и политике б) помагање решавању замрзнутих регионалних конфликата в) заузимање позиције Турске као важног енергетског терминала г) омогућавање помоћи државама у регији у

20 Ertan Efeğil, *Turkish AKParty's Central Asia and Caucasus policies: Critiques and Suggestions*, *Caucasian Review of International Affairs*, CAUCASIA VOL. 2 (3) – SUMMER 2008, стр.168.

21 Address by H.E. Foreign Minister of Republic of Turkey Ahmet Davutoğlu, *Principles of Turkish Foreign Policy*, SETA Foundation's Washington D.C. Branch, December 8, 2009, Grand Ballroom, Mayflower Hotel, Washington D.C.

процесима изградње нације и изградње државе д) помагање овим државама да развију или одрже блиске односе с другим државама.²²

Турска спољна политика од доласка АКП-а на власт истрајава, са еластичним тактичким прилагођавањима, на „освежавању односа” на свим пољима успостављеним крајем прошлог века, од економије до културе. При томе, Турска ово сматра својом историјском обавезом која је базирана на „братском приступу” услед заједничког језика, заједничке вере и заједничког порекла. У свим овим делатностима важну, чак и јачу улогу него раније, има ТИКА (Турска агенција за сарадњу и развој). Обим финансијских средстава која она пласира, од доласка АКП-а на власт па током наредне деценије, знатно је повећан (већ 2003. вредност пројеката која је ова организација финансирала износио је 98 милиона долара). Удео средстава које ТИКА улаже, ипак, не прати доктринарну „тростепеност приоритета” на географским датостима: чак 47% помоћи иде на Казахстан, 13% на Азербејџан, 9,4% на Туркменистан, а 30,6% на све остале суседе.

На мултулатералном нивоу, поред приоритетне сарадње у енергетици, Турска се конзистентно залаже и за: а) успостављање секретаријата за председничке самите „туркијских” република б) оснивање институције налик арапском ОПЕК-у, односно регионалној организацији снабдевача гасом в) увођење јединственог алфабета у целој регији, заснованог на латиничном писму г) отварање заједничких ТВ станица д) оснивање „Академије наука турског света”, као и „Музеја науке турског света” њ) развој издаваштва с потенцирањем књига о заједничкој историји, литератури, култури и религији туркофоних народа. Поред тога, Турска користи чланство у постојећим регионалним организацијама да повећа свој утицај, на пример, у ЕКО ЦЦИ-у, као и у „Конференцији за интеракцију и изградњу мера сигурности” (ЦИЦА), где је од 2010. до 2012. године Турска преузела од Казахстана улогу председавајућег.

Билатерални односи су такође усмерени на формирање заједничких тела и органа. Турска је у том правцу учинила озбиљне напоре да се оснује „Турско-казахстански трговински савет”, затим турско-азербејџанска „Мешовита економска комисија”, као и „Међувладина економска комисија” Турске и Туркменистана. Председник Гул и премијер Ердоган редовно посећују Азербејџан, Казахстан и Туркменистан. Они Азербејџану нуде статус „најповлашћеније нације” у трговини; Казахстану – да своју нафту транспортује цевоводом Баку–Џејхан (превозећи је танкерима преко Каспијског мора до Бакуа), а Туркменистану предлажу потписивање читавог сета споразума о

22 Ministry of Foreign Affairs, Turkey, *Synopsis of the Turkish Foreign Policy*, www.mfa.gov.tr. Такође у: Ertan Efeğil, *Turkish AKParty's Central Asia and Caucasus policies: Critiques and Suggestions*, *Caucasian Review of International Affairs*, CAUCASIA VOL. 2 (3) – SUMMER 2008, стр. 169.

економској, научној, културној и спортској сарадњи. У односима Турске и Узбекистана доминирају теме заједничке безбедности, о којој су од 1995. до 2008. одржана три састанка, а споразуми о допремању савремене технологије у ову земљу вршене су преко активности ТИКА.

Догађаји од 11. септембра значајно су утицали на промену политичког контекста у Средњој Азији и с размештањем америчких трупа у регији отпочињањем „рата против тероризма” у Авганистану, Турској су биле отворене нове шансе, које је тада нова власт АКП-а покушала да искористи. Турска је не само послала свој војни контингент у Авганистан већ је показала жељу да од Британаца преузме улогу главног помоћника САД на овом простору. Поред тога, Турска је до 2005. године пружала помоћ у опреми и обуци узбекистанској војсци у рату против терориста, зарад чега су биле превладане дотадашње међусобне тензије. Слично је било и с Казахстаном, где је војна сарадња формулисана споразумом из марта 2002. године о односима између морнарица ове две земље, као и о размени питомаца војних академија. У мањем обиму, војна сарадња у „рату против терориста” успостављена је и с Туркменистаном и Киргизијом, где је 2010. године, за време тзв. „априлских побуна”, основан „Кризни центар” у турској амбасади у Бишкеку.

За разлику од Средње Азије, на коју су турски утицаји ограничени структуралним чиниоцима, „неоосмански” спољнополитички концепт успео је да у извесној мери оствари утицај на Кавказу, пре свега у Азербејџану и Грузији. „На Кавказу, турски стратешки интерес представља одржавање мира на својој граници са Грузијом и Јерменијом. Растерећеност кавкаске границе омогућава концентрацију расположивих снага на неуралгичне просторе које насељавају Курди и помаже бољем обезбеђењу ирачке и иранске границе, иза којих такође живе Курди. Сукоби са Курдима перманентно исцрпљују буџет и турску државу, која није спремна да се озбиљније укључи у кавкаска дешавања све док опасност од курдске гериле не буде смањена. Осим у дипломатским залагањима и војном опремом којим помаже Азербејџан и Грузију, Турска није у могућности да се супростави руско-иранској коалицији која успешно спречава њен значајнији економски и политички продор на Кавказ.”²³ Сарадња је нарочито уочљива у сфери војних односа, где турска активно учествује у тренингу азербејџанских официра и помаже модернизацији њихове војске и технике по НАТО стандардима, али и у дипломатској подршци Бакуу у спору око Нагорног Карабаха (иако Азербејџан не подржава Турску по питању Кипра), те по споразумима о транспорту нафте рутом Баку-Тбилиси-Џејхан, као и гаса кога Баку такође има за извоз. И са Грузијом, још од 1997. године, постоје споразуми о војној сарадњи и помоћи. У новом миленијуму, они су били усмерени пре свега ка реконструкцији војне базе Вазани, затим ка изградњи нових војних база на локацијама Кодори и

23 Гајић Александар, *Нова велика иџра*, НСПМ; Београд, 2009, стр. 157.

Гори, као и ка обуци грузијских војних кадрова у Турској. Доласком Шакашвилија на власт у Тбилисију, војна сарадња је не само интензивирана, већ су, преко Турске, и друге Западне силе постале присутније са својим активностима на Кавказу.

Турско-јерменски односи више од деценије били су блокирани по питању подручја Нагорног Карабаха, где су се Јермени отцепили од Азербејџана иза кога је, са својом подршком, стајала Турска. Због тога је Турска затворила границе према Јерменији и прекинула дипломатске односе са овим суседом. Нова турска спољна политика и њен више „реалистички” приступ отворио је и простор за поступну нормализацију односа са Јерменијом, „уз одржавање најближих, специјалних односа са Азербејџаном што се показало као изузетно сложен, готово немогућ задатак за политику свођења проблема у односима са свим суседима на нулу.”²⁴ Уз америчко посредовање, учињен је напредак у турско-јерменском спору: донета је „мапа пута” одмрзавања и нормализације односа, али је то изиритирало и делимично отуђило Баку који инсистира на томе да без претходног решавања проблема (како га они зову) „окупације” Карабаха нормализација није могућа, па су ове турске активности протумачили као изневеравање савезништва. Последишно, све то је значајно утицало на накнадно приближавање Бакуа Русији, што је протумачено као азербејџанско демонстративно окретање леђа Анкари и заједничким плановима о транспорту енергената, односно - као упозорење да ће се то дефинитивно десити ако Турска, мимо виталних интереса свог савезника, настави процесе нормализације односа са Јерменијом.

Закључна разматрања

Као доследни настављач пост-хладноратовске турске спољне политике према Каспијском подручју, АКП-ов „неоосманизам” несумњиво показује виши степен доктринарне уобличености, те методолошке и операционе одређености, али и еластичности која се огледа и у прагматичном прилагођавању уоченим фактима на терену, али и у „степеновању” пројекција сфере утицаја на овом подручју. Но, коначни спољнополитички циљеви, и поред „прихватања реалности” и делимичног покушаја поимања појединачних интереса тамошњих држава те спољних, великих сила - нису промењени.

Давотоглуова „неоосманска” спољна политика опазила је читав низ грешака својих претходника - али је само неке уклонила, а неке наставила да понавља. Уочивши нерационалност и лоше планирање, Турска је прибегла прилагођенијој политици која узима у обзир интересе и присуство других

24 Танасковић Дарко, *Неоосманизам – ѿвратљивак Турске на Балкан*, Службени гласник; Београд, 2010, стр. 71.

великих сила, пре свих Русије и САД. Турско спољнополитичко руководство је, поред тога, увидело и да, вођено осећањима и идеолошким конструкцијама, није довољно узимало у обзир интересе земаља у регији, као и да је потцењивало њихове лидере – будући да потичу из махом неразвијених подручја – као неискусне у светској политици. Но идеолошку индоктринацију и самоперцепцију своје моћи тешко је потиснути, тако да турски креатори спољне политике још увек не могу да се ослободе ставова попут оног како земље у региону жуде за турским лидерством и покровитељским инструкцијама.

Турска је, поврх свега, често базирала своју политику према овој регији на непоузданим информацијама, помешаним с генерализацијама и предрасудама. Она није узимала у обзир да земље овог простора имају своје географије, своје спољнополитичке стратегије и сопствене специфичне друштвене структуре. Иако делом исправља ове погрешке, Турска још увек није у потребној мери у стању да на основу релативно поузданих података успешно дефинише ситуацију, пре него што формулише спољну политику и њене циљеве, односно – да релативно тачно одреди све потребе, тешкоће, карактеристике и капацитете, како своје, тако и држава у региону, а нарочито оних удаљенијих, средњеазијских, пре него што покуша да оствари жељене циљеве кроз разноврсне активности. Иако је у перцепцији регије учињено степеновање, и даље је веома присутно концепцијско размимоилажење које се, неретко, двоуми између потенцирања билатералних односа с поједним државама и збирног приступа целој регији (оптерећеног генерализацијама). Грешке су чињене и у конкретним односима, где је до посебно лошег исхода довео уопштен и поједностављен став како је у овим земљама најважније успоставити добре односе само с њиховим највишим државним званичницима, нарочито на председничком нивоу, те да је то довољно за јачање утицаја. На тај начин су пренебрегавани како институционални односи, тако и односи према сложеним групама и слојевима унутар друштава земаља у Каспијском подручју. Давутоглуова дипломатија је овај приступ почела да мења кроз потенцирање ресорне сарадње између министарстава, уз паралелну комуникацију и на највишем, председничком нивоу, али и на нижим нивоима власти. Но проблем прилагођавања турске политике приспелим повратним информацијама о интересима и плановима појединих земаља у подручју је остао, чему су доктринарни ставови највећа сметња.

Ипак, две кључне ствари онемогућавају успешност „неоосманске” спољне политике према овој регији (пре свега „с оне стране” Каспијског мора) и то: присуство других јачих великих сила, које при томе имају израженији, знатно реалнији приступ, односно знатно боље познају прилике у свакој од појединих земаља у подручју. У овоме се нарочито истиче Русија која врло вешто користи готово све „компаративне предности” на постсовјетском простору. Разлика између руског „евроазијског” и турског „неоосманског”

приступа је суштинска: Русија делује на основу стварног стања и постојећих веза и интереса, при чему поседује читав низ предности, а Турска на основу „историјских” и „културних” „дубина” као делова „стратешке дубине”, које прати недовољно јак стварни актуелни утицај, с обзиром на турске капацитете и потребе земаља подручја. Турски приступ често је и „измаштан” и утемљен не на интересном поклапању, већ на идеологији. Због свега тога, несразмера између „неоосманског” утицаја у Каспијском подручју, односно између његових жеља и могућности, тешко може да се доведе до равнотеже. „Неоосмански” утицај је стога или тек симболичан, или неадекватан, или пак представља тек карикатуру у ланцу америчких интереса у регији, који такође нису у јачању, већ стагнирају, или постепено слабе.

Литература

- Aydın Mustafa and Çağrı Erhan (2005), *Küresel Politika'da Orta Asya; Avrasya Üçlemesi I*, Nobel Publications, Ankara, 2005.
- Aras Bulent, Ishan Colak, *American and Central Asian Relations*, Eurasian Studies no. 3, Ankara, 1996.
- Гајић Александар, *Нова велика иџра*, НСПМ; Београд, 2009.
- Gokay Bulent, *Soviet Eastern Policy and Turkey 1920-1991*, Routledge, London, 2006.
- Davutoğlu Ahmet, *Principles of Turkish Foreign Policy*, SETA Foundation's Washington D.C. Branch, December 8, 2009, Grand Ballroom, Mayflower Hotel, Washington D.C.
- Ertan Efeğil, Turkish AKParty's Central Asia and Caucasus policies: Critiques and Suggestions, *Caucasian Review of International Affairs*, CAUCASIA VOL. 2 (3) – SUMMER 2008.
- Ertan Efeğil, Rationality Question of Turkey's Central Asia Policy, *Bilgi* (19), 2009 / 2
- Larrabee Stephen and Lesse Ian, *Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty*, Rand Corporation 2003.
- Nasuh Uslu, The Russian, Caucasian and Central Asian Aspects of Turkish Foreign Policy in the Post Cold War Period, *Alternatives: Turkish Journal of International Relations*, Vol.2, No.3&4, Fall&Winter 2003.
- Танасковић Дарко, *Неоосманизам – ѿвбраџак Турске на Балкан*, Службени гласник; Београд, 2010.
- Hopkirk Peter, *Setting the East Ablaze: Lenin's Dream of an Empire in Asia*, John Murray, Portsmouth, 1984.

Петар Драгишић*

СЛИКА ТУРСКЕ ЕМИГРАЦИЈЕ У НЕМАЧКОЈ У ФИЛМОВИМА ФАТИХА АКИНА

Апстракт: Појачано емигрирање Турака у Савезну Републику Немачку започело је шездесетих година прошлог века. Турска емиграција данас представља најбројнију имигрантску заједницу у Немачкој. Према актуелним статистичким подацима у Савезној Републици Немачкој данас живи око три милиона становника турског порекла.

У раду је анализирана слика турске емиграције у филмовима немачког режисера турског порекла Фатиха Акина. Истраживање је базирано на филмовима које је Акин обликовао као режисер и/или сценариста, а који су се појавили између 1998. и 2007. године („Kurz und schmerzlos”, „Gegen die Wand”, „Kebab Connection”, „Auf der anderen Seite”). У фокусу је начин на који је Фатих Акин у својим филмовима приказао турску заједницу у Немачкој, пре свега турски идентитет турских миграната у Немачкој, као и разлике између прве и друге генерације немачких Турака. У раду се констатује да је Акин у својим филмовима подвукао поларизованост друге генерације турских имиграната у Немачкој у односу на свој турски идентитет. На крају рада испитано је у којој мери слика турске емиграције у Немачкој у филмовима Фатиха Акина одговара резултатима савремених теренских истраживања.

Кључне речи: Турци, Немачка, емигранти, Фатих Акин, филмови

* * *

Историја упошљавања иностране радне снаге у Савезној Републици Немачкој започела је педесетих година 20. века. Најбројнију популацију страних радника у СР Немачкој шездесетих година чинили су Италијани. Од 1,3 милиона „гастарбајтера” у Западној Немачкој 1966. године готово једна

---

* Институт за новију историју Србије, Београд. Рад је настао у оквиру пројекта *Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (47019), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

трећина доселила се из Италије. Поред њих, значајан број гастарбајтера долазио је из Шпаније и Грчке, а од друге половине шездесетих година растао је и број југословенских економских имиграната.¹

Долазак турских радника у СР Немачку регулисан је на основу билатералног уговора између СР Немачке и Турске 1961. године. Три године касније уговор је ревидиран, тако што је укинуто ограничено трајање боравка турских економских имиграната. Билатерално дефинисање запошљавања турских „гастарбајтера” било је тада типично за правно регулисање запошљавања страних радника у Савезној Републици Немачкој. Осим са Турском, СР Немачка је до почетка седамдесетих година имала закључене одговарајуће билатералне уговоре са Италијом (1955), Шпанијом и Грчком (1960), Мароком (1963), Португалијом (1964), Тунисом (1965), Југославијом (1968) и Јужном Корејом (1970).² Средином шездесетих година Турци су представљали четврту по бројности заједницу гастарбајтера у СР Немачкој (161.200 1966. године). Бројнији од Турака тада су били Италијани, Шпанци и Грци.³ До 1973. године (Anwerbestopp) број запослених турских држављана је, са изузетком 1967. и 1968. године, непрестано растао и достигао 600.000.⁴

*Најбројније групе страних радника у Савезној Републици Немачкој
1961–1973 (у 1000)⁵*

Година	Италијани	Шпанци	Грци	Турци	Југословени
1961	224,6	61,8	52,3	-	-
1962	276,8	94,0	80,7	18,6	23,6
1963	287,0	119,6	116,9	33,0	44,4
1964	296,1	151,1	154,8	85,2	53,1
1965	372,2	182,8	187,2	132,8	64,1
1966	391,3	178,2	194,6	161,0	96,7
1967	266,8	118,0	140,3	131,3	95,7
1968	304,0	115,9	144,7	152,9	119,1
1969	349,0	143,1	191,2	244,3	265,0

1 Vladimir Ivanović, *Geburtstag pišeš normalno. Jugoslovenski gastarbajteri u SR Nemačkoj i Austriji 1965–1973*, Beograd 2012, 87.

2 Исто; Helena Flam (Hg.), *Migranten in Deutschland. Statistiken-Fakten-Diskurse*, Konstanz 2007, 293.

3 Hedwig Rudolph, *Die Dynamik der Einwanderung im Nichteinwanderungsland Deutschland*, у: Heinz Fassmann, Rainer Münz (Hg.), *Migration in Europa: Historische Entwicklung, aktuelle Trends und politische Reaktionen*, Frankfurt-New York 1996, 169.

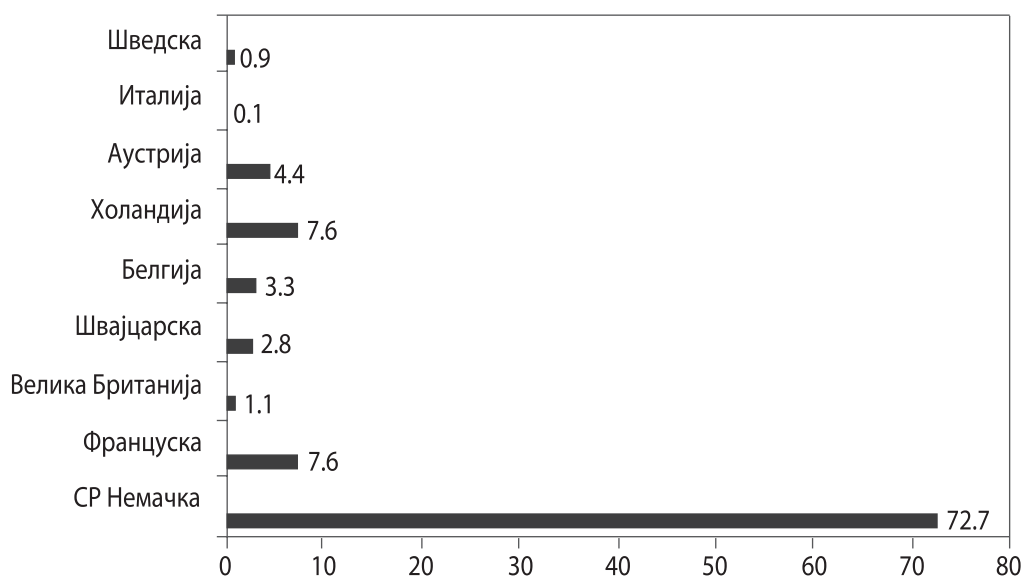
4 Исто.

5 Исто.

1970	381,8	171,7	242,2	353,9	423,2
1971	408,0	186,6	268,7	453,1	478,3
1972	426,4	184,2	270,1	511,1	474,9
1973	450,0	190,0	250,0	605,0	535,0

Гро турских емиграната у Западној Европи живео је и живи у Савезној Републици Немачкој. Према подацима с почетка деведесетих година, преко 70% укупног броја Турака у најважнијим земљама имиграције у западној Европи (видети табелу испод), живело је у, тада већ уједињеној, Немачкој. Знатно мањи проценат турских емиграната, по 7,6% укупног броја Турака на поменутом простору, живео је у Француској и Холандији.⁶

*Распоред турских имиграната у западној Европи 1990–1994
– проценат удео у укупном броју турских имиграната
у најважнијим имиграционим земљама западне Европе⁷*

Турска заједница у Немачкој није се увећавала само због прилива радне снаге већ и због спајања породица. Тако су у деценијама које су уследиле Турци постали најбројнија имигрантска групација у Савезној Републици Немачкој. Према микропопису из 2011. године, у СР Немачкој је у том тренутку живело готово 16 милиона становника са миграционим пореклом, од чега

⁶ Исто, 39.

⁷ Исто.

преко 11 милиона из Европе.⁸ У овом попису утврђено је да је у том тренутку у Савезној Републици Немачкој живело око 3 милиона људи турског порекла. Наведени статистички подаци указују на доминацију турских исељеника у имигрантском миљеу савремене Немачке. Више од милион имиграната у Савезној Републици Немачкој данас потиче само још из Русије и Пољске. Велики број људи са миграционим пореклом чине мигранти и њихови потомци из земаља наследница Социјалистичке Федеративне Републике Југославије и Италије. Ипак, њих је данас у Немачкој вишеструко мање од турских имиграната.⁹

*Лица са европским миграционим пореклом
у Савезној Републици Немачкој/стање из 2011. године (у 1000)¹⁰*

Турска	2956
Пољска	1473
Руска Федерација	1227
Италија	780
Румунија	484
Грчка	392
Хрватска	360
Србија	286
Босна и Херцеговина	228

Филмови Фатиха Акина као извор за истраживање проблема турске емиграције у Немачкој

Фатих Акин припада новој генерацији немачких филмских стваралаца. Рођен је 1973. године у Хамбургу и потиче из породице турских имиграната. Његови родитељи доселили су се у Савезну Републику Немачку средином шездесетих година, на самом почетку великог имиграционог таласа из Турске. Од 1994. до 2000. студирао је визуелне комуникације у Хамбургу. Акин је комплетан филмски аутор: режисер, сценариста, продуцент, па чак и глумац. Врхунац његове досадашње филмске каријере представља играни филм „Gegen die Wand”, за који је Акин 2004. године награђен Златним медведом

8 https://www.destatis.de/DE/Publikationen/Thematisch/Bevoelkerung/MigrationIntegration/Migrationshintergrund2010220117004.pdf?__blob=publicationFile (Датум приступа: 11/03/2013) У наведеним немачким статистичким прегледима Турска се посматра као европска земља.

9 Исто.

10 Исто.

на Међународном филмском фестивалу у Берлину, као и Европском филмском наградом, коју додељује Европска филмска академија (ЕАФ). Акин је аутор више краткометражних, играних и документарних филмова.

Истраживање слике турске емиграције у Немачкој је обухватило анализу садржаја четири играна филма Фатиха Акина која су се појавила у између 1998. и 2007. године. Из те групе филмова Акин је за три филма урадио и сценарио и режију, док је за „Kebab Connection” написао сценарио.

Kurz und schmerzlos (1998)

Режија: Fatih Akin

Сценарио: Fatih Akin

Улоге: Mehmet Kurtuluş, Aleksandar Jovanović, Adam Bousdoukos, Regula Grauwiller, Idil Üner, Ralph Herforth, Oscar Ortega Sánchez, Marc Hosemann, Cem Akin (итд.)

Радња: У фокусу је емигрантски троугао из хамбуршког подземља, који чине Турчин Габријел, Грк Коста и Србин Боби. Боби жели да уђе у лукративније послове и повезује се са локалним албанским мафијашким босом. У посао увлачи и Косту, док Габријел жели да остане по страни и машта о повратку у Турску. Епилог је трагичан. Албански бос убија Бобија и Косту. Габријел одлучује да освети своје другове и убија Албанца.

Gegen die Wand (2004)

Режија: Fatih Akin

Сценарио: Fatih Akin

Улоге: Birol Ünel, Catrin Striebeck, Güven Kıraç, Stefen Gebelhoff, Meltem Cumbul, Hermann Lause, Demir Gökçöl, Cem Akin (итд.)

Радња: Чаит, турски имигрант у Немачкој, под дејством алкохола удара аутом у зид и тешко повређен завршава у болници. У болници упознаје младу Туркињу Сибел, која је такође склона суициду. Сибел живи под притиском своје конзервативне фамилије, а излаз види у фиктивном браку са Чаитом, који би јој омогућио одвајање од родитеља и брата. Чаит пристаје на фиктивни брак са Сибел, али се постепено и емотивно везује за њу. Убија њеног љубавника и одлази у затвор. Сибел је одбачена од своје породице и одлази у Турску, где добија дете. Чаит излази из затвора и одлази у Турску да пронађе Сибел. Успева у томе и наговара је да

оду заједно у Мерсин, место у коме је рођен. Ипак у Мерсин одлази сам.

Kebab Connection (2005)

Режија: Anno Saul

Сценарио: Fatih Akin, Ruth Toma, Jan Berger

Улоге: Denis Moschitto, Nora Tschirner, Güven Kıraç, Hasan Ali Mete, Adnan Maral, Adam Bousdoukos, Cem Akin, Nursel Köse (итд.)

Радња: Главни јунак је млади хамбуршки Турчин, Ибо, који се аматерски бави снимањем филмова. Снима и рекламни спот за ресторан свог рођака Ахмеда. Ибова девојка, Немица Тици, остаје у другом стању. Ибо у почетку није спреман за улогу оца. Пар на крају добије дете, а филм се завршава свадбеним весељем у ресторану Ибовог рођака.

Auf der anderen Seite (2007)

Режија: Fatih Akin

Сценарио: Fatih Akin

Улоге: Baki Davrak, Tuncel Kurtiz, Nursel Köse, Nurgül Yeşilçay, Yelda Reynaud, Patrycia Ziólkowska, Hanna Schygulla, Lars Rudolph, Andreas Thiel (итд.)

Радња: Јетер је проститутка турског порекла која живи у Бремену. Прихвата понуду старог удовца Алија да за новац живи са њим. Њихов однос се погоршава после Алијевог инфаркта. У току свађе Али убије Јетер и заврши у затвору. Алијев син, Неџат, универзитетски професор, одлази у Турску да пронађе Јетерину ћерку, Ајтен. Ајтен, међутим, долази у Немачку да би избегла хапшење због политичког деловања. У Немачкој упознаје студенткињу Лоте и добија подршку ње и њене мајке. Ипак, полиција одбија њен захтев за азил и протерује је у Турску, где бива ухапшена. Лоте креће у Турску, покушава да је нађе и гине на бизаран начин. Њена мајка долази у Турску и тамо среће Неџата, који је купио немачку књижару у Истанбулу и прекинуо каријеру у Немачкој.

* * *

Мигранти у Немачкој, посебно они турског порекла, стална су преокупација Фатиха Акина. У својим филмовима Фатих Акин разрађује кључне проблеме живота турских миграната у Немачкој, од степена интеграције, генерацијских разлика, њихових моралних назора, носталгије, до односа са осталим емигрантским заједницама у Немачкој.

Разлике између две генерације турских имиграната у Савезној Републици Немачкој, односно генерације која је у Немачку имигрирала и њихових потомака који су у Немачкој рођени Акин у својим филмовима јасно подвлачи. Друга генерација је у филмовима турског режисера већ прилично интегрисана. Поједини његови ликови у великој мери усвајају вредносни систем земље у којој су рођени. Готово искључиво и без акцента говоре немачки језик. Турски не говоре чак ни са родитељима. Неџат („Auf der anderen Seite”) у потпуности је интегрисан. Ради као универзитетски професор у Немачкој. Сибел („Gegen die Wand”) је девојка слободних схватања, конфронтрана са традиционалним схватањима својих родитеља. Ибрахим, то јест Ибо („Kebab Connection”) је урбани момак. Вози скејтборд и аматерски се бави филмом.

Прву генерацију, односно генерацију њихових родитеља, Акин приказује другачије. Од својих потомака они се углавном и визуелно разликују. Бркови и мараме су детаљи који их јасно одвајају од припадника друге генерације турских имиграната. Чешће од прве генерације причају на турском. Њихов немачки је обојен упадљиво лошим акцентом.

Акин у својим филмовима подвлачи и различитост морално-вредносних назора припадника турске заједнице у Немачкој, што се претвара у сукоб традиционалног и новог. Сибел воли да мења партнере и користи дрогу, па је начин на који живи доводи у конфликт са конзервативном породицом. Удаје се фиктивно, само да би изашла из породице, а после обелодањивања њеног начина живота суочава се са породицом која је одбацује. Они спаљују њене слике, бришући је ритуално из своје породичне историје. Њен специфични морални код Акин додатно акцентује у сценама њеног боравка у Истанбулу. Сибел тамо слободно комуницира са мушкарцима и у потрази је за дрогом. У једном ресторану прилази столу за којим су седела три момка и распитује се где може пронаћи дрогу. Они су збуњени толиком њеном слободом.

Једнако лишен традиционалног турског морала је и њен фиктивни муж Чаит. Живот му је испуњен алкохолом и дрогом, а на брак са Сибел пристаје само да би је одвратио од суицида. Морални бич у филму „Gegen die Wand” није само у рукама Сибелиних родитеља. Возач аутобуса, Турчин, чуо је разговор Сибел и Чаита о фиктивном браку и избацио их из возила, назвавши их „безбожним псима”.

У филмовима Фатиха Акина радикално одступање од традиционалног морала није само специфичност друге генерације турских имиграната у Немачкој. Већ поменути Чаит рођен је у Турској. Јетеп („Auf der anderen Seite”)

живи у Бремену и бави се проституцијом. И она наилази на моралне супер-визоре. То нису њени родитељи, као што је случај са Сибел, већ двојица њених сународника, који је оштро критикују због посла којим се бави.

Однос друге генерације турских имиграната у Немачкој према религиозности, односно према исламу Акин дотиче тек површно. У Сибелином доживљају света за религију нема места. У Истанбулу се пита: „Бог? Не знам како да верујем у њега после свега што се догодило.” Габријел се религији окреће суочен са великим проблемима. След догађа у филму „Kurz und schmerzlos” упућује на закључак да Габријел у џамију одлази притиснут кајањем због везе са девојком свог пријатеља Бобија. Габријел се у филму моли још једном, у свом стану, и то након што је убио албанског мафијашког боса.

У својим филмовим Фатих Акин не фокусира односе турских имиграната у Немачкој са етничким Немцима и њихове перцепције једних о другима. Нешто од тога, међутим, налазимо у филму „Kebab Connection”. Ибов отац је бесан због сазнања да је његова девојка, Немица Тици, трудна. Отац га се одриче и лишава га наследства због тога што ће добити дете са „неверницом”. Каже, између осталог, да то дете неће говорити његов, турски језик. На крају родитељи, ипак, прихватају „реалност”, јер не желе да њихов син остави Тици на цедилу. У филму видимо и реакцију „друге” стране. Тицина мајка је непријатно изненађена што ће њена ћерка имати дете из везе са Ибрахимом, и поставља питање: „Знаш ли неког Турчина који гура дечја колица?”

Умногome другачије је приказан однос турских миграната са другим емигрантским заједницама у Немачкој. У филму „Kurz und schmerzlos” наилазимо на својеврсну емигрантску солидарност. Турчин, Србин и Грк чине трио ситних криминалаца и аутсајдера. Трио се распада, али се на крају филма поново саставља, додуше, у трагичним околностима – Турчин Габријел се свети локалном албанском босу због убиства своје двојице другова.

Посебно место у филмовима хамбуршког режисера и сценаристе заузима однос турских емиграната према земљи из које су потекли. Проблем носталгије Акин у филму „Auf der anderen Seite” приказује двосмерно. Професор Неџат одлази у Истанбул да пронађе ћерку убијене Јетер. Случајно наилази на немачку књижару и упознаје њеног власника, Немца, који после десет година проведених у Турској мотивисан носталгијом одлучује да се врати у Немачку. У том тренутку настаје преокрет. Професор одлучује да купи књижару, што указује на његову жељу да остане у Турској. Ипак, чињеница да он своју оазу у Турској проналази не било где, већ баш у једној немачкој књижари у Истанбулу, показује његову неспремност на потпуно дистанцирање од Немачке, па он тако, окружен немачком литературом у Турској, мистри своја два идентитета.

У Турску одлази и Чаит, главни јунак филма „Gegen die Wand”. Он покушава да у Истанбулу пронађе своју супругу. Чаит у првом делу филма

агресивно потискује своје турско порекло. И са својим сународницима комуницира готово искључиво на немачком језику. У разговору са Сибелином породицом Чаит тек спорадично говори на турском, а на констатацију њеног брата да је његов турски лош одговара: „Одбацио сам га”. Ипак, на крају филма, по изласку из затвора Чаит се враћа у Турску, налази Сибел и каже јој да жели да оде у Мерсин, место у коме је рођен.

Јасно изражене носталгичне емоције налазимо у филму „Kurz und schmerzlos”. Габријел у таксију каже Алис да жели да се пресели у Турску и затим наводи предности живота у земљи свог порекла („У Турској ниси никада сам.”; „У њој свако сваког зна. Свуда су рођаци.”; „Турска је топла и пуна живота”).

У својим филмовима Фатих Акин се посебно бави другом генерацијом турских имиграната у Немачкој. Она у Акиновим филмовима не одаје утисак хомогене целине. Турски идентитет друге генерације је у Акиновим филмовима недовољно приказан, али је ипак јасно да није код свих његових ликова једнако развијен. На једном полу су ликови као што су Ибо и Сибел, док је на потпуно супротној страни Сибелин брат, који је екстремно конзервативан и снажно везан за свој турски код. Прилично развијен турски идентитет налазимо и код Габријела.

Испитивања на терену помажу нам да употпунимо слику друге генерације турских миграната у Савезној Републици Немачкој. Истраживања која су обухватила припаднике друге генерације турских имиграната и друге генерације имиграната из бивше Југославије указују на нижи ниво интегрисаности и виши степен везаности за порекло код младих Турака. Према резултатима поменутог теренског истраживања, јак турски идентитет присутан је код велике већине припадника друге генерације немачких Турака, међутим, филмови Фатиха Акина не остављају такав утисак.

Према истраживањима спроведеним у оквиру међународног пројекта TI-ES (The Integration of the European Second Generation), међу турским мигрантима друге генерације у Немачкој знатно је слабији осећај „немачке припадности” него код имиграната пореклом из бивше Југославије. Снажан осећај да су Немци регистрован је код око половине испитаних Турака и готово 70% процената емиграната друге генерације из бивше Југославије. С друге стране, две трећине испитаних Турака изјаснило се да снажно а око 17% умерено осећа припадност турском народу.¹¹

11 Inken Sürig und Maren Wilmes, Die Integration der zweiten Generation in Deutschland. Ergebnisse der TIES-Studie zur türkischen und jugoslawischen Einwanderung, у: IMIS-Beiträge, Heft 39/2011, 143-145.

Осећај да си Турчин (%)¹²

Прилично јак	66,2
Средњи	17,3
Прилично слаб	9,1
Нимало	7,4

Потврду јаче везаности турских имиграната друге генерације у Немачкој за своје порекло него код друге генерације југословенских имиграната налазимо и у резултатима испитивања жеље за повратком у земљу порекла. И овде примећујемо да је жеља за повратком израженија код Турака него код младих имиграната пореклом из бивше Југославије. Док је мање од 60% испитаних Турака друге генерације у Немачкој у потпуности одбацило идеју о повратку, на повратак, према истраживању у оквиру пројекта ТИЕС, није помишљало чак 77,3% припадника друге генерације имиграната пореклом из бивше Југославије.¹³

Ставови групе генерације турских и југословенских имиграната у СР Немачкој о повратку у земљу порекла (%)¹⁴

	Турци	Југословени
Сигурно не	58,7	77,3
Можда	27,0	15,5
Вероватно	4,8	1,7
Сигурно	1,2	0,0
Не зна	8,3	5,4

Везаност друге генерације немачких Турака за свој турски и исламски идентитет потврђује и испитивање њихових религиозних осећања, као и испитивање важности етничких критеријума у одабиру пријатеља и партнера. Из истраживања спроведеног у оквиру наведеног пројекта произилази да се чак 67,1% испитаних немачких Турака друге генерације „прилично снажно” а 17% умерено идентификује са исламом. Само 5,8% испитаних се не идентификује са исламом, док је код 10,1% веза са исламом „прилично слаба”.¹⁵

Поменуто истраживање даље показује да се млади Турци у Немачкој друже пре свега са својим сународницима, као и да се приликом избора партнера углавном одлучују за припаднике турске заједнице, по чему се значајно разликују од друге генерације југословенских имиграната.

12 Исто.

13 Исто, 149.

14 Исто.

15 Исто, 151.

Етничко порекло пријатеља током секундарног школовања (%)¹⁶

		Друга генерација Турака	Друга генерација из бивше Југославије
Први најбољи пријатељ	Из сопствене етничке групе	68,8	29,6
	Немац	30,2	64,0
	Из неке друге етничке групе	1,0	6,4
Други најбољи пријатељ	Из сопствене етничке групе	65,2	31,3
	Немац	27,4	52,7
	Из неке друге етничке групе	7,4	16,0
Трећи најбољи пријатељ	Из сопствене етничке групе	53,3	31,0
	Немац	28,4	48,8
	Из неке друге етничке групе	18,3	20,2

Етничка оријентација у избору филма групе генерације имиграната из Турске¹⁷

	Турци друге генерације	
	М	Ž
Немац/Немица	14,4	9,6
Из сопствене етничке групе	82,2	88,7
Из друге етничке групе	3,3	1,7

Наведени подаци јасно упућују на закључак да су припадници друге генерације турских имиграната у Савезној Републици Немачкој остали у великој мери везани за своје турске корене. С друге стране, слика турских емиграната у Немачкој, а посебно друге генерације, у филмовима Фатиха Акина, знатно је мање конкретна и егзактна, али указује на поларизованост младих Турака у Немачкој у погледу њиховог односа према свом пореклу. Разуме се да се у овом случају резултати научног истраживања морају посматрати као релевантнији извор. Такав методолошки приступ неопходан је у било којој анализи филма у научне сврхе, будући да је реч о уметничким делима, у којима се чињенице интерпретирају у складу са естетским критеријумима и личним афинитетима аутора. Реч је, стога, о типу извора који се могу користити само као помоћно средство у реконструкцији реалности, уз неопходну свест о њиховој лимитираности.

¹⁶ Исто, 161.

¹⁷ Исто, 181.

III

ТУРСКА И БАЛКАН

Милош Ковић*

ДВЕ ИМПЕРИЈЕ: БРИТАНЦИ И ОСМАНЛИЈЕ (1774–1923)

Апстракт: Аутор се подухватио анализе односа Британије и Османског царства у деветнаестом веку, у светлу чињенице да се британски фактор и данас повезује са повратком Турске на Балкан. Посматрана у дужој временској перспективи, од 1774. до 1923, политика Велике Британије према Османском царству престаје да одговара популарним представама о „традиционалном пријатељству”. Односи између две империје не могу се, наиме, посматрати одвојено од њихових односа према трећој империји, Русији. Тек тада јасно се види сва променљивост политике Велике Британије према Османском царству и њена спремност да брзо мења савезнике и непријатеље.

Кључне речи: Велика Британија, Османско царство, Русија, међународни односи, деветнаести век

* * *

Османско царство је, према устаљеном мишљењу, у последњем веку свог постојања уживало наклоност и заштиту Велике Британије. Британска империја је, како се тврди, помагала оронилом Османском царству да опстане, да би спречила јачање Руског царства на Балкану и Леванту. Противнике Османлија, укључујући балканске православне хришћане и њихове државе, сматрала је својом непријатељима. Ово „традиционално пријатељство” две империје се, затим, продужава на данашње покровитељство САД и Велике Британије над Турском.

Стварност је била нешто сложенија. У британској спољној политици овога доба једином константом могу се сматрати два принципа: „равнотежа снага” на европском континенту и „одрешене руке” на светским морима и океанима. Равнотежа снага значила је да ниједна велика сила не сме да стекне превласт у Европи. Оног тренутка када би се то догодило, Британија би

---

* Филозофски факултет Универзитета у Београду.

подржала њене противнике. У исто време, европска равнотежа и конфликти омогућавали су Британији да задржи „одрешене руке” и пуну превласт на морима и океанима. У одбрани ових принципа, Британија је брзо, без икакве сентименталности, мењала и савезнике и противнике. То се понајбоље може видети из њене политике према Османском царству у периоду од 1774. до 1923. године.

Моћ, култура и привреда

Исти узрок довео је до успона Британске империје и пропадања Османског царства. Од античког доба до 16. века средиште европске моћи, културе и привреде налазило се у Средоземљу. Оно ће се, после открића америчког континента, постепено изместити на северни Атлантук. Та околност умањује значај ислама, као најчешће навођеног фактора заостајања Османлија за осталим великим силама Европе. Крајем 16. века све средоземне поморске империје – Османско, Венецијанско, па чак и Шпанско царство, окренуто и ка Атлантику – доживљавале су врхунац и у исто време показивале прве јасне симптоме будућег пропадања. Османско царство је, једноставно, слично Венецији и Шпанији, поделило судбину Средоземља. Слабљење Османског царства могло је да се уочи већ током 17. века, да би после пораза под Бечом 1683. оно постало стално и незадрживо. Наредни, 18. век донеће углавном поразе у ратовима са Хабзбуршким царством и појаву новог, много опаснијег непријатеља на северу – Руског царства.

У исто време Енглеска се, пошто је потопила шпанску „Непобедиву армаду” 1588, уздизала у велику силу. После обрачуна са Шпанијом, Енглеска је, ратовима и економским мерама 17. века, срушила поморску моћ Низоземске. У 18. веку, сада већ као Велика Британија, окренула се против Француза. Тај сукоб британска историографија назива Другим стогодишњим ратом и смешта га у доба од ратова са Лујем XIV до обрачуна са Наполеоном (1688–1815). Главни циљ свих ратова са Шпанијом, Низоземском и Француском била је превласт на Атлантику, потом и на Индијском океану и Пацифику. Утрехтским миром из 1713. Британија је, поред осталог, започела и продор у Средоземље. Ту је њено присуство било јасно видљиво већ од друге половине 16. века. Али 1713. она је заузела Гибралтар, да би, до 1815, освајањем Малте и Јонских острва, успоставила ланац својих медитеранских упоришта.

Просветитељство је британски политички систем учинило узором за многе европске интелектуалце. Викторијанци су, потом, успоставили културни образац, који су средње класе континенталне Европе марљиво опонашале. Британија је већ у позном 18. веку стекла и зналачки користила оно што се данас назива мека моћ. То се лепо види из текстова интелектуалаца

поражене Француске, од Монтескјеа и Волтера, до Иполита Тена, о предности енглеских над француским установама.

Прави темељ британске моћи успоставиће, ипак, Индустијска револуција. Започета у Великој Британији, она ће овој земљи дати огромну технолошку и финансијску предност над остатком планете и претворити је у, како се тада говорило, „радионицу света”. Када пређе Ламанш, Индустијска револуција ће постепено променити лице Европе, потом и целе планете.

У 19. веку Велика Британија ће, тако, достићи свој врхунац, док ће Османско царство баш тада дочекати најгоре дане и коначну пропаст. То би, у најкраћем, била прва скица за заједнички портрет два савезника.

За љубав је потребно троје

Најважнији узрок пријатељства двеју империја био је, наравно, заједнички непријатељ. Руско-турски рат 1768–1774. данас се сматра правим почетком Источног питања. Тај израз настао је у дипломатским салонима 19. века и означава питање ко ће приграбити поседе банкротираног Османског царства на Балкану и Леванту. Мировни уговор који је Османско царство морало да потпише са Руским царством у Кучук-Кајнарцију 1774. био је најнеповољнији у историји Османлија. Њиме је започела ера превласти Русије у историји Источног питања.

Британија није реаговала на ове догађаје. Била је заузета преотимањем француских колонијалних поседа, а потом и поразима у сукобу са сопственим колонистима у Северној Америци. Штавише, дотадашња историја руско-енглеске сарадње, бар од 16. века, протекла је у добрим, често и савезничким односима. У одлучујућој бици овог руско-турског рата, у заливу Чесме, 1770. године, делом руске флоте је, уз одобрење енглеског Адмиралитета, командовао Енглез, адмирал Џон Елфинстон.

Међутим, због губитка америчких колонија 1783, Британија ће се много више окренути својим поседима у Индији. То ће, постепено, довести до пораста стратешког значаја Средоземља, Балкана и нарочито Леванта за њене интересе. Османско царство је ипак представљало главну копнену комуникацију Британске империје са Индијом.

Први походи Русије ка југу и њене намере да постане средоземна поморска сила у Лондону ипак нису изазвали подозрење. О томе сведочи и равнодушност двора, парламента и већинског јавног мњења према упозорењима премијера Вилијама Пита Млађег, после руског заузимања турске тврђаве Очаков на Црном Мору 1791. године. Његове тврдње да је Русија тиме угрозила британске интересе биле су најаве огорченог британско-руског супарништва у Османском царству.

У том тренутку, међутим, главни савезник Османског царства, већ скоро три века, није била Британија, него Француска. Такву поделу карата потврдио је заједнички рат Британије и Русије против Наполеонове Француске и Османског царства. То ће додатно одложити склапање савезништва Британије са Османлијама. У рату који су од 1807. до 1809. године Британија и Русија водиле против Османског царства као Наполеоновог савезника британски бродови ће, чак, 1807, угрозити и сам Цариград.

У том рату већ су се, као нови чинилац, појавили и балкански народи. Као руски и британски савезници, Срби су се борили под командом Карађорђа и митрополита Петра I Петровића. Карађорђе ће без успеха те 1807. покушати да у Букурешту успостави непосредне везе са Енглезима, док ће владика Петар садејствовати са њиховом флотом у борбама за ослобођење Боке Которске од Француза.

Победа над Наполеоном учинила је Русију најјачом копненом силом у Европи. Мора и океани припадали су, наравно, Британцима, али је моћ Русије већ пробудила подозрење у Лондону. Лорд Кеслреј, британски изасланик на Бечком конгресу, успешно је спречавао покушаје руског цара Александра I да на конгресу изнесе план за заштиту Срба од турског зулума, после слома Карађорђевог устанка. Кеслреј је Проти Матеји Ненадовићу и Димитрију Давидовићу, одбијајући да их прими, поручио да је Османско царство традиционални савезник Британије.

Управо ће балкански национални покрети послужити као повод за почетак британско-руског сукоба и британско-турског савезништва. У средишту тог догађаја се, међутим, неће наћи Срби, него Грци.

Русофобија и туркофилија

Грчка је, много више од Србије, могла да рачуна на наклоност британских политичких елита. Бити образован у 18. и првој половини 19. века значило је, пре свега, познавати античко грчко и римско наслеђе. Уз то, обале Грчке могле су ратној флоти Велике Британије да понуде много добрих лука. У време Грчке револуције (1821–1829) Британци, Руси и Французи, вођени филхеленством, али и међусобном борбом за утицај на Балкану, ушли су у оружане сукобе са Османским царством. У бици код Наварина 1827. бродови три земље, под командом британског адмирала Кодрингтона, потопили су флоту Ибрахим-паше и отворили пут за ослобођење Грчке.

Наварино, међутим, представља преокрет у односима Британије, Османског царства и Русије. Те године умро је британски премијер Џорџ Канинг, који је грчке одметнике био признао за ратујућу страну и послао флоту у турске воде. На његово место дошао је војвода Велингтон, који је, као и краљ Џорџ IV, ову битку називао „крвавом грешком”. Канинг и Велингтон биће

родоначелници две традиције у британској политици према Османском царству, Русији и балканским хришћанима.

Русија је, наиме, већ следеће године, објавила рат Османском царству, да би га 1829. натерала да у Једрену потпише мировни уговор. Тиме је Османско царство стављено под старатељство Русије. Велингтон и његови пријатељи тврдили су да је Русија искористила филхеленски ентузијазам Британије и Француске те да је уз помоћ њихове флоте, само за себе, не обазирајући се на савезнике, изборила доминантан положај на Истоку. За овај део британског јавног мњења Грци и остали балкански побуњеници престали су да буду хришћански мученици. Од тада у њима су видели само оруђе руског империјализма.

Нова потврда постојећих сумњи и коначни окидач за ширење русофобије у британском јавном мњењу била је Египатска криза, у којој је Британија иступила као бранилац територијалног интегритета Османског царства, док је Русија, поново, за себе изборила водећи положај, натеравши султана да са њом у Ункјар-Искелесију потпише посебан уговор (1833). Он се сматра врхунцем руског утицаја у историји Источног питања и Османског царства. Гнев Британаца није толико изазван страхом од затварања главног пута ка Индији колико опасношћу од поремећаја равнотеже снага и губитка престижа најаче и највеће колонијалне силе у Европи.

У британској јавности 1833. јавио се нов феномен, русофобија, која постепено обухвата најшире друштвене слојеве. Један од рукаваца русофобије била је, како тврди Милорад Екмечић, и србофобија. Управо у овом добу се, како смо видели, уобличава слика балканских православних хришћана, нарочито оних словенских, као верних слугу Русије и непријатеља Запада. Извештаји британских конзула, који су службовали у готово свим крајевима пространог Османског царства, скоро без изузетка, били су препуни израза поштовања према Османлијама и непријатељства према безазленим политичким покретима локалних народа. Такав протурски став у неку руку ће постати традиција у британском Форин офису.

Најбољи пример дао је сам лорд Палмерстон, државник који је дуго водио спољну политику Британије, од 1830. до 1865. године. Овај филхелен, близак Канингу, после 1833. потпуно је променио став према Грцима, Османлијама, Русима и Источном питању. Уместо стварања слободне Грчке, до краја живота заговарао је одлучну одбрану Османског царства од Русије и балканских одметника. Није случајно управо Палмерстон био главни проповедник империјалне „политике топовњача” и права Британије да интервенише било где, у целом свету, уколико закључи да су у питању интереси њених грађана. Свој печат утиснуо је не само политици Британије према Османском царству, Русији и Балкану него и њеној светској политици.

Палмерстон је, иако либерал, наставио спољнополитичку традицију конзервативца Велингтона. С друге стране Канингову политику на Истоку наставила је група конзервативаца коју су звали „пиловцима” због њихове верности Роберту Пилу, премијеру који је 1846. укинуо чувени Житни закон и тиме олакшао незавидан положај Ирске. И став према ирском питању утицао је, наиме, на одређивање британских државника према Источном питању. Британске политичке елите знале су да је њихова власт над Ирском била онолико легитимна колико је легитимна била власт Османлија над Балканом. Насупрот Пилу, Палмерстон је потицао из англиканске аристократске елите из Ирске, слоја који је већ вековима владао католичком Ирском. Најистакнутији Пилови наследници лорд Абердин и Вилијам Гледстон били су учени хеленисти, преводиоци античких класика, при чему је Гледстон показивао и посебно поштовање према православној цркви. Иако су били неповерљиви према Русији, у њиховим гледиштима и политици ни изблиза није било такве русофобије ни непријатељства према балканским хришћанима као код Палмерстона. Према Османском царству нису гајили велике симпатије. На тај начин ове две супротстављене традиције у британској политици према Османском царству, у три генерације, дале су, као антиподе, Канинга и Велингтона, Абердина и Палмерстона, Гледстона и Дизраелија. Управо ће Бенџамин Дизраели у једном говору у Парламенту јасно дефинисати разлике између ове две „школе мишљења” о Источном питању.

Британска русофобија јачала је током тридесетих, да би се, пошто је Палмерстон успео да 1841. врати Русију у „концерт великих сила” на Истоку, примирила четрдесетих година 19. века. Потом је букнула уочи Кримског рата (1853–1856) и распламсавала се током њега. Британија је тада коначно ушла у рат против Русије да би, како се тада говорило, одбранила „интегритет и независност Османског царства”. Кримски рат, у коме су се Британци против Руса борили раме уз раме са Турцима, Французима и Пијемонтезима, био је најкрвавији рат на тлу Европе од Наполеона до Првог светског рата. Прогутао је преко пола милиона људских жртава и остао дубоко утиснут у културу и националну свест Британаца. Сећање на тај поход на Русију и данас чувају бројни споменици и трофеји из Кримског рата, широм Британије и Комонвелта.

У наредне две деценије Британија ће водити конзервативну политику очувања и одбране поседа Османског царства на Балкану. Тада почиње убрзано задуживање Османског царства у Лондону и Паризу. Султани су трошили огромна средства на сопствени луксуз. Корупција је остала уобичајена појава у царству. Британци су, међутим, крварили за Турке и сада су од њих тражили да спроведу реформе које су званично обећали на крају Кримског рата 1856. године. Ипак, чак су и британски конзули јављали о новим насиљима над хришћанским поданицима. У деловима британског јавног мњења

осећало се све јаче незадовољство због неизвршавања обећаних реформи. Било је и оних који су заговарали протеривање Османлија са Балкана, али под условом да их ту замени „цивилизованација” Аустрија. Мало је било јавних личности које су као Вилијам Гледстон веровале да би ланац независних националних држава на Балкану могао да представља много поузданију брану против Русије него ослабљено Османско царство или нови, аустријски тутори. Чак и Палмерстон је умео да размишља на такав начин. Тридесетих година 19. века успео је да придобије кнеза Милоша Обреновића за пружање отпора Русима, али се тај покушај завршио протеривањем и Милоша и Палмерстоновог конзула у Србији, пуковника Хоџа. По савету свог министра Гледстона, Палмерстон је 1864. Грцима, да би их придобио, предао на управу Јонска острва, која су још од Бечког конгреса припадала Британији.

Две традиције сукобиле су се на улицама британских градова у време Велике источне кризе 1875–1878. До Лондона су, на име, године 1876. стигле вести о масовним злочинима Османлија у Бугарској. Противници премијера Дизраелија, које је водио Гледстон, на митинзима широм земље тврдили су да су управо Дизраели и британска влада безусловном подршком охрабрили Османско царство да се упусти у обрачуне са сопственим поданицима. Гледстон се јавно кајао за своју министарску улогу у време Кримског рата и захтевао од Османлија да напусте Европу. Дизраели и његове присталице тврдили су, опет, да су митинзи опозиције само слали Петрограду поруке о неслози у Британији и охрабривали Русију да крене у одлучујући обрачун са Османским царством. И заиста, када је избио нови руско-турски рат и пошто су руске трупе стигле до Сан Стефана, места у непосредној близини Цариграда (данас се ту налази аеродром *Кемал Ататјурк*), у водама Мраморног мора сачекала их је британска ратна морнарица. Дизраели је, упркос јавном мњењу, био спреман да, због Османског царства, поново зарати са Русијом. Руси су његове претње схватили озбиљно, поготово зато што је Аустроугарска слала јасне сигнале да ће се придружити Британији.

Штавише, Британци су се против Руса послужили и исламском солидарношћу. Индијске муслимане позивали су у одбрану султана, који је у исто време био калиф сунитског света. Лично је Дизраели, приватним каналима, охрабривао њихову мобилизацију. До краја маја 1878. британска флота ће на Малту пребацити око 7.000 индијских колонијалних војника, спремних да буду бачени на Балкан, у борбу против Руса и њихових балканских савезника, Срба, Румуна и Грка. На исти начин Британци су позивали и муслимане западнокинеске провинције Кашгар да се супротставе Русима. И Албанска лига, формирана уз турску помоћ 1878. у Призрену, да би зауставила продор Србије, Црне Горе и Грчке у Стару Србију и Епир, прожета панисламистичким идејама, имала је подршку Енглеза.

Руске трупе 1878. нису ушле у Цариград. Зауоставиле су се и војске Румуније, Србије, Црне Горе и Грчке. Други пут у само две деценије, Велика Британија је дословно спасла Османско царство.

Крај „традиционалног пријатељства“

Иако је неуморно понављао фразе о одбрани „територијалног интегритета и независности Османског царства“, Дизраели је, у ствари, све време кризе био спреман на поделу Османског царства, уколико се оно распадне, али под условом да Британија добије свој „лавовски део“ – Цариград и још једну луку на Леванту. Султан је, ипак, остао у Цариграду, али су на Берлинском конгресу 1878. велике силе, под вођством Британије и Немачке, поделиле његове европске поседе. Аустроугарска је ушла у Босну и Херцеговину, Русија у Бугарску, а Србија, Црна Гора и Румунија добиле су независност. Као награду за помоћ, Британци су Османлијама одузели Кипар. После Дизраелијеве куповине дела акција Суецког канала (1875), који се формално налазио на територији Османског царства, заузимање Кипра само је потврдило да је Британија била спремна за учешће у распарчавању поседа свог „традиционалног савезника“.

То није било све. Британци су вршили притисак, уз отворене претње, на султана Абдула Хамида II да пристане на аустроугарску окупацију Босне и Херцеговине. Дизраели је, на име, охрабривао амбициозне планове Аустроугарске на Балкану, не би ли је, уместо ослабљене Турске, поставио на пут Русији ка југу. Како би тобоже пружили подршку Турској против Русије, Британци су радили на успостављању мреже својих војних посматрача у Малој Азији. У Египту су, заједно са Французима, брзо стекли пуну контролу над финансијама банкротираниог кедива Исмаила. Када је Абдул Хамид II од Британаца затражио финансијску помоћ, они су му предложили да најпре прими њихове економске стручњаке, који би прецизно утврдили стање његове благајне. Султану није требало дуго да схвати да је то била иста процедура која је његовог вазала Исмаила прво претворила у послушно оруђе Британаца и Француза, да би га, већ 1879, лишила и престола. Лорд Солзбери, Дизраелијев министар спољних послова, познат као непријатељ Османског царства, у својим писмима отворено је тврдио да ће будућност Османског царства бити слична судбини Индије те да ће оно постепено потпасти под власт Британије.

Султан Абдул Хамид II није смео да губи време. Брзо се ослободио свих аранжмана са Британцима. Наредио је да се задави већ протерани Мидхатпаша, некада главни човек Британаца у Цариграду. Султан је чак почео да се окреће Русима, да би, од почетка осамдесетих година 19. века, широм отворио врата османске армије за немачке војне стручњаке. Панисламистичке идеје, које су Британци некада неговали, сада су се окренуле против њих. У Форин офису су с правом подозревали да је султан спреман да против њих

употреби индијске муслимане. Абдул Хамид II је, у складу са окретањем од либералне Британије и републиканске Француске ка конзервативној Немачкој, у унутрашњој политици учинио заокрет од танзиматских реформи својих претходника ка конзервативном исламизму.

Односи између Британског и Османског царства више никада неће бити онакви какви су били од 1833. до 1878. године. Они ће се погоршати када Гледстон, после изборне кампање која се заснивала на критици Дизраелијеве политике у Источном питању, буде заузео премијерско место (1880). У наредне две деценије на положају премијера смењиваће се двојица противника Османског царства, вођа либерала Гледстон и вођа конзервативаца Солзбери. Када Гледстон буде султану коначно отео Египат (1882), Британија ће стећи тако важно упориште на свом путу ка Индији да ће чак и могућност изласка Русије на Босфор и Дарданеле престати да је узнемирава.

Штавише, свој пословични прагматизам Британци су потврдили када је Солзбери 1885. подржао уједињење исте оне Бугарске коју је на Берлинском конгресу, само седам година раније, заједно са Дизраелијем, немилосрдно исекао на комаде. Шта се то у међувремену променило? Бугари су се заморили од братског загрљаја Русије и почели да се окрећу ка Аустроугарској. Као аустријски и британски клијент, Бугарска се претворила у нову брану ширењу руског утицаја ка југу.

Лорд Солзбери је Британију држао у најгешњој вези са блоком Централних сила – Немачке, Аустроугарске и Италије. Сарадња са германским силама одговарала је и наклоностима краљице Викторије и расположењу британског већинског јавног мњења. Данас се пречесто заборавља да је савез Русије и Француске из 1894, којим је положен темељ Антанте, био уперен против Велике Британије, њиховог заједничког непријатеља. У ери отимања за колонијалне поседе, Француска се са Британијом сударала у Африци, док се Русија са њом сукобљавала на широком простору од Балкана, преко Ирана и Авганистана, до пацифичких обала Кине.

Па ипак, чим је Немачка постала исувише јака и насртљива, Британија је променила страну и окренула се Француској, па чак и Русији. И овај сукоб отворен је на подручју Османског царства. Већ средином деведесетих година 19. века немачки амбасадори у Цариграду потиснули су британске, као људи од султановог поверења. Абдул Хамид II дао је, међутим, Немцима и концесију да изграде „Багдадску железницу”, од Цариграда до Багдада. Уколико су и могли да дозволе улазак Немаца у Малу Азију, Британци нису хтели да се помире са губитком утицаја у нафтом богатој Месопотамији. У томе су могли да рачунају на пуну подршку Русије. Главни сукоб Британије и Немачке одигравао се, ипак, на океанима. Немачка се усудила на трку са Британијом чак и у производњи ратних бродова.

У исто време Русија је, после пораза у рату са Јапаном и Револуције 1905, престала да угрожава виталне интересе Британије. Њено слабљење на Балкану довело је до вакуума моћи, у који су брзо ушле Аустроугарска и Немачка. То се видело по њиховим отвореним амбицијама у Старој Србији и Македонији и по појачаном притиску Аустроугарске на Србију. Пошто се са Француском 1904. нагодила у северној Африци, Британија се са Русијом 1907. споразумела и о широком простору од Тибета до Ирана. На основу тих класичних империјалистичких споразума о подели туђих земаља и територија створена је Антанта. Догодило се оно што је до тада било незамисливо. Британија и Русија постале су савезници. Оне ће то и остати све до Руске револуције 1917. године. Баш као у Наполеоново доба, Османлије су се нашле на страни њиховог заједничког противника. Разлика је била само у томе што овога пута равнотежу снага није угрожавала Француска Наполеона Бонапарте, него Немачка Вилхелма II.

Већ у време османлијских покоља над Јерменима 1894–1896 године, лорд Солзбери је захтевао заједничку реакцију великих сила. Британија је, међутим, наишла на отпор Русије, која је, као и Аустроугарска, хтела *status quo* у Турској, да би мирно могла да се бави Далеким истоком. Од времена покоља у Бугарској 1876, улоге су се потпуно промениле. Солзбери је ишао тако далеко да је чак размишљао о смењивању Абдула Хамида II, па чак и о пропуштању Русије у Босфор и Дарданеле. „Традиционално пријатељство” Британског и Османског царства већ тада је било прошлост.

Британци су брзо разумели да ће Младотурци, пошто су преузели власт у Османском царству 1908, наставити са султановом пронемачком политиком. То се није променило чак ни пошто су му Централне силе, након аустроугарске анексије 1908, коначно узеле Босну и Херцеговину. Када се Русија, побеђена на Далеком истоку, вратила на Балкан, Немачка ју је, у Анексионој кризи, јавно понизила ултиматумом из марта 1909. године. Британија и Француска су, међутим, одбиле да се сукобе са Централним силама због Босне, Србије и Црне Горе. Нико у Британији није тада помислио да би требало бранити територијални интегритет Османског царства, као што је учињено 1854. или 1878. године. Јер Босна и Херцеговина су, иако су их Срби сматрали својим земљама, формално правно до тада припадале Османском царству. Тада је, међутим, већ свима било јасно да ће бити рата и да би он могао да избије баш због даљег комадања османских земаља.

Коначан обрачун

Напад Италије на Либију 1911. године, после аустроугарске анексије Босне и Херцеговине, потврдио је да је дошло време коначне поделе султанових поседа између великих сила. Италијани су, потом, ратна дејства против

Османлија проширили на Додеканез, па и на саме Дарданеле. Србија, Црна Гора, Бугарска и Грчка ове сигнале су протумачиле као јасан знак да је време за акцију. У томе су имале подршку Русије.

Балкански ратови решили су питање будућности европских посета Османлија у духу начела „Балкан балканским народима”. Током њих Британија ниједним потезом није покушала да одбрани „територијални интегритет и независност” Османског царства. Уместо тога, њена дипломатија бавила се спречавањем сукоба Русије и Аустроугарске, који би, неминовно, у општи рат увукао Немачку, Британију и Француску. Зато је, у кризама које је изазвала одлучност Аустроугарске да из северне Албаније протера српску војску и устроји албанску државу, чак и по цену светског рата, Русија остала без одлучне подршке Британаца и Француза. С друге стране, Британци су подржали стварање независне Албаније. Стари престиж Велике Британије на Истоку потврђен је чињеницом да су преговори о миру и новим границама вођени у Лондону. И у кризи изазваној упућивањем преко четрдесет немачких официра, војних инструктора, у Турску и постављањем генерала Лимана фон Сандерса за команданта трупа у самом Цариграду (1913–1914) Британци су, уз уздржану подршку, ипак у први план пустили Русе да се сукобљавају са Османским царством и Тројним савезом. Османском ратном флотом ипак је још командовао британски адмирал Лимпус.

Управо је та уздржаност подстакла немачке државнике да поверују да ће Британци, када је Велики рат заиста отпочео, и то поново због балканског повода, остати по страни. Британија заиста није хтела да ратује због Србије и Балкана. Зато је њен улазак у рат потврдио да је Сарајевски атентат био само повод; изговор који су Британци искористили да се укључе у овај светски рат за моћ и колоније био је упад Немаца у Белгију.

Османско царство се, на основу тајног споразума, већ 2. августа 1914. придружило Тројном савезу. Британци су о томе брзо добили јасне сигнале: у септембру 1914. Лимпуса је на месту команданта османске флоте заменио немачки адмирал Вилхелм Сушон. Када се почетком новембра 1914. коначно нађу у отвореном рату са Османлијама, Британци ће брзо реаговати. Припојили су Кипар, учествовали у заједничком поморском нападу на Дарданеле и искрцали своје индијске трупе у Месопотамији.

У наредним ратним годинама, Велика Британија није показала нимало бољећивости према свом „традиционалном савезнику”. Напротив, у преговорима са савезницима о подели Османског царства, марта и априла 1915, Британци су, брже и спремније од Француза, пристали на захтев Руса да добију Цариград и северне обале Мраморног мора. На основу споразума из 1916. и 1917. за себе су коначно обезбедили утицај и територије на пространом делу османских посета који се, у виду полумесеца, протезао од Басре до Палестине и Египта. Сирију и Киликију препустиће Французима, јерменске

земље на истоку Мале Азије обећали су Русима, а западне и јужне обале Мале Азије Италијанима.

У ратна дејства против Турака Британци су ступили у фебруару 1915, када су, заједно са Французима, започели напад на Галипољу. Турски митраљеви косили су британске војнике на истим оним местима која је, само неколико деценија раније, Британија, за рачун Турске, бранила од Руса. Дарданелска операција биће завршена крајем 1915, у поразу и срамоти британског оружја. Слично Кримском рату, искрцавање на Галипољу остало је урезано дубоко у колективном памћењу британских поданика (нарочито Аустралијанаца и Новозеланђана), али и Турака.

У исто време, предан рад Британаца на подстицању Арапа на побуну против Османлија уродио је плодом. Почевши од устанка у Меки 10. јуна 1916, Арапи су се уз подршку британских официра, међу којима је Лоренс од Арабије био само најпознатији, дизали на оружје. Британци су у марту 1917. ушли у Багдад, у децембру исте године у Јерусалим, а у октобру 1918. у Дамаск. Поверење које су стекли међу појединим арапским вођама ипак их није спречило да, у новембру 1917, на основу Балфурове декларације обзнане стварање будуће јеврејске националне државе у Палестини. Пад царске Русије 1917. лишио је Британију моћног савезника, али ју је, како су тврдили Лојд Џорџ и његови министри, ослободио обавеза из претходно потписаних уговора о поделама османских територија. У тренутку коначног пораза Османског царства, Британија је била кључна сила која је одлучивала о његовој судбини. И само примирје, на острву Мудрос, крајем октобра 1918, потписао је, у име Антанте, британски адмирал Калторп; Французи и Италијани су о његовим одредбама обавештени тек накнадно. На крају рата британске трупе владале су Месопотамијом, Сиријом и Палестином.

Коначно решење балканског питања, кроз национална уједињења Срба, Румуна и Грка, више се није тицало Турака, него Аустријанаца, Мађара и Бугара. За разлику од њих, Турци су, међутим, захваљујући међусобицама унутар Антанте, добили довољно времена да се опораве и обнове отпор. Од примирја у Мудросу до потписивања мировног уговора у Севру, августа 1920, протекло је скоро две године. Британска, француска и италијанска окупација, улазак непријатеља у Цариград и перспектива губитка пространих територија нису, наиме, Турке понизили онолико колико искрцање Грка у Смирни, 15. маја 1919, уз подршку Британије, Француске и САД. Инвазија њихових дојучерашњих поданика, *раје*, на малоазијско тле обновила је турску националну самосвест. Због узастопних победа Кемал-паше из борбе су почеле да се повлаче Француска и Италија. Совјетски Савез је чак, угрожен одредбом уговора из Севра о слободном пролазу ратних бродова великих сила кроз Дарданеле и Босфор, са Кемал-пашом у марту 1921. потписао савезнички уговор. Руси и Турци су се тако нашли удружени против заједничког

непријатеља, Велике Британије. Лојд Џорџ се, наиме, показао као главни непријатељ Турака. Слом Грка у августу 1922. учинио је, међутим, све планове Британаца, укључујући и онај о обнови независне Јерменије, беспредметним. На корак од непосредног војног сукоба са Турцима, Британци су се одлучили на примирје. Споразум је потписан у Муданији 11. октобра 1922. Осам дана касније пала је влада Лојда Џорџа. Коначно, 1. новембра 1922, Кемал-паша и његови Младотурци укинули су Османско царство и прогласили републику. Сасвим симболично, последњи султан, Мехмед VI, 17. новембра 1922. укрцао се на британски ратни брод и њиме отпловио на Малту. Калифат ће бити укинут 1924. године. Мировни уговор потписан у Лозани 24. јула 1923. значио је међународно признање турске националне државе и коначног нестанка Османског царства. Британци су се повукли из Цариграда. Сирију су предали Французима, али су остали господари Египта, Палестине и Месопотамије. Источно питање било је решено.

* * *

Посматрана у дужој временској перспективи, од 1774. до 1923, политика Велике Британије према Османском царству престаје да одговара популарним представама о „традиционалном пријатељству”. Односи између двеју империја не могу се, наиме, посматрати одвојено од њихових односа према трећој империји, Русији. Тек тада јасно се види сва променљивост политике Велике Британије према Османском царству и њена спремност да брзо мења савезнике и непријатеље. Доба од 1774. до 1829. почело је и окончало се војним садејствима Британаца и Руса против Турака. „Традиционално пријатељство” Британије и Османског царства постојало је само у периоду од 1833. до 1878. године. Доба од 1878. до сукоба са Немцима на Истоку 1895. и измирења са Русима 1907. може се назвати прелазним, да би, са уласком Османског царства у Први светски рат на страни Централних сила, Велика Британија постала његов најогорченији непријатељ. Она је то остала и после пропасти Русије и током коначног решавања Источног питања – укидања Османског царства и стварања турске националне државе.

Литература

- A. Özcan, *Pan-Islamism: Indian Muslims, the Ottomans and Britain 1877-1924*, Leiden 1997.
- A. P. Saab, *Reluctant icon: Gladstone, Bulgaria, and the working classes, 1856–1878*, Cambridge Massachusetts/ London 1991.
- A. Hourani, *A History of the Arab Peoples*, London 2005.
- B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford 2002.

- G. L. Iseminger, "The Old Turkish Hands: The British Levantine Consuls, 1856–1876", *Middle East Journal* 22: 3 (1968), 297–316.
- G. Cecil, *Life of Robert Marquis of Salisbury II 1868–1880*, London 1921.
- D. Brown, *Palmerston: A Biography*, Yale 2012.
- J. A. S. Grenville, *Lord Salisbury and Foreign Policy: The Close of the Nineteenth Century*, London 1964.
- J. H. Gleason, *The Genesis of Russophobia in Great Britain. A Study of the Interaction of Policy and Opinion*, Cambridge Mass./ London/ Oxford 1950.
- K. Martin, *The Triumph of Lord Palmerston. A Study of Public Opinion in England before the Crimean War*, London 1963.
- M. Екмечић, *Дујо крейшање између клања и орања: Историја Срба у Новом веку (1492–1992)*, Београд 2007.
- M. Ković, *Disraeli and the Eastern Question*, Oxford 2011.
- M. S. Anderson, *The Eastern Question 1774–1923. A Study in International Relations*, London/ Melbourne/ Toronto/ New York 1966.
- M. Todorova, *Imagining the Balkans*, New York/ Oxford 1997.
- P. J. Cain/ A. G. Hopkins, *British Imperialism 1688–2000*, Harlow/ London/ New York/ etc. 2002.
- P. Kennedy, *The Realities Behind Diplomacy. Background Influences on British External Policy, 1865–1980*, Glasgow 1981.
- R. Millman, *Britain and the Eastern Question 1875–1878*, Oxford 1979.
- R. Shannon, *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*, London/ Edinburgh/ Paris/ Melbourne/ Johannesburg/ Toronto/ New York 1963.
- S. Gopal, *British Policy in India 1858–1905*, Cambridge 1965.
- H. Inalcik and D. Quataert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Vol. II: 1600–1914, Cambridge 1999.
- H. C. G. Matthew, *Gladstone 1809–1898*, Oxford 1997.
- W. N. Medlicott, *The Congress of Berlin and After: A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement 1878–1880*, London 1963.

ЈУГОСЛОВЕНСКО-ТУРСКИ ДЕМОГРАФСКИ АРАНЖМАНИ ДО СРЕДИНЕ ПЕДЕСЕТИХ ГОДИНА 20. ВЕКА

Апстракт: Текст представља осврт на процес „деосманизације” Југославије који се одвијао током тридесетих и педесетих година 20. века. Ради се о истоветном феномену у две потпуно различите ситуације, под два идеолошки супротстављена режима. Поред прегледа билатералних споразума Југославије и Турске, указаћу на сличности у исељавању муслимана које је подржавала југословенска држава, упоређујући четири параметра: могућу мотивацију људи за кретање ка Турској, методологију и механизме исељавања, обим и размере миграције, као и међународни контекст у коме се она одвијала.

Кључне речи: Југославија, Турска, исељавање, муслимани, аграрна реформа

* * *

Мотивација: статус у краљевској и социјалистичкој Југославији

Након оба светска рата спроведен је процес аграрне реформе и колонизације, који је био сличан по карактеру и обиму. Укидањем феудалних односа, маса муслиманских земљопоседника остала је без извора прихода па се њих 60% преоријентисало на занате и трговину. Притом је четвртина свих имања, предвиђених за колонизацију, спадала у тзв. безвласничко земљиште које су муслимани напустили после 1912. године. Чак и по окончању Другог светског рата, мере колективизације, експропријације и других имовинских ограничења, директно су погађале преостале турске земљопоседнике.¹ У оба

* Институт за новију историју Србије.

¹ Закон о ревизији аграрне реформе (1945) и национализацији зграда за рентирање (1958) су нарочито подстакли неодлучне да крену за Турску. Овом приликом се захваљујем

случаја, напуштене земљишне парцеле су служиле као награда ратним добровољцима. Истина, исељавање муслимана непосредно након 1945. у почетку је сматрано непријатељским актом, па су муслимански војници све чешће дезертирали из југословенске војске, бежећи преко границе.

Резервисано, или чак непријатељско држање муслимана различитог етничког порекла према српској и југословенској држави током ратова, створило је неповерење режима према њима на Санцаку и Косову, било да се радило о краљевској или социјалистичкој Југославији. Другим речима, њихово скромно учешће у антифашистичком покрету сврстало их је у „непожељне” и „нелојалне” мањине, чак и у Титовој Југославији. Из тог разлога је већ 1945. Санцак изгубио територијалну аутономију, предвиђену свега две године раније у Пљевљима, када је основан ЗАВНО Санцака. Мере „реторзије” и обрачуна са „реакцијом” и „класним непријатељем” довеле су фебруара 1945. до увођења војне управе на Косову, приликом које је страдало доста цивилног становништва, док су многи напустили земљу. Већ наредног месеца, из безбедносних разлога је донето решење о привременој забрани повратка српских и црногорских предратних колониста на Косово, да би 1. априла исте године Тито наредио да се они ипак врате на своја имања.² Упркос ригидном односу нових власти према „нелојалним мањинама”, главни притисак на становништво Санцака и Косова током рата је долазио од стране четничког покрета. Дража Михаиловић је на свом суђењу 1946. признао да је лично потписивао планове за исељавање санџачких муслимана „ма где ван југословенске територије”.³ Ратни злочини над санџачким и косовским муслиманима и рушење верских објеката такође су узроковали стање колективног страха и осећај егзистенцијалне угрожености.

Послератна забрана шеријатских судова (1946), ношења фереџе (1950) и затварање верских школа и муслиманске штампарије у Сарајеву (1964) поспешили су даље исељавање. Сликe адвоката који на магарцима обилазе муслиманска села и пропагирају исељавање у Турску, биле су типичне за крај четрдесетих година, а нарочито након резолуције Информбироа, када су многи Албанци оптуживани за шпијунажу у корист Енвер Хоџине Албаније. У жеку потраге за унутрашњим непријатељима, почетком педесетих година, режим је у Новом Пазару открио организацију „Млади муслимани” која је растурала летке по џамијама, противећи се владиним секуларним мерама.

колегиници др Радмили Радић на уступљеној грађи Дипломатског архива Министарства спољних послова.

2 Safet Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2006, 464–467. На Косово се вратила свега половина прогнаних Срба и трећина црногорских колониста, док су остали отишли у Војводину или се трајно населили у Србији.

3 *Isto*, 463.

Припадници ове „терористичке организације” су драконски кажњени а прогон „одметника” је настављен у прибојском, сјеничком и тутинском крају.⁴

Само кроз аграрну реформу 1946. босанским муслиманима је одузето 618.000 хектара земље.⁵ У брдско-планинским крајевима Санџака одузимање „вишка земљишта” је довело тамошње становништво на руб егзистенције, нарочито након реформи 1952. године. Са друге стране, приликом насељавања плодних равница у Војводини, било је мало муслиманских интересената, обесхрабрених гласинама како их аграрне власти неће колонизовати заједно, већ да ће их раштркати по целој покрајини.⁶ Многи крајеви Санџака били су без лекара и здравствених станица све до 1953. године, када је отворен први средњи дом здравља.⁷

Својерсни облици просветне и културне дискриминације уочљиви су у обе Југославије. У меморандуму, упућеном Трећем конгресу националних мањина у Женеви 1927. представници ВМРО су упозорили да су турске школе у македонским окрузима биле пред затварањем, да албанске и не постоје, те да су власти све „Србе мухамеданске исповести” депортовале у Турску.⁸ Отварање школа на турском језику у албанским срединама, немогућност упошљавања у државној служби, забрана политичких партија и политичка инструментализација верских надлештава, само су неки од могућих извора незадовољства и осећаја неправде. Наиме, политичка делатност „јужних муслимана” у међуратном периоду одвијала се преко Џемијета, који је 1919–1925. окупљао феудалне и верске кругове из турско-албанских средина. Посредством ове партије, владајући радикали су парирали српској опозицији, при чему се нису упуштали у решавање виталних питања муслимана: просветно, верско, аграрно. Међутим, самостални успех Џемијета на парламентарним изборима 1923. године (31%), за разлику од комбинованих листа са радикалима три године раније, изазвао је низ репресивних мера државе (претње неповољним откупом дувана и исељењем у Малу Азију, ноћне рације у Санџаку, блокаде турских трговаца, изборне манипулације, па и физичка елиминација). Турци су сами финансирали своје гласило *Хак* које је 1924. скопска жупанија забранила, па је Џемијет на изборима 1925. остао без иједног мандата. Истовремено са распуштањем и забраном странке дошло је до хапшења Ферхата Драге и појачаног исељавања муслимана, праћеног

4 S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka*, 478–479, 668, 510–513.

5 Muhamed Filipović, *Bosna i Hercegovina: najvažnije geografske, historijske, kulturološke i političke činjenice*, Zagreb 1996, 33

6 Никола Гаћеша, „Један документ о спровођењу колонизације у Југославији после Другог светског рата“, *Зборник за историју*, бр. 28, Нови Сад 1983, 192–193.

7 S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka*, 494–496.

8 *Macedonia. Documents and material*, Sofia 1979, 803; *Balkanska federacija*, No. 74/75, Vienna, 1 Sept. 1927.

дананоћним радом среских начелника који су попуњавали пасоше како би процес текао брже. Ипак, број исељеника у овом периоду није лако одредити јер тзв. континентална статистика (која се води од 1927) није узимала у обзир исељавање југословенских муслимана у Турску, за које се сматрало да је инспирисано превасходно верским, а не економским разлозима.⁹

Након Другог светског рата, један од водећих републичких руководилица, Јован Веселинов, поручио је начелницима санџачких општина: „Учите школе, служите војску и селите се. Не можемо свуда подизати фабрике”.¹⁰ Највећи интерес за исељавање владао је код сељака и некадашњих земљопоседника којима је нова држава национализовала имовину. Нови режим је у сељаштву видео „симбол заосталости”, трудећи се да их по совјетском моделу организује у задруге.¹¹ Према неким индицијама, постојала је начелна сагласност власти да ово „нереволуционарно” подручје и не треба економски развијати, већ га једноставно треба раселити, с обзиром на то да је „фатализам муслимана спутавао иницијативу и жељу за напретком”, самим тим спречавајући формирање индустријског радништва.¹²

Питање националног идентитета муслимана и његова легална димензија посебно је деловало деморалишуће по будуће исељенике. Поред готово расистичких трактата о „Б крвној групи”, која је наводно карактеристична за југословенске муслимане и азијске народе¹³, муслимани су се на пописима становништва морали различито декларисати: „Муслиман-неопредељен” (1948), „Југословен-неопредељен” (1953), „Муслиман у етничком смислу” (1961), а на пописима 1971. и 1981. као „Муслиман у националном смислу”. Термин „Муслиман” био је својеврсни компромис између комунистичке реторике о равноправности и српско-хрватске национално-политичке традиције.¹⁴ Осим тога, на попису из 1953. Албанци су се морали изјаснити као Турци и иселити у Македонију, уколико су намеравали да напусте земљу.¹⁵ Социјалистичке власти су такав интерес за емиграцију приписивале „верском фанатизму” и симпатијама емиграната за турски капитализам. Албански интелектуалци су се трудили да спрече пропаганду за исељавање, али је она континуирано

9 Vladan Jovanović, „Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine: između stihije i državne akcije”, *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*, Beograd 2007, 96-99.

10 Safet Bandžović, *Iseljavanje muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo 1991, 103.

11 S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka*, 530-531.

12 *Informativni bilten OK SK Novi Pazar: Zadaci Saveza komunista u ostvarivanju nacionalne ravnopravnosti u opštini Novi Pazar*, Novi Pazar 1989, 10-11, cit. prema: S. Bandžović, *Iseljavanje Bošnjaka*, 497.

13 Борџа, Београд 12. 12. 1968.

14 Mustafa Imamović, „Bošnjački etos: identitet i ime”, *Prilozi*, br. 32, Sarajevo 2003, 326–327.

15 Goran Nikolić, „Albanski populacioni bum na Kosovu i Metohiji nakon Drugog svetskog rata”, *Nova srpska politička misao* (2008).

долазила и са југословенске и са турске стране. Муслимани су журили ка „домовини коју никада нису видели”, али је њихова адаптација у Турској била изузетно тешка.¹⁶ Миграцију је подстицала и снажна атеистичка пропаганда након 1945, која је једном конзервативном и патријархалном свету могла изгледати исувише радикално.

Методологија и облици миграције

У предратном, као и послератном периоду, методологија исељавања је била слична, почев од обавезе иступања из југословенског држављанства, једноставне процедуре за исељавање, до административних компликација за повратнике. Средином тридесетих година југословенски конзулат у Истанбулу је, по препоруци Министарства иностраних послова, одбијао да изађе у сусрет људима који су желели да се врате у Југославију, како по повратку не би пали на терет државних или општинских буџета.¹⁷ Конфузна дефиниција потенцијалних исељеника – „народ турске културе” (1938) или „турске народности” (1953) – служила је као оправдање турским властима да с времена на време обустављају усељавање албанских емиграната.

Низом административних мера, југословенска држава је подупирала исељавање муслимана у Турску. Такозвана „интерминистеријална конференција” је септембра 1935. разматрала мере које би требало предузети ради убрзања „несловенских” миграција ка Турској и Албанији, па је предложила агресивнију пропаганду о лагодном животу у Малој Азији, али и поједностављење пасошке процедуре, чешће позивање муслиманских регрута на војне вежбе, забрану сађења дувана, национализовање презимена, кулук на исушивању македонских мочвара и сл.¹⁸ Идеја о протеривању нелојалних Албанаца кулминирала је потписивањем Конвенције о исељењу 200.000 муслимана у Турску, коју су Југославија и Турска потписале јула 1938. Са турске стране, овај необични пројекат је доживљаван као „евакуација изгубљених територија”, па су слични аранжмани закључени и са Румунијом и Бугарском. Стварни турски интерес за оваквим имигрантима била је потреба насељавања пустих предела на крајњем истоку земље, као и њихова употреба у борби против Курда. Конвенција није ратификована из више разлога, а поред финансијских неспоразума и Ататуркове смрти, могућа препрека

16 V. Jovanović, „Iseljavanje”, 96–97.

17 Владан Јовановић, *Вардарска бановина 1929–1941*, Београд 2011, 111.

18 Vladan Jovanović, „Interministerijalna konferencija Kraljevine Jugoslavije o iseljenju 'neslovenskog elementa' u Tursku (1935)”, *Prilozi*, br. 35, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo 2006, 105–124.

озваничењу споразума био је страх Милана Стојадиновића да ће тиме изгубити гласове муслимана на предстојећим изборима.¹⁹

Попут предратних миграција, пут муслимана ка Турској је и након Другог светског рата водио железницом из Повардарја ка Солуну, а потом, уз преседање, до Истанбула. Иако је био краћи, пут преко Бугарске је био немогућ све до средине шездесетих година, услед затегнутих југословенско-бугарских односа. Исељеници су, након што би продали имовину у бесцење, добијали пасоше за једнократну употребу са ознаком „без држављанства”, док су право на посету Југославији стицали тек након пет година provedених у новој домовини.²⁰

Чини се да је питање обештећења имовине исељеника било најтеже. Три године након преговора Богољуба Јевтића и Руждија Араса из новембра 1933. Краљевина Југославија је исплатила Турској 17 милиона динара, чиме је обештећење дотадашњих емиграната привремено решено. Проблеми су наступили 5. јануара 1950. када је у Анкари потписан Протокол о обештећењу турске имовине и имовинских интереса у Југославији,²¹ по чијем је Члану 8 прописано да турски власници имовине буду ослобођени свих обавеза, укључујући и порезе, хипотекарне и остале дугове који су настали пре национализације! Турска страна је поврх свега тражила да Југославија плати одштету у девизама, позивајући се на Протокол који је у име ФНРЈ (неопрезно?) прихватио шеф југословенске делегације др Мирко Мермоља. Поред Члана 8, проблеме је задавао и Члан 4, по коме се ФНРЈ обавезује да призна турско држављанство свим Турцима који су отишли из Југославије пре 6. априла 1941. и да им исплати надокнаду за сву имовину „према стварној вредности”.²² Од новембра 1950. до фебруара 1951. у Београду је заседала мешовита комисија како би разјаснила начине утврђивања вредности имовине, али су неслагања довела до привременог прекида њеног рада. Наиме, југословенска страна је укупну вредност обештећења проценила на нешто мање од пола милиона долара, док је турска страна, са почетних 20 милина динара, своје захтеве спустила на 10 милиона долара. „Уступак” југословенске стране, да сопствену процену подигне за свега 15%, турски чланови комисије су доживели као увреду.²³

19 Дипломатски архив Министарства спољних послова Републике Србије (ДА МСП), фонд Политичка архива (ПА) Турска, фасц. 97, сигн. 44183, телеграм из Хага упућен МИП-у 31. 3. 1954.

20 S. Bandžović, *Iseļjavanje Bošnjaka*, 539.

21 *Службени листи ФНРЈ*, бр. 23, Београд, 29. 3. 1950, 486–487.

22 ДА МСП, ПА Турска, фасц. 86, Забелешка о састанку у Правном савету МИП, 25. 1. 1951, пов. бр. 41362/IX.

23 ДА МСП, ПА Турска, строго пов., фасц. II (1954), сигн. I/1077, „Конзуларна питања”.

Када се радило о процедури исељавања након 1945, ствари су се одвијале са нешто мање проблема. Након интервенције руководства НР Македоније, решено је да се олакша отпуст из држављанства, па су власти ФНРЈ омогућиле интересентима да продају своја имања и пре него што формално добију отпуст из држављанства, како би се избегла примена Члана 3 Закона о измени и допуни Закона о национализацији. Осим тога, укинута су таксе на путне исправе, а породице чија имовина није прелазила 300.000 динара ослобођене су транспортних такси. Слично одредбама конвенције из 1938, исељеници су могли са собом понети покућство (изузев кованог злата), запрежна кола и два грла крупне стоке. Истина, уведено је право прече куповине по коме су исељеници били дужни да у року од 45 дана своја имања понуде „народним властима”.²⁴

Већ 1951. идеја о исељавању Албанаца је оживљена и сви муслимани су почели да се изјашњавају као Турци, не би ли, сходно процедури, били узети у обзир за емигрирање. Стога је између два пописа становништва на Косову (1948–1953) број лица која су се изјашњавала као Турци нарастао чак 26 пута! Овакво изјашњавање је требало да сачува Југославију и Турску непријатних међународних реакција поводом експатријације Албанаца. Почетком октобра 1951. турска влада је затражила од Југославије да коначно ратификује и имплементира конвенцију из 1938. године, нарочито њене финансијске одредбе. Тито је стога позвао у посету турског шефа дипломатије Фуада Кеприлија, па је крајем јануара 1953. током заједничке вечере у Сплиту дошло до усменог споразума по питању емиграције. Том приликом није ништа потписано, те је читав догађај познатији као „Џентлменски споразум”, који је требало да оживи југословенско-турску конвенцију из 1938. Поред тога, овај договор је формално имао за циљ „хуманитарно састављање породица”, при чему је турска страна третирала сродничке односе тако широко, да су се могли односити на било кога. Ипак, након краћих консултација, југословенска страна је закључила како „не постоје разлози који би се противили прихватању турске интерпретације”. Даљи поступак је подразумевао да Турци, који имају рођаке у ФНРЈ, од вилајета затраже одобрење којим би се њиховој родбини омогућио долазак у Турску, а на основу Споразума о спајању породица, након чега би турско Министарство унутрашњих послова доставило спискове амбасади у Београду и конзулату у Скопљу. Потом би турска представништва у ФНРЈ интервјуисала интересенте (турски језик и култура) и издала им сертификате, на основу којих би ови тражили отпуст из југословенског држављанства и путне исправе за странце. Након продаје својих имања, новац су морали депоновати у неку од југословенских банака ради даљег трансфера. Пошто су у Македонији издаване дозволе и Албанцима, турски конзул у Скопљу је интервенисао па су молбе Албанаца једно

24 ДА МСП, ПА Турска, фасц. 96 (1953), прилог бр. 4.

време одбијане. Ипак, први секретар турске амбасаде у Београду Беркер је изјавио да су они „вољни да прећутно приме и изванредан број Шиптара”, док је СУП Србије упозоравао како се током лета 1954. на Косову одвијала јака пропаганда за исељење, при чему су људима обећаване куће, стока, плодна земља и механизација.²⁵ Југословенске власти су биле уверене да је Турска форсирала пропаганду како би се исељавање убрзало: “Утолико сматрамо да је незгодно било што су Амбасада и конзулати Турске директно достављали исељеницима дозволе за исељавање у Турску, раније него што су исти поднели молбу нашим властима за исељавање, што је у основи подстицало на исељавање и представљало један вид пропаганде за исељавање”.²⁶

Као што се може закључити, у оба разматрана периода иницијатива је потицала од турских званичника (Х. Сака, Р. Арас, Ф. Кеприли, турска амбасада у Београду), док је Македонија била транзитно подручје исељеника. Сличност је евидентна и у поједностављеној процедури иступања из југословенског држављанства, па је тако било лако доћи до папира о „турском пореклу”, али готово немогуће вратити се у земљу исељења. Емиграциони механизам је у оба периода поверен југословенским министарствима за пољопривреду и аграрну реформу, при чему је било и персоналног континуитета, имајући у виду предратну и послератну активност Сретена Вукосављевића. Упадљиво сличне биле су и акције разоружања Албанаца на Косову које су претходиле великим исељеничким таласима раних двадесетих и средином педесетих година. Током 1955/56. југословенска служба државне безбедности, на челу са Александром Ранковићем, спровела је једну такву кампању на Косову, а Ранковић је и међу турским дипломатама био познат као особа која „бди над правилним извршењем Џентлменског споразума”.²⁷

Размере исељавања и међународни контекст

У периоду између два светска рата југословенске власти су регистровале само регуларне случајеве исељавања, губећи из вида илегалну емиграцију и стварне размере овог феномена. Отуда су званичне статистике непотпуне и потцењују стварни број.²⁸ С друге стране, политичка злоупотреба других извора довела је до готово фантастичних претеривања, нарочито у албанској историографији. У оба случаја има фалсификовања броја исељених Албанаца, мада је чињеница да је њихова емиграција у првој деценији након Другог

25 ДА МСП, ПА Турска, фасц. 97 (1954), документ од 18. 9. 1954.

26 ДА МСП, ПА Турска, строго пов., фасц. II (1953), сигн. 88, стр. 250–252, разговори А. Беблера са турским амбасадором Акселом и саветником Мироглуом 17. 2. 1953.

27 ДА МСП, ПА Турска, фасц. 68 (1955), сигн. 47264, док. од 31. 3. 1955.

28 Према подацима из *Сгайиисгайичкој јодигишњака*, у периоду 1930–1939. свега 13.678 људи се иселило у Турску.

светског рата надмашила ону предратну. Социјалистичке власти ФНРЈ су баратале информацијом да је у Турској 1949. било око 450.000 муслимана који су дошли са југословенских простора.²⁹ Владао је утисак да Турска све време пожурује тај процес: „Ствар је добро почела пре годину дана али напредује веома споро. Они би желели да се убрза и изјављују да су спремни да људима дају своје, тј. турске пасоше ако је нама то згодније”.³⁰

Послератно исељавање у Турску је кулминирало средином педесетих, када је већ била исељена већина добростојећих муслимана, способних да и у Турској започну приватни посао. Сиромашнији слојеви су емигрирали све до 1966, када је исељенички талас нагло опао. Многи то доводе у везу с политичким падом Александра Ранковића, али нема довољно чврстих докумената који би то потврдили. Чињеница је да је у периоду 1952–1965. скоро 390.000 Турака и Албанаца добило отпуст из југословенског држављанства. Валидном информацијом можемо сматрати и податак турског пописа становништва из 1965. који је евидентирао 240.000 имиграната југословенског порекла. Југословенски дипломатски извори из марта 1970. кажу да је у Турској живело око 300.000 људи, досељених из социјалистичке Југославије. Само од 1953. до 1961. године исељено је 164.400, док су у периоду 1961–1970. од 46.700 исељеника чак 74% чинили Турци.³¹ Енглески историчар Хју Полтон је узрок осцилација у броју Турака у Македонији видео у чињеници да су Албанци масовно почели да се декларишу као Турци (ради лакшег исељења), док су се етнички Турци изјашњавали као „муслимани”. Његова процена о 80.000 исељених након 1953. ослања се на податке из статистичких годишњака.³² Приштински лист *Јединство* је у новембру 1979. навео како у Турској живи око 400.000 југословенских исељеника, док су албански аутори и демографи тврдили да је крајем седамдесетих година 20. века у Турској живело преко милион људи албанског порекла!³³

* * *

29 ДА МСП, ПА Турска, фасц. 109 (1949), лист 131, „Муслимански исељеници југославенског поријекла у Турској”, Анкара, 9. 12. 1949.

30 ДА МСП, ПА Турска, строго пов., фасц. 5 (1952), сигн. 1993/11, разговор државног подсекретара за иностране послове А. Беблера са турским амбасадором Кеприлијем од 3. 9. 1952.

31 Глигор Тодоровски, „Демографските процеси во Македонија предизвикани од иселување на Турци во педесетите години”, *Гласник ИНИ*, бр. 1–2, Скопје 1997, 64–67; М. Благојевић, „Iseljavanje Srba sa Kosova: trauma i/ili katarza”, *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom ramčenju*, Београд 1996, 252; Елка Димитријева, Верица Јанеска, „Особености на миграционите движења од СР Македонија во странство”, *Проблеми на демографскиот развој во СР Македонија*, Скопје 1985, 339–340.

32 Hugh Poulton, *Balkan. Manjine i države u sukobu*, Subotica 2002, 83–84.

33 V. Jovanović, „Iseljavanje”, 96.

Поред наведених сличности у мотивацији и механизму исељавања, постојале су и неке паралеле у међународним околностима. Оба југословенско-турска демографска аранжмана (1938, 1953) постигнута су у сенци два балканска пакта (1934, 1953). Први од њих је потписан у Атини 1934. између Румуније, Грчке, Турске и Југославије, како би се сачувао постојећи поредак на Балкану. Балкански пакт из фебруара 1953, склопљен између Југославије, Турске и Грчке, прерастао је у војни савез већ наредне године. Осим тога, у оба случаја Југославија је исказивала тежњу да се приближи великим војним силама и савезима. Крајем тридесетих, Краљевина Југославија се окретала према Немачкој, док је 1953, у потрази за заштитом од могућег совјетског напада, нагињала ка НАТО алијанси. Већ 1951. забележени су преговори у Вашингтону између војних делегација ФНРЈ и САД, док је пријемом Грчке и Турске у НАТО Југославија посредно постала део америчког одбрамбеног система. У основи, Балкански пакт из 1953. имао је јасан антисовјетски карактер.

Из перспективе југословенских дипломата, Турска се након 1948. приближавала Југославији вођена превасходно интересима властите одбране и безбедности. Притом је имала подршку западних сила које су то сматрале логичном етапом на путу Југославије ка НАТО пакту. У војном савезу са Грчком и Југославијом Турска је видела прилику да надомести дефицит одбрамбених капацитета у Тракији, пошто су њени НАТО партнери односе са арапским светом сматрали приоритетом. Посета Фуада Кепрелија Београду и разговори на Брионима и у Сплиту јануара 1953. (током којих је склопљен тзв. Центлменски споразум), као и Анкарски споразум с краја фебруара исте године, водили су реализацији турске иницијативе за склапање војног савеза. Истина, тршћанска криза је приморала Турску да сачека формално одобрење НАТО-а за овај савез.³⁴ Већ 1954. у званичну посету Југославији дошли су турски председник Џелал Бајар и његова супруга, које је Тито угостио на Јадрану.

Када се ради о међународним околностима, треба подсетити да је и Бугарска имала „двоструко” искуство са исељавањем својих Турака у Турску. Средином тридесетих година, турска влада је преговарала с Бугарском о пресељењу 789.000 тамошњих муслимана, док је након Другог светског рата влада у Софији заострила просветну, верску и социјалну политику према домаћим Турцима, изазивајући нове исељеничке таласе. Прва велика послератна емиграција ка Турској забележена је 1950. када је исељено 150.000 бугарских Турака у Малу Азију, да би током наредне две године отишло још 160.000 емиграната, „на Стаљинов наговор”.³⁵

34 ДА МСП, фонд ПА Турска, фасц. 95 (1954), сигн. 17660, Елаборат о Турској, стр. 25.

35 S. Bandžović, *Iseļjavanje Bošnjaka*, 534.

Закључак

Кључна разлика у карактеру исељавања југословенских муслимана у два наведена периода могла би се свести на два основна тренда: етничку хомогенизацију тридесетих и политичку униформизацију педесетих година двадесетог века. Третирање етничких мањина као „неужног зла“ било је заједничко и краљевској и социјалистичкој Југославији, док је идентификација југословенских муслимана с владајућом класом из претходне ере створила атмосферу у којој су радикална решења, попут „експатријације“, постала реалност. Идеја о могућем легалном убрзању емиграције могла је потећи још са Конференције мира у Паризу (1919) на којој се грчка влада повиновала захтеву за добровољном разменом становништва с Бугарском. Оваква пракса ће еволуирати у наредним деценијама, када ће балканске државе, следећи линију мањег отпора, покушати да реше своје етничке проблеме управо по том моделу. Дакле, исељавање муслимана из (обе) Југославије било је део шире „демографске деосманизације“ Балкана. Њу су подржавали и организовали балкански режими, независно од свог идеолошког профила. За разлику од емиграната у међуратном периоду, већина послератних исељеника није ни била рођена на територији Османског царства, али је упркос томе, наставила да се креће ка његовим остацима у Малој Азији. Преовлађујући стереотипи о (велико)српском хегемонизму и склоности српских елита етничком инжењерингу, у овом случају немају потпуно утемељење. Наиме, читава идеја о исељавању југословенских муслимана непрекидно је убацивана из Турске, било да се радило о медијској пропаганди или иницијативи турских дипломатских представништава у Југославији, те је на крају резултирала Конвенцијом из 1938. и тзв. Центлменским споразумом из 1953. године. Независно од карактера свог државног уређења, Југославија је била само „саучесник у злочину“ који је великодушно прихватио турску идеју и разрадио је до танчина. Готово идентична ствар десила се у Румунији и Бугарској. С друге стране, истицање албанског становништва у први план такве емиграције, било је ексклузивна идеја српских и југословенских владајућих елита. Нелојалност Албанаца је у међуратном периоду виђена у њиховој „склоности иредентизму“, а у раним педесетим годинама у њиховој оданости Енверу Хоџи и Стаљину, идеолошким непријатељима југословенског социјализма.

Александар Животић*

ГРЧКО-ТУРСКИ КОНФЛИКТ И БЛИСКОИСТОЧНА ПОЛИТИКА СОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (1954–1957)

Апстракт: Тема рада је анализа односа између природе сукоба између Турске и Грчке и југословенске политике у региону Блиског истока. У раду се анализирају спољнополитички и стратегијски оквири међународних односа на Блиском истоку, политика чланица Балканског савеза у том региону, блискоисточна криза и однос Грчке и Турске према кризи као процесу од изузетног глобалног значаја.

Кључне речи: Југославија, Грчка, Турска, Египат, Балкански пакт, Суецка криза.

* * *

Након болног раскида са СССР-ом и његовим савезницима 1948. године, Југославија се нашла у потпуној изолацији. Од 1948. до 1950. године, кад је успоставила ближе контакте са западним земљама, а посебно са САД, Југославија је трагала за спољнополитичким обрасцем који би јој обезбедио независност – дистанцирање од СССР-а, али и задржавање социјалистичког система и неутапање у западну сферу утицаја. Закључивање споразума о економској и војној помоћи са САД и западним савезницима 1951. године и склапање споразума о економској сарадњи наредне године, а потом и њено ступање у НАТО-ов одбрамбени систем кроз Балкански пакт, поставили су пред Југославију питање укључивања у западни свет, што је само по себи наметало и питање унутрашњег преуређења. Стешњена између два блока, у процесу трагања за сопственом независношћу, Југославија је кроз Уједињене нације покушавала да афирмише спољну политику те на тај начин избори себи што повољнију позицију.

* Филозофски факултет Универзитета у Београду.

У тим настојањима је за југословенску страну посебну улогу имао Египат. Односи Југославије и Египта су после свргавања краља Фарука ишли узлазном путањом. Затегнути односи због египатског толерисања и помагања антикомунистичке пропаганде југословенске емиграције у тој земљи и прогона чланова Египатске комунистичке партије с којима су југословенски дипломатски службеници одржавали присне контакте постепено су се, мада веома тешко, поправљали, па чак претварали у изузетно блиску сарадњу. Важну улогу у успостављању тешњих односа између Југославије и Египта имао је млади и агилни југословенски посланик у Каиру Марко Никезић, који је успео да се приближи младом египатском премијеру потпуковнику Гамалу Абделу Насеру. У низу дугих и садржајних разговора Насер се интересовао за југословенска револуционарна искуства, економске и социјалне реформе, изградњу оружаних снага, не скривајући дивљење према југословенској спољној политици и Јосипу Брозу¹. У време све израженијег британског притиска због евакуације британских трупа из зоне Суецког канала, он се, још увек зазирући од Совјетског Савеза,² трудио да се на изванредан начин приближи Југославији, гледајући у њој узор за креирање новог спољнополитичког правца³. С друге стране, Никезић је, процењујући египатске спољнополитичке проблеме и југословенска настојања у правцу активније политике несврставања, крчио пут југословенској политици и економији у Египту, а индиректно и у читавом арапском свету, који је настојао да се ослободи колонијалних сила.

Броз и Насер су се први пут срели у фебруару 1955. године, приликом Брозовог повратка из Бурме и Индије⁴. Када је Јосип Броз кренуо у посету Индији и Бурми, посета Египту није била планирана. Пратња Јосипа Броза је само прошла Суецким каналом на путу за Далеки исток. Како је и зашто дошло до промене првобитног плана, на основу расположивих извора веома је тешко утврдити. Може се претпоставити да је Броз у сусрету са Нехруом схватио да се политика индијског премијера ограничава на азијски простор те да је у том моменту Блиски исток био ван видокруга индијских спољнополитичких стремљења. Тако се Египат једноставно наметао као регионални партнер на путу изградње спољне политике чије су доктринарне поставке утемељене на одбацивању силе и војне моћи као пресудног фактора међународних односа. Сем тога, редовни извештаји посланика Марка Никезића током посете Јосипа Броза Индији и Бурми указивали су на то да премијер Насер има чврсту вољу за успостављање јаких веза⁵. Тај сусрет,

1 ДАСМИП, ПА, 1953. година, ф. 21, документ број 416746.

2 R. Ginat, *The Soviet Union and Egypt 1945-1955*, London 1993, стр. 53-57.

3 АЈБТ, КПР, I - 5 - б / 2 - 144.

4 ДАСМИП, ПА, 1955. година, ф. 13, документ број 419036.

5 АЈБТ, КПР, документ број I - 2 / 4 - 3 - 295.

иако краткотрајан, био је пресудан у процесу југословенско-египатског приближавања. Насер није скривао дивљење према југословенском председнику и југословенском друштвеном и политичком систему. Брзова и Насерова блискост дала је посебан печат међудржавним односима.

Југословенско-египатски односи су се посебно поправили после посете Јосипа Броза Египту крајем 1955. и почетком 1956. године. Сарадња се нарочито одвијала кроз заједнички наступ у међународним организацијама поводом националноослободилачких покрета колонија, равноправне сарадње међу народима и техничке помоћи неразвијеним земљама. Египат је подржао југословенску кандидатуру за избор у Савет безбедности 1955. године⁶. Сам геополитички положај арапских земаља, а посебно Египта, диктирао је спољнополитичку оријентацију ка Југославији и блоковски неангажованим земљама.

После потписивања Багдадског пакта 1955. године поставило се питање облика сарадње арапских земаља и Запада, који не би изазвао унутрашње ломове у арапским земљама и уједно осигурао њихову независност. С тим у вези званичници арапских земаља су у контактима са југословенским и грчким званичницима испитивали могућности тешње сарадње између земаља чланица Међуарапског пакта безбедности⁷ и Балканског савеза, истичући сарадњу са Грчком и Југославијом и искључујући из тих комбинација сарадњу са Турском. Пошто је сарадња између Арапске лиге и Југославије и Грчке као чланица Балканског савеза била немогућа без сарадње са Турском, либански званичници су предлагали да се закључи посебан уговор између Арапске лиге и Балканског савеза као целине како би се турски утицај што више ослабио. На тај начин, сматрало се, избегла би се могућност стварања савеза између Турске и арапских земаља у коме би Турска уз помоћ САД доминирала⁸. И грчки званичници су се залагали за то. Међутим, због карактера Багдадског пакта и даљег развоја догађаја током 1956. године, од те комбинације се одустало. Због наглог побољшања односа између Југославије и арапских земаља после 1954. године, званичници неких арапских земаља

6 АЈБТ, КПР, документ број I – 2 / 5 – 2, стр. 76.

7 Идеја о интерарапском пакту о заједничкој одбрани и економској сарадњи је прихваћена на заседању Политичког комитета Арапске лиге у априлу 1950. године. Иницијатор те акције је био Египат. По Пакту о заједничкој одбрани није предвиђена само обавеза солидарне одбране већ и организација оружане силе по јединственом обрасцу, стандардизација оружја и војне опреме, јединствена команда, као и и превентивни рат у случају ратне опасности. Пакт је ратификован тек током 1953. године због нерешених међуарапских проблема и многобројних спољнополитичких тешкоћа. Склапању тог савеза противиле су се САД и Велика Британија. Југославија је подржала такав пакт, оценивши га изразом остварења начела о регионалној одбрани између народа са заједничким интересима, који води стабилности региона и очувању мира.

8 АЈБТ, КПР, I – 2 / 4 – 3, .стр. 26–27.

су се обраћали југословенском председнику Брозу са молбом да посредује у решавању њихових сукоба са Турском у вези са проблемима регионалне безбедности. Тако је током сукоба између Турске и Сирије сиријска влада замолила југословенског председника за интервенцију у Анкари⁹. По тој линији су успостављени тешњи односи између Грчке и Египта, а о томе се разговарало и током оба сусрета председника Насера и Тита 1955. године¹⁰. На тај начин југословенско државно руководство је настојало да, не реметећи ниво достигнутих односа у оквиру Балканског савеза, политички делује на Блиском истоку преко институције тог савеза и помоћу његових инструмената.

С друге стране, израелско државно руководство је, у потрази за осигурањем сопствене националне безбедности, према југословенским изворима дипломатске провенијенције покушавало да нађе излаз из заострених односа са својим арапским суседима постављајући питање прикључења Израела Балканском савезу или проналажењем адекватне форме сарадње са тим савезом пошто у тадашњој констелацији снага у окружењу није постојала апсолутно никаква могућност укључења Израела у било какав савез са арапским земљама нити у глобалу нити појединачно.¹¹ Југословенска страна је тумачила израелски позив Јосипу Брозу за посету Израелу изразом тих настојања.¹² Следствено томе, неке арапске земље су дошле у сукоб са Југославијом због њених добрих односа са Израелом. Из тог разлога ирачка влада је одбила да успостави дипломатске односе са Југославијом, јорданска влада је посебном нотом затражила од Југославије да преиспита свој став према Израелу, док су владе осталих арапских земаља тражиле од Југославије да објасни свој став. Посебно је приговорено због посете југословенске парламентарне делегације Израелу средином 1956. године, што је у арапским земљама тумачено као нарочит вид приближавања како би се Израел прикључио Балканском савезу.¹³ Сем тога, југословенско државно руководство је сматрало да Израел показује занимање за успостављање бољих односа са Југославијом искључиво ради сопствених интереса и тренутних потреба.¹⁴ Такво мишљење је изведено на основу тога што Израел није гласао за избор Југославије као привременог члана Савета безбедности 1955. године.¹⁵ Упркос тешкоћама, југословенско-израелски билатерални односи су јачали првенствено због залагања израелске стране пошто је југословенска страна

9 АЈБТ, КПР, I – 2 / 5 – 2, стр. 51–52.

10 АЈБТ, КПР, I – 2 / 5 – 2, стр. 11

11 АЈБТ, КПР, I – 2 / 4 – 3, стр. 29.

12 ДАСМИП, ПА, 1956. година, ф. 40, документ број 417121, стр. 23.

13 ДАСМИП, ПА, 1956. година, ф. 40, документ број 417121, стр. 26.

14 ДАСМИП, ПА, 1956. година, ф. 40, документ број 417129.

15 J. Jovanović, *Jugoslavija u Savetu bezbednosti 194 –1985*, Beograd 1990, str. 44–46.

ограничавала обим и карактер те сарадње достигнутим нивоом југословенске сарадње са арапским земљама.

У тим и таквим околностима Југославија се определила за подршку интерарапским интеграцијама, оштру осуду Багдадског пакта, при чему је турска политика на простору Блиског истока окарактерисана као реализација западног мандата усмереног ка разбијању политичког, војног, економског и културног јединства арапског света¹⁶ и развијање добрих односа са Израелом све дотле док та сарадња не угрожава достигнути ниво југословенско-арапских односа. Са таквим приликама на Блиском и Средњем истоку ушло се у 1956. годину, коју су обележили велики сукоби на Блиском истоку, учвршћивање арапског јединства и повлачење Велике Британије и Француске с тог подручја.

Пошто је 26. јула 1956. године египатски председник Гамал Абдел Насер објавио национализацију Суецког канала, као одговор на одбијање Запада да финансира изградњу Асуанске бране, дошло је до великог међународног заплета.¹⁷ У том сукобу Велика Британија и Француска су, у почетку уз подршку САД, покушавале да бране сопствене позиције, док је СССР, заједно са својим савезницима, недвосмислено подржао Египат. Југославија се после почетног умереног става отворено ставила на страну Египта, који је уживао неподељену подршку арапског света.¹⁸ Њени партнери у Балканском савезу Грчка и Турска заузели су другачије ставове. Турска је недвосмислено осудила акт египатске владе истичући опасност ситуације и упоређујући је са приликама које су довеле до рата у Кореји,¹⁹ док је турска штампа оштро осуђивала египатску политику истичући неопходност оружане интервенције, у којој би учествовале и турске војне снаге. Грчка влада је била упадљиво уздржана и супротстављајући се политици притисака на Египат истицала је своју одлучност да не подржи своје западне савезнике. Међутим, грчка влада није одобравала ни акцију египатске владе,²⁰ док је грчка штампа отворено показивала своје симпатије према египатским ставовима. Иако крајње супротстављени, исказани ставови поводом национализације Суецца у том тренутку нису битније утицали на стабилност Балканског савеза.

16 АЈБТ, КПР, I – 2 / 4 – 3, стр. 18–19.

17 **Опширније о узроцима, току и последицама Суецке кризе видети:** 1) K. Kyle, *Suez. Britain's End of Empire in the Middle East*, London 2003. 2) W. Scott Lucas, *Divided We Stand. Britain, US and Suez Crisis*, London 1991. 3) L. Colins, *Suez Canal Crisis of 1956*, Boston 1968. 4) L. Carl Brown (ed.), *Diplomacy in the Middle East. The International Relations and Outside Powers*, London – New York 2004. 5) D. Carlton, *Britain and the Suez Crisis*, Oxford 1988; А. Живоћ, *Југославија и Суецка криза 1956–1957*, Београд, 2008; V. Petrović, *Jugoslavija stupa na Bliski istok. Stvaranje jugoslovenske bliskoistočne politike 1946–1956*, Београд, 2008.

18 АЈБТ, КПР, I – 5 – с, строго поверљиво број 179.

19 АЈБТ, КПР, I – 5 – с, документ број 853 / 2, стр. 4–5.

20 АЈБТ, КПР, I – 5 – с, документ број 853 / 2, стр. 4.

Распламсавање кризе на Блиском истоку током лета и јесени 1956. године, које је интензивирало и међународно ангажовање, подстакло је и веће ангажовање чланица Балканског савеза.

Ипак, до размимоилажења поводом тога дошло је услед непозивања Југославије на Лондонску конференцију. Југословенски председник је у званичној изјави *Танјугу* 11. августа 1956. године²¹ оштро критиковао начин сазива и карактер Лондонске конференције, истичући потребу позивања Југославије као правне наследнице Аустроугарске, која је била потписница Цариградске конвенције из 1888. године,²² подвлачећи и југословенски положај у Средоземљу. Не слажући се са циљевима и начином сазива конференције, и избегавајући могућност отвореног сукоба са западним савезницима услед спора са Великом Британијом поводом Кипра, Грчка је одбила учешће на тој конференцији,²³ док је Турска подржала југословенске захтеве за учешће на конференцији,²⁴ али не само да није дошло до приближавања ставова већ је дошло и до захлађења међусобних односа услед све јасније и оштрије турске критике акција египатске владе и све интензивнијег позивања турске штампе на војну акцију НАТО-а против Египта због наводног египатског угрожавања безбедности на Средњем истоку. Турски званичници су истицали да египатска национализација Суецког канала може веома лоше да утиче на стабилност Багдадског пакта и самог НАТО-а.²⁵ Грчка је формално одбила да учествује на заказаној конференцији пошто је одбијен њен захтев за промену датума и места одржавања конференције. Таква одлука је оправдана ставом да на конференцији може доћи до конфронтације са савезницима у сенци сукоба са Великом Британијом због статуса Кипра.²⁶ Услед благе промене америчког става током Лондонске конференције дошло је и до постепеног ублажавања званичног става Турске, што се одразило и на писање турске штампе. Даље заоштравање кризе изазвано неуспехом Лондонске конференције, отворена југословенска и прикривена грчка подршка Египту уз турску осуду египатског става још више су искомпликовали односе унутар Балканског савеза.

У јеку кризе око начина сазивања и одређивања састава и мандата Лондонске конференције југословенски председник Јосип Броз се налазио на одмору у Грчкој, где се састао са грчким сувереном краљем Павлом и премијером Караманлисом. Током сусрета се разговарало о турско-грчком спору

21 Ј. Б. Тито, *Говори и чланци*, том XI, стр. 192–193.

22 *Carigradska konvencija od 20. oktobra 1888. godine*, Spoljnopolitička dokumentacija, godina IX, broj 1/ 1957, str. 12–13.

23 АЈБТ, КПР, I – 5 – с, документ број 853 / 3, стр. 5.

24 АЈБТ, КПР, I – 5 – с, документ број 853 / 3, стр. 3.

25 АЈБТ, КПР, I – 5 – с / 853 – 5, str. 6.

26 АЈБТ, КПР, I – 5 – с / 853 – 5, str. 7.

због статуса Кипра²⁷ и о кризи на Блиском истоку. Сви су се сложили да је сарадња у оквиру Балканског савеза готово престала услед заоштравања грчко-турских односа, као и да Југославија и Грчка морају јачати међусобне везе како би у случају потпуног прекида сарадње са Турском успеле да компензују турско удаљавање. Док је Броз био ван земље, није било званичних југословенских реакција на дешавања у Египту, а ни озбиљнијег реаговања штампе, но он је ипак у разговору са Караманлисом био принуђен да се у основним цртама изјасни о том проблему. Броз је став изнео веома опрезно, трудећи се да га представи као приватан, а не као званичан југословенски став.

У почетку је Броз веома опрезно изјавио да је исувише рано изводити било какве озбиљније закључке. Истакао је како очекује да ће западне силе увести Египту економску блокаду, што ће се веома озбиљно одразити на економски развој египатског друштва, али је рекао и да *иосџоји велика моџућностџ да Еџипаџи у џој дорди џобеди без велике џиџеџе*. Такође, изразио је очекивање да ће спор трајати неколико година, а можда и дуже. Он је истицао сопствено уверење да неће доћи до војног сукоба и очекивање да ће Велика Британија и Француска сем економског притиска читав проблем изнети пред Савет безбедности, што ће додатно искомпликовати читаву ситуацију и међународне односе. Караманлиса је посебно интересовало Брозово мишљење о развоју догађаја. Броз се трудио да не износи коначне ставове, више пута поновивши своје уверење да ће се ситуација заоштрили, али да мир није угрожен. Такође, Броз је сматрао да ће САД и Велика Британија у почетку заузети подударне ставове, али да ће се они касније удаљити пошто се у САД ближе председнички избори, што ће владајуће републиканце приморати на опрезнију и умеренију спољну политику.²⁸

Броз је доста уздржано и помало стидљиво изнео и прогнозу даљих догађаја. Он је сматрао да ће Насер настојати да осигура подршку целокупног арапског света. Био је уверен да ће британски и амерички притисак окренути Насера ка СССР-у, што би могло да изазове још оштрију реакцију СССР-а, а у крајњој инстанци могло би да импликује и јаче повезивање САД, Велике Британије и Француске те би се у блиској будућности могли очекивати и веома драматични моменти у Савету безбедности и Генералној скупштини Уједињених нација.²⁹ Караманлис се плашио да би суецки спор могао негативно да утиче на начин и динамику решавања кипарског спора, док је Броз

27 О суштини грчко-турског спора опширније видети: 1) Р. Клог, *Историја Грчке новој доба*, Београд 2000, стр. 151–162. 2) R. Petković, *Balkan. Ni „bure baruta” ni „zona mira”*, Zagreb 1978, стр. 69–73. 3) E. J. Zürcher, *Turkey. A Modern History*, London – New York 2004; W. Hale, *Turkish Foreign Policy Since 1774*, London, 2012.

28 АЈБТ, КПР, I – 2 / 8 – 874, стр. 2–3; M. Terzić (ured.), *Balkanski pakt 1953–1954*, Beograd 2005, str. 886–893.

29 АЈБТ, КПР, I – 2 / 8 – 874, стр. 4.

сматрао да ефекти могу бити и супротни пошто би то значило проширење фронтова за Велику Британију, за шта она нема довољно капацитета.³⁰ Броз је изнео и процену да се стециште глобалних конфликта помера из Европе ка Блиском и Средњем истоку те да ће тај регион у блиској будућности представљати поприште регионалних сукоба уз све израженије мешање великих сила.

Сем тога, Караманлиса су интересовале и Брозове прогнозе могућности совјетског продора на Блиски исток. Броз је изразио очекивање да ће Совјетски Савез предузети замашну дипломатску и економску иницијативу на том простору, али да се неће упуштати у ратне авантуре. Истовремено, сматрао је да арапске земље не могу доћи под совјетски идеолошки утицај због изражених идеолошких супротности, али је веровао да ће доћи до њиховог ослањања на СССР.³¹ Броз је током разговора избегавао да исказе отворену подршку Насеровој политици. Ипак, нагласио је да га *још једно разуме јер је Насер био принуђен на предузимање таквој корака* пошто је изградња Асуанске бране предуслов решавања многих египатских економских проблема.³² Покушавао је да на суптилан начин упозна грчку страну са основним проблемима египатског друштва: карактером револуционарних промена, аграрном реформом и наглим порастом броја становника те с потребама спољне економске и политичке помоћи Египту како би он консолидовао економску и политичку ситуацију у земљи те спречио нове социјалне и политичке потребе.³³ Броз се максимално трудио, али није успевао да прикрије нити ублажи своје симпатије према Египту и председнику Насеру. Током разговора Броз је више пута истакао бојазан да ће Израел покушати да искористи ситуацију како би Египту направио нове тешкоће. Није искључивао ни могућност нових израелских провокација с обзиром на велику концентрацију израелских трупа у непосредној близини египатске границе, што би могло да прерасте у озбиљнији сукоб. Поводом национализације Суеца грчки представници су били суздржани, истичући опасност од могућег негативног утицаја Суецке

30 О суштини грчко – турског спора опширније видети: 1) Р. Клог, *Историја Грчке нове годе*, Београд 2000, стр. 151–162; 2) R. Petković, *Balkan. Ni „bure baruta” ni „zona mira”*, Zagreb 1978, стр. 69–73; 3) E. J. Zürcher, *Turkey. A Modern History*, London – New York 2004.

31 О основним правцима совјетске спољне политике на почетку Суецке кризе опширније видети: 1) А. А. Громько, Б. Н. Пономарев, *Историја внешнеј политике СССР*, II, Москва 1986, стр. 233–235; 2) W. Z. Laqueur, *The Soviet Union and the Middle East*, New York 1959, стр. 223–228; 3) L. Carl Brown, (ed.), *Diplomacy in the Middle East. The International Relations of Regional and Outside Powers*, London – New York 2004, стр. 75–77.

32 АЈБТ, КИР, I – 2/8–874, стр. 5.

33 О карактеру египатске револуције, револуционарним променама и основним правцима развоја египатског друштва у Југославији је штампана посебна пропагандна публикација у већем тиражу: З. Печар, В. Загорац, *Рејубликански Ејијай*, Београд 1955.

кризе на динамику и ток решавања кипарског спора³⁴. Броз је сматрао да Суецка криза, у извесном смислу, може и позитивно утицати на ток решавања кипарског спора у зависности од тога да ли ће Велика Британија добити јачу међународну подршку поводом Суеца и да ли ће бити спремна да отвара нове спољнополитичке фронтове.

Непосредно по повратку из Грчке,³⁵ Броз се 16. августа 1956. године обратио турском председнику Бајару, у покушају да посредује у турско-грчком спору, обавештавајући га и о југословенском ставу о Суецу³⁶. Броз је у тој поруци резимирао југословенске ставове о дотадашњем току Суецке кризе. Бајаров одговор од 12. септембра само је потврдио већ изнете ставове.³⁷ Председник Бајар је оптужио Египат и његовог председника за тешко кршење међународноправних норми и за реторичку манипулацију појмовима државне самосталности и суверенитета.³⁸ Британска наклоност Турској у конфликту због статуса острва Кипар била је јача од међуисламске солидарности и питања регионалног партнерства. Индиректно, радило се о још једном акту удаљавања од савезништва и лаганом потискивању сарадње као вида регионалног повезивања кроз Балкански пакт у други план међународних приоритета балканских савезница. На другој страни, Турска се трудила да искористи југословенску позицију ради посредовања у спору са Грчком. Због тога су турски дипломатски представници дискретно одбијали да полемишу са југословенским колегама о суецком проблему.³⁹ Иако изречене у врло куртоазној форми, ове поруке су потврдиле удаљеност заузетих позиција што је у великој мери утицало на будући развој догађаја. Турска страна је настојала да прећуткивањем својих негативних реакција на југословенске ставове о национализацији Суецког канала и начина сазивања и мандата Лондонске конференције не отвара нов неспоразум у међусобним односима, већ озбиљно нарушеним услед догађаја око кипарског проблема.⁴⁰

Истовремено се појавио још један проблем. Југословенски амбасадор у Атини Мишо Павићевић је јављао да је из поузданих извора сазнао како је грчки министар спољних послова Авероф тражио да се заједно са суецким питањем покрене и кипарско питање, истичући да је умирени Кипар добра база за британску флоту. Потврду таквог грчког става Павићевић је добио од

34 АЈБТ, КПР, I – 2 / 8, стр. 2–3.

35 Током сусрета председника Броза и премијера Караманлиса у ноћи 29/30. јула 1956. године уговорено је да се Броз обрати турском председнику Бајару у писаној форми у циљу посредовања у турско-грчком спору. (АЈБТ, КПР, I – 2/8, стр. 1).

36 АЈБТ, КПР, I – 1 / 1261.

37 АЈБТ, КПР, I – 1 / 1262.

38 АЈБТ, КПР, I – 1 / 1262.

39 ДАСМИП, ПА, 1956. година – строго поверљиво. ф. I, документ број 211.

40 ДАСМИП, ПА, 1956. година – строго поверљиво, ф. I, документ број 211.

француског амбасадора, који је изнео своје очекивање да Велика Британија неће попустити.⁴¹ Такав грчки став је додатно компликовао односе унутар Балканског савеза, тим пре што је Турска већ била подржала британске акције на Блиском истоку. За Југославију се у том моменту затворио још један дипломатски излаз. Грчка је одбијала учешће на Лондонској коференцији, калкулишући својим интересима у кипарском спору. Затварала се било каква активност кроз оквире Балканског савеза.

Сем тога, и југословенски дипломатски представници су преко уходаних савезничких канала у Атини и Анкари настојали да прибаве информације неопходне за изградњу југословенских ставова према блискоисточном конфликту, али и информације о англо-француским намерама које би користиле египатској влади. Може се само наслутити колико је гомилање англо-француских трупа у Средоземљу представљало претњу за египатску безбедност. Југословенски дипломатски представници и војни изасланици су свакодневно прикупљали податке о покретима француских и британских трупа. Павићевић, амбасадор у Атини, јавио је 30. августа да је у разговору са грчким помоћником министра иностраних послова сазнао да се француске трупе групишу на Крфу и Кипру, али да је грчка страна уверена да оне неће бити употребљене против Египта јер то неће дозволити САД, већ да се ради само о тренутном маневру како би се застрашила египатска влада.⁴² Југословенски војни изасланик у Анкари пуковник Грубишић је 31. августа јавио о англо-француским војним припремама у Турској.⁴³ Неколико дана касније, 4. септембра, он је јавио и да се турско војно и државно руководство противи доласку француских трупа на Кипар и да оно сматра да се таква акција може негативно одразити на турску политику у региону.⁴⁴

Политички комитет Арапске лиге издао је 18. септембра посебно саопштење у коме је изражена пуна подршка египатским ставовима.⁴⁵ У критичним тренуцима, та подршка је донекле деловала на одлучност египатске владе да се супротстави англо-француским притисцима. Демонстрирана свеарапска подршка Египту снажно је одјекнула у свету. Било је јасно да ће арапски свет, уколико избије сукоб, јасно стати на египатску страну. Не само што се арапски свет ујединио већ се постепено кристалисала и подршка осталих исламских земаља. Изузетак је представљала Турска, која је заузела изразито пробританске ставове поводом тога.⁴⁶ Такво понашање турске дипломатије је имало више узрока. Пре свега, Турска је кроз чланство у НАТО-у и

41 ДАСМИП, ПА, 1956. година, ф. 27, документ број 412751.

42 ДАСМИП, ПА, 1956. година, ф.28, 414266, Телеграм Мише Павићевића ДСИП-у.

43 ВА, АЈНА, ф. ГШ – 10, к. 376, ф. 1, 140, Телеграм њуковника Грубишића Генералштабу.

44 ВА, АЈНА, ф. ГШ – 10, к. 376, ф. 1, 143, Телеграм њуковника Грубишића Генералштабу.

45 ДАСМИП, ПА, 1956. година, ф. 16, телеграм број 415794.

46 E. J. Zürcher, *Turkey. A Modern History*, London – New York 2004, str. 234–236.

Багдадском пакту већ била укључена у западни војни и политички систем, а британска подршка у кипарском спору за Турску била је пресудна. Такво понашање Турске се рефлектовало и на стабилност Балканског пакта, чија се једна чланица – Југославија – у том тренутку већ јавно декларисала као египатски савезник, док је друга – Грчка – због специфичног међународног положаја оклевала да отворено пружи пуну подршку Египту. Међутим, њени дипломатски службеници нису крили симпатије према Египту, а штампа и јавно мњење су без устезања показивали наклоност према египатској страни. Индиректно, међународни заплет због египатске национализације Суецког канала утицао је и на интензитет балканских интеграција.

Југословенски генералштаб је преко мреже војних изасланстава прикупљао информације о покретима и груписању англо-француских трупа у Средоземљу. На том плану се посебно истицао војни изасланик у Анкари пуковник Грубишић, који је преко своје обавештајне везе у турском генералштабу сазнао да је у Турску 11. септембра инкогнито допутовао командант француских ваздухопловних снага генерал Бали. Он је турски војни врх уверавао да је појачана концентрација француских трупа на Кипру у директној вези са Суецком кризом. Бали је тражио да се део француских снага стационира и у Турској, што је одмах одбијено. Сем тога, генерал Бали је позитивно оценио концентрацију турских трупа на турско-сиријској граници. То је протумачио као елемент додатног притиска на арапски свет и потпору англо-француским настојањима.⁴⁷ Југословенски генералштаб је настојао да добије информације о реакцијама англо-француских регионалних савезника на напад на Египат. Преко војног изасланика у Анкари пуковника Грубишића Друга управа генералштаба је дошла до информације да је још француски генерал Бали обавестио турски војни врх о припремама напада на Египат, а да су Турци упутили посебан протест својим савезницима због употребе француских поморских снага стационираних у Анталији у нападу на Египат⁴⁸. Та информација је одмах прослеђена египатској страни, што је за њу било посебно важно због процене констелације снага у региону и нивоа подршке снагама нападача у непосредном окружењу.

Током британско-француске агресије на Египат у зони Суецког канала и израелског напада на простору Синајског полуострва крајем октобра и почетком новембра 1956. године, земље чланице Балканског пакта остале су при својим ставовима поводом кризе на Блиском истоку. Југословенска подршка Египту кроз деловање у ОУН-у⁴⁹ и посредничко деловање у циљу координације акција са САД и СССР-ом у Савету безбедности⁵⁰ утицала је

47 ВА, АЈНА, ф. ГШ – 10, к. 376, ф. 1, телеграм број 149.

48 ВА, АЈНА, ГШ – 10, к. 376, ф. 1, документ број 177.

49 Ј. Јовановић, *navedeno delo*, str. 258 – 265.

50 ДАСМИП, ПА (1956. година), ф. 69, документ број 952.

на југословенско зближавање са Грчком и удаљавање од турских ставова. Будући да се Грчка противила обнови сарадње пре решавања кипарског проблема, због супротних ставова током Суецке кризе потпуно је замрла грчко-турско-југословенска сарадња, али је интензивирана југословенско-грчка сарадња. На то је посебно утицао грчки неутралан став током трипартитне агресије на Египат, који је проистекао из потребе да се усагласе ставови са САД, из неверице у успешан отпор Египта и из могућности решавања кипарског питања у органима ОУН-а, за шта су пресудни били добри односи са Великом Британијом. Грчка је заузела такав став из страха да би њени економски интереси у Египту могли бити угрожени евентуалним сличним мерама у будућности. Проегипатско писање грчке штампе и грчко гласање против англо-француске агресије у ОУН-у утицало је на очување постојећег нивоа грчко-египатских односа. Такав грчки став је изазвао разочарање египатских дипломата⁵¹ пошто су они очекивали јаснију и отворенију грчку подршку. Ипак, истоветна југословенско-грчка реакција у органима ОУН-а позитивно је утицала на приближавање југословенских и грчких ставова о томе и на интензивирање постојеће сарадње.

Југословенско ангажовање током Суецке кризе јасно се рефлектовало и на стабилност Балканског пакта, који је због турско-грчког спора око Кипра, али и све јасније југословенске оријентације ка афро-азијским земљама био озбиљно уздрман. Турска се од почетка кризе ставила на британску страну, па је сваки контакт између Југославије и Турске о том питању био још на самом почетку блокиран. На другој страни, Грчка је настојала да задржи неутралан став, иако је њена штампа отворено подржавала Египат. Грчки представници у Уједињеним нацијама су гласали за све предлоге резолуција у корист Египта, а њихов амбасадор је у дискусији осудио напад на Египат. На крају, Грчка је ставила на располагање своје аеродроме за транспорт мировних снага на Синај. Ту погодност су искористиле и југословенске трупе. Током кризе грчка влада није давала посебне изјаве, што се може тумачити као последица утицаја САД и настојања грчке владе да не заоштрава односе са Великом Британијом, из страха да ће то утицати на решавање кипарског проблема. Југословенска дипломатија је сматрала да је један од разлога грчке резервисаности сумња у дужи египатски отпор и Насеров опстанак. Томе у прилог је ишла и чињеница да је подсекретар грчког министарства спољних послова Схеферис рекао југословенском амбасадору Павићевићу да је грчка влада знала да ће Египат бити нападнут пет дана пре него што се то десило, а ту информацију није проследила југословенској дипломатији, иако се радило о савезничкој земљи.⁵²

51 АЈБТ, КПР, I – 3 – а / 31 – 8, стр. 20.

52 ДАСМИП, ПА, 1956. година, ф. 27, документ број 423726.

У Београд је 3. децембра допутовала грчка државна делегација.⁵³ Разговори са највишим југословенским државним и партијским руководством обављени су 5. децембра.⁵⁴ Доста се разговарало о дешавањима у Мађарској и на Блиском истоку. Броз је сматрао да су те две интервенције у директној вези и да је напад на Египат дао посебан импулс суровости совјетске интервенције.⁵⁵ Истицао је да ће повлачење Француске и Велике Британије са Блиског истока позитивно утицати на општи развој региона. Сложио се са Караманлисом да Багдадски пакт угрожава безбедност на Блиском истоку, пошто он својом суштином раздваја арапске земље, а да у томе Турска игра веома негативну улогу.⁵⁶ У току разговора Броз је изнео и своју процену развоја ситуације на Блиском истоку. Сматрао је да ће Велика Британија после повлачења са Суеца покушати да дестабилизује арапско јединство те да ће у том подухвату Израел представљати *лајтениан фактор за сваку ирвокацију*,⁵⁷ као и да се Насер окреће Совјетском Савезу само силом прилика и да је после неуспеха трипартитног напада на Египат његов положај како у земљи, тако и у читавом арапском свету знатно ојачан. По Брозовом мишљењу, решење суецког спора јесте слободна пловидба под египатским суверенитетом, док се Караманлис залагао и за извршан степен међународне контроле. Међутим, Броз је инсистирао на посебном уговорном односу који би гарантовао слободу пловидбе без дискриминације и очување египатског суверенитета. Југословенска активност у вези са Суецом, како је Броз дефинисао, биће ревносно ангажовање у Уједињеним нацијама и утицање на Египат да прихвати одлуке које се у тој организацији донесу.⁵⁸ Даљи ток разговора је показао да је функционисање Балканског пакта битно ограничено и да постоји решеност обе земље да развијају сарадњу на билатералној основи. Караманлисовој посети Југославији претходила је посета једне грчке војне делегације са генералом Ласпијасом на челу.⁵⁹ После тих разговора Грци су веома повољно оцењивали развој војне и политичке сарадње.⁶⁰ Док

53 Грчку државну делегацију су чинили председник владе Константин Караманлис, министар иностраних послова Евангелос Авероф, грчки амбасадор у Београду Филон Филон и начелник Политичког одељења Министарства спољних послова Георгиос Христулос.

54 Југословенску државну делегацију су чинили председник Броз, потпредседник Савезног извршног већа Едвард Кардељ, државни подсекретар за иностране послове Срђа Прица, генерални секретар Председника Републике Јоже Вилфан и амбасадор у Атини Мишо Павићевић.

55 АЈБТ, КПР, I – 3 - а / 31 – 8, стр. 9.

56 АЈБТ, КПР, I – 3 - а / 31 – 8, стр. 14.

57 АЈБТ, КПР, I – 3 - а / 31 – 8, стр. 15.

58 АЈБТ, КПР, I – 3 - а / 31 – 8, стр. 17.

59 АЈ, 112 – ТАНЈУГ, ф. 220, Билтен вести иностраних агенција од 25. новембра 1956. године, стр. 35.

60 ВА, АЈНА, ГШ – 10, к. 376, ф. 1, документ број 204.

се интензитет америчке војне помоћи Југославији и Грчкој смањивао због различитих фактора и тешкоћа, убрзана је испорука оружја и војне опреме Турској⁶¹. Велика Британија је оштро реаговала на југословенско-грчко приближавање и југословенску подршку Грчкој у кипарском спору, што је амбасадор Робертс у веома напрегнутој атмосфери саопштио подсекретару Прици.⁶²

Посебно су се компликовали односи са Турском, чиме се индиректно нарушавала, тада већ евидентно нефункционална, структура Балканског пакта. Турски званичници су апострофирали Насера као главног противника Балканског пакта и западног света, и изјавили да блискост југословенско-египатских односа нарушава поверење између чланица пакта.⁶³ Радило се о једном виду турског притиска на Југославију и реакцији на најновије југословенско-грчко зближавање, након посете грчке државне делегације Југославији крајем 1956. године. Очигледном заменом теза настојало се да се кривица за нефункционисање и лагано гашење Балканског пакта скрене са грчко-турског сукоба око статуса Кипра на југословенско-грчко зближавање и југословенско интезивирање сарадње са арапским земљама, с којима је Турска имала веома лоше односе због своје улоге у изградњи Багдадског пакта, који је озбиљно нарушио арапско јединство. Југославија и Грчка су оптуживане да кроз југословенску политику подршке Грчкој у кипарском спору, отворено југословенско зближавање са арапским земљама и латентно грчко приближавање Египту теже прекомпоновању тројног Балканског пакта у двојни југословенско-грчки савез⁶⁴. Турско прихватање Ајзенхауерове доктрине додатно је искомликовало веома затегнуте односе унутар Балканског савеза.⁶⁵ Југословенски демарш 12. марта означио је крај илузија о могућем реактивирању Балканског пакта. Путеви југословенске, турске и грчке спољне политике су се разишли.⁶⁶ Изјава турског министра спољних послова Мендереса на заседању парламента у Анкари о југословенској кривици за неактивност Балканског савеза изазвала је бурне југословенске реакције.⁶⁷ Лагано се оцртавала силуета краха Балканског савеза услед различитих спорова између земаља чланица и све јаснијег југословенског залагања за принципе ванблоковске спољне политике и изградње партнерства са азијским и афричким земљама.

61 ВА, АЈНА, ГШ – 10, к. 376, ф. 1, документ број 211.

62 ДАСМИП, ПА, 1956. година, ф. 27, документ број 422275.

63 ВА, АЈНА, ГШ – 10, к. 377, ф. 1, документ број 162.

64 ДАСМИП, ПА, 1957. година, ф. 103, документ број 4790, стр. 4–8.

65 ДАСМИП, ПА, 1957. година, ф. 103, документ број 45194, стр. 2–5.

66 ДАСМИП, ПА, 1957. година, строго поверљиво. ф. II, документ број 187.

67 ДАСМИП, ПА, 1957. година, строго поверљиво. ф. II, документ број 48.

Најновији развој ситуације на Блиском истоку је утицао и на југословенско-грчке односе. Почетком маја 1957. године југословенска дипломатија је са изненађењем дочекала грчко подржавање Ајзенхауерове доктрине, посебно зато што је Грчка раније била доста уздржана према блискоисточним проблемима. Грчка је посебно инсистирала на економском аспекту Ајзенхауерове доктрине⁶⁸. Грчка влада је настојала да умањи значај приступања Ајзенхауеровој доктрини, наглашавајући да она следи америчку политику те да то питање треба што пре ставити у други план, како не би кварило југословенско-грчке односе и односе Грчке и арапских земаља⁶⁹. То је у разговору са југословенским амбасадором у Атини Павићевићем потврдио и грчки министар иностраних послова Авероф.⁷⁰ Настојање грчке владе да амортизује прихватање Ајзенхауерове доктрине кулминирало је током посете Караманлиса и Аверофа Египту. Ипак, значајне тачке које су раздвајале Грчку и Египат биле су све веће совјетско присуство у арапском свету, а посебно у Египту, и све тежи положај грчке колоније у Египту, углавном сачињене од крупних трговаца, индустријалаца, банкара и земљопоседника и посебно погођене економским и социјалним реформама Насеровог режима⁷¹. Такође, Грци су наступали као претходница америчке политике. Караманлис је покушавао да увери египатске званичнике у исправност америчке политике на Блиском истоку и потребу да Египат покуша да стабилизује односе са САД. Таква грчка политика на Блиском истоку се рефлектовала и на југословенско-грчке односе пошто је Југославија и даље непоколебљиво пружала подршку Египту и критиковала основна начела Ајзенхауерове доктрине.⁷² Таква политика је наилазила на неразумевање југословенске стране, али после почетног шока југословенска дипломатија је настојала да на различите начине осигура одржавање достигнутог нивоа односа са Грчком и трудила се да остави довољно простора код Египћана за еластичније тумачење грчког заокрета у вези са решавањем блискоисточног конфликта, покушавајући да Египту представи грчки став као мост између Египта и САД⁷³. Југословенско-турски односи су се услед заостравања грчко-турског спора, али и југословенске политике на Блиском истоку, пре свега према суецком проблему и турско-сиријском конфликту, све више погоршавали.⁷⁴ Према званичним оценама југословенске дипломатије, Балкански пакт не само да је због тих и таквих проблема био нефункционалан, већ се стицао утисак да у обиму у

68 ДАСМИП, ПА, 1957. година, строго поверљиво. ф. III, документ број 109.

69 ДАСМИП, ПА, 1957. година, ф. 31, документ број 416542.

70 ДАСМИП, ПА, 1957. година, строго поверљиво. ф. I, документ број 109.

71 ДАСМИП, ПА, 1957. година, ф. 31, документ број 417762.

72 ДАСМИП, ПА, 1957. година, ф. 31, документ број 418082.

73 ДАСМИП, ПА, 1957. година, ф. 31, документ број 418264.

74 ДАСМИП, ПА, 1957. година, строго поверљиво. ф. II, документ број 582.

коме је замишљен и формиран представља препреку новој југословенској спољнополитичкој оријентацији развијања сарадње са азијским и афричким земљама.⁷⁵ Посебан импулс турском подозрењу је дала посета потпредседника СИВ-а Кардеља Грчкој, што је у Турској схваћено као знак новог југословенско-грчког приближавања. Примећена је и изузетна сличност између грчких и југословенских ставова о Блиском истоку. Југославија је посебно критиковала гомилање турских војних снага на граници са Сиријом, што је југословенска дипломатија доживљавала као директну претњу ровитом миру на Блиском истоку⁷⁶. Балкански пакт је лагано уступао место новој југословенској спољнополитичкој оријентацији. Суецка криза, са свим својим заплетима, реперкусијама, узроцима и последицама, представљала је важну тачку у процесу изградње ширег покрета блоковски несврстаних земаља.

Када је криза око Суеца ескалирала, сарадња између земаља чланица Балканског пакта пролазила је кроз изузетно критичне моменте. Суецки спор, који је умногоме коинцидирало са кипарским проблемом, утицао је на промену физиономије Балканског пакта. Југославија се током суецког спора недвосмислено и безрезервно ставила на страну Египта, подржавајући египатско право на национализацију капиталних објеката на својој територији упркос њиховом међународном значају. Турска је настављајући политику зближавања са Великом Британијом, започету приликом склапања Багдадског пакта подржала британско настојање да заштити свој власнички удео у Суецкој компанији, а током трипартитне агресије на Египат и њено настојање да то своје право оружјем брани. Грчка је заузела сасвим другачији став, који се разликовао и од југословенског и од турског. У суштини, тај њен неутралан став био је у блиској вези и сагласју са званичним ставом САД. Сем тога, током Суецке кризе у први план је избила југословенска тежња за преоријентацијом сопствених спољнополитичких ставова и редефинисање приоритетних спољнополитичких циљева. Југословенско политичко вођство је током Суецке кризе недвосмислено прокламовало своје дугорочно спољнополитичко опредељење за јачање и развијање односа са арапским земљама, Индијом и блоковски неангажованим азијским и афричким земљама, чему је претходила нормализација односа са СССР-ом током 1955. и 1956. године. У склопу опште преоријентације своје спољне политике, која је започела Брозовом посетом Индији и Бурми крајем 1954. и почетком 1955. године а наставила се Брозовом посетом Египту крајем 1955. и почетком 1956. године и доживела прву значајну реализацију посетом Насера Југославији јула 1956. године и тројним састанком између Тита, Нехруа и Насера јула исте године на Брионима, Југославија је постепено потискивала сарадњу са Турском, која је имала сасвим другачије интересе на простору Блиског и Средњег истока.

75 ДАСМИП, ПА, 1957. година, строго поверљиво. ф. II, документ број 343.

76 ДАСМИП, ПА, 1957. година, строго поверљиво. ф. II, документ број 182.

Интензивирање односа са Грчком се темељило, између осталог и на сличности југословенских и грчких ставова о деколонизацији, очувању мира и изградњи механизма колективне безбедности на простору Блиског истока. За новопрокламовану југословенску спољнополитичку доктрину Балкански пакт је, у виду у ком је успостављен, представљао препреку на путу остварења новопрокламованих циљева спољне политике и зато је југословенско државно руководство настојало да тројну сарадњу у оквиру тог пакта замени двојном сарадњом, штитећи тако своје интересе на Балкану, али не кварећи односе са западним савезницима, и остављајући довољно маневарског простора за зближавање са азијским и афричким земљама. Истовремено, направљен је изванредан отклон према САД и НАТО-у, што је допринело нормализацији односа са СССР-ом и његовим савезницима.

Александар Раковић*

ТУРСКА ИНИЦИЈАТИВА ЗА УЈЕДИЊЕЊЕ ИСЛАМСКЕ ЗАЈЕДНИЦЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ (2011)

Апстракт: На основу јавне документације Министарства вера Републике Србије, личних забелешки о разговорима са највишим верским службеницима Исламске заједнице Србије и иностраним дипломатама, домаће и стране штампе, рад објашњава којим путем је Министарство вера Републике Србије заузело став да Исламска заједница Србије са реис-ул-улемом на челу и седиштем у Београду треба да добије статус традиционалне верске заједнице у Републици Србији (2010) и осветљава како је турска дипломатска иницијатива у виду одговора имала намеру да укине Исламску заједницу Србије, а потом да путем наметнутог уједињења Исламску заједницу у Републици Србији стави под старатељство реис-ул-улеме Исламске заједнице Босне и Херцеговине са седиштем у Сарајеву (2011).

Кључне речи: Исламска заједница, Србија, Турска, Босна и Херцеговина, реис-ул-улема, муфтија.

* * *

Увод

Подела у Исламској заједници у Републици Србији је тема којом су се у протеклим годинама бавили државни органи Републике Србије (на првом месту Министарство вера), органи исламских заједница у нашој земљи и суседству, страна дипломатска представништва (јавно Турска и Сједињене Америчке Државе, а ван домаћаја јавности и „две земље Западне Европе”)

---

* Институт за новију историју Србије, Београд. Рад „Турска иницијатива за обједињавање Исламске заједнице у Републици Србији (2011)” настао је у оквиру пројекта „Срби и Србија у југословенском и међународном контексту: унутрашњи развитак и положај у европској/светској заједници” (47027), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

и државне и верске институције Републике Турске. Током четворогодишњег рада у Министарству вера Републике Србије (2008–2012) на месту државног службеника задуженог за сарадњу са Исламском заједницом имао сам прилику да се у то уверим, како кроз архивску документацију тако и кроз бројне сусрете са верским службеницима исламских заједница и иностраним дипломатским представницима у нашој земљи.¹

У нашој јавности су се шириле бројне нетачне информације о природи поделе у Исламској заједници. Како би се избегавале даље забуне, било је потребе да се сазнања систематизују и учине доступним државним органима и медијима. Стога је Министарство вера Републике Србије сачинило документ: „Информација о актуелним приликама у Исламској заједници у Републици Србији, поделама, односу према државним органима Републике Србије и непрестаним политичким нападима Исламске заједнице у Србији Ријасета [Исламске заједнице] Босне и Херцеговине на државне органе Републике Србије и националне институције српског народа”. У јулу 2009. овај документ је послат Генералном секретаријату Владе Републике Србије, кабинетима председника Републике и председника Владе, министарствима у Влади Републике Србије, а доцније и Независном удружењу новинара Србије (НУНС) као одговор на њихов захтев за појашњење околности током којих је Министарство вера Републике Србије обуставило дотације *Гласу ислама* због говора мржње.²

Документ је, дакле, био јавног карактера. Ниједно питање у вези са поделом у Исламској заједници у Републици Србији не може се разумети без увида у овај документ који је овде дат у изводима:

Дисолуција Исламске заједнице Југославије одвијала се у оквиру историјског процеса разбијања Социјалистичке Федеративне Републике Југославије.

Исламска заједница Југославије је нелегитимно укинута 1993. а међу четворицом потписника дисолуције били су Мустафа Церих и Муамер Зукорлић. Поделом су успостављене сецесионистичке исламске заједнице Косова, Босне и Херцеговине, Санцака, Хрватске и Словеније.

На чело новоосноване Исламске заједнице Санцака дошао је Муамер Зукорлић и она је 1995. стављена под јурисдикцију Ријасета

1 Из белешки Александра Раковића.

2 Архива Министарства вера Републике Србије, „Информација о актуелним приликама у Исламској заједници у Републици Србији, поделама, односу према државним органима Републике Србије и непрестаним политичким нападима Исламске заједнице у Србији Ријасета Босне и Херцеговине на државне органе Републике Србије и националне институције српског народа”.

Исламске заједнице Босне и Херцеговине. Уставом Исламске заједнице Босне и Херцеговине из 1997. однос Исламске заједнице Санцака као саставног дела Исламске заједнице Босне и Херцеговине уздигнут је на највиши правни ниво. Врховни суд Републике Србије је 1995. одбио захтев за регистрацију Исламске заједнице Санцака као верске заједнице. Зукорлић је 1998. покушао да организује Исламску заједницу у СР Југославији, као аутономну јединицу Исламске заједнице у Босни и Херцеговини, али је за државне органе и оваква форма била неприхватљива за регистрацију.

С друге стране, Исламска заједница Србије је 1994. у Нишу одржала Сабор којим је успостављен правни континуитет са Исламском заједницом Србије у Социјалистичкој Републици Србији. Исламска заједница Србије, под тим именом а са седиштем у Београду, на челу са муфтијом Хамдијом Јусуфспахићем, од 2001. уписана је у Регистар Завода за статистику Републике Србије. Исламска заједница Србије је до 2007. обухватала простор централне Србије и Војводине, без шест општина Рашке области (Санцака), где је деловала Исламска заједница Санцака. Сабор Исламске заједнице Србије је 19. фебруара 2007. усвојио Устав Исламске заједнице Србије којим је она уздигнута у ранг Ријасета за територију Републике Србије и успостављен континуитет са исламском верском заједницом у Кнежевини Србији. За реис-ул-улему је именован Хамдија Јусуфспахић.

Главни муфтија и председник Мешихата Исламске заједнице Санцака Муамер Зукорлић је иницирао Објединитељски сабор Исламске заједнице у Србији који је одржан 27. марта 2007. Исламска заједница Санцака је тиме требало да прошири поље рада на територију Републике Србије, али је истовремено остала саставни део Ријасета Исламске заједнице Босне и Херцеговине. Стога је ради прецизнијег разумевања ову заједницу потребно описати под именом које задовољава њене територијалне претензије и институционалне везе – Исламска заједница у Србији Ријасета [Исламске заједнице] Босне и Херцеговине.

Сабор Исламске заједнице Санцака, односно већина саборника са територије Републике Србије, сматрао је да није било потребе за стварањем паралелне исламске заједнице на територији Републике Србије. Сабор Исламске заједнице Санцака је стога 3. октобра 2007. већином гласова донео одлуку да се смени Муамер Зукорлић са свих функција и да се обнови рад Мешихата Исламске заједнице Санцака у оквиру Ријасета Исламске заједнице Србије са седиштем у Београду.

Врховни сабор Исламске заједнице Србије је 4. октобра 2007. једногласно верификовао одлуке Сабора Исламске заједнице Санцака.

За новог реис-ул-улему именован је Адем Зилкић, главни имам из Тутина, а за доживотног почасног реис-ул-улему именован је Хамдија Јусуфспахић. Тиме је Исламска заједница Србије проширила поље деловања и организациону структуру на Рашку област (Санџак).

У Ријасету Исламске заједнице Србије, коју предводе Зилкић и Јусуфспахић, тврде да су присаједињењем Мешихата Исламске заједнице Санџака постигли историјски србијанско-санџачки компромис међу муслиманима у Републици Србији којим је на читавој територији наше земље успостављен јединствен верски поредак муслимана.

С друге стране, Исламска заједница у Србији Ријасета [Исламске заједнице] Босне и Херцеговине никада није признала одлуку којом се Муамер Зукорлић смењује са руководеће функције и остала је при ставу да је Исламска заједница у Србији организациони део Исламске заједнице Босне и Херцеговине.

Посебан кратак осврт треба направити и на Исламску заједницу Прешева, Бујановца и Медвеђе, коју чине етнички Албанци. Наиме, део ове заједнице прихвата руководство Исламске заједнице Србије, део прихвата руководство Исламске заједнице у Србији Ријасета [Исламске заједнице] Босне и Херцеговине, а део је оријентисан ка сепаратистичкој Исламској заједници Косова.

[...]

У Републици Србији, дакле, постоји фактичка и дубока подела међу муслиманским верницима. Кроз поделу се прелама и однос према Републици Србији. Док поглавари и верски службеници Исламске заједнице Србије подржавају нашу земљу у међународним политичким, културним и верским асоцијацијама, поглавар и верски службеници Исламске заједнице у Србији Ријасета [Исламске заједнице] Босне и Херцеговине непрестано прете интернационализацијом и радикализацијом „санџачког питања” и нападају државне органе Републике Србије и њене националне институције.

[...]

У склопу исте опасне и реметилачке политике Муамер Зукорлић непрестано прети радикализацијом прилика у Рашкој области (Санџаку) и прави паралеле са косовским сценариом решавања етничких и верских несугласица. Такође, Зукорлић већ годинама плански ради на урушавању коректних међуљудских односа у Републици Србији, јер својим изјавама и у својим медијима покушава да створи атмосферу линча и верске нетолеранције, негативну емоцију и презир, осећање несигурности и страха и да креира слику да такво понашање није предмет одговорности. То се нарочито односи на званично гласило

Исламске заједнице у Србији Ријасета [Исламске заједнице] Босне и Херцеговине *Глас ислама*.

[...]

Због свега тога, Министарство вера Републике Србије је са жаљењем констатовало да уређивачка политика *Гласа ислама* није у складу са пројектом „Унапређење верске културе, верских слобода и толеранције” јер овај лист пропагира говор мржње, ксенофобију и нетолеранцију. Министарство вера Републике Србије је стога одлучило да обустави даље финансирање *Гласа ислама*.

[...]

Закон о црквама и верским заједницама Републике Србије (Члан 15) претпоставља да само једна исламска заједница има статус традиционалне верске заједнице.

Исламска заједница Србије према свом Уставу наглашава да наставља континуитет ислама као законите религије у Кнежевини Србији. Овакав континуитет Исламска заједница у Србији Ријасета [Исламске заједнице] Босне и Херцеговине у свом Уставу не помиње.

Исламска заједница Србије (са седиштем у Београду) је 15. маја 2006. поднела Министарству вера Републике Србије захтев за упис у Регистар цркава и верских заједница. Исламска заједница у Србији Ријасета [Исламске заједнице] Босне и Херцеговине (са седиштем у Новом Пазару и средиштем у Сарајеву) је 23. јула 2007. поднела Министарству вера Републике Србије захтев за упис у Регистар цркава и верских заједница.

Ниједна исламска заједница до сада није уписана у Регистар цркава и верских заједница Републике Србије. Министарство вера Републике Србије је у процедури формирања научно-стручне комисије која би требало да утврди историјске и правне чињенице и министру вера путем извештаја изнесе непристрасно и компетентно мишљење о историјско-правном континуитету исламских заједница у Републици Србији. Након извештаја комисије, министар вера ће донети одлуку о одређивању адекватног статуса исламских заједница у Регистру цркава и верских заједница Републике Србије.

На основу Члана 10. става 2. Закона о црквама и верским заједницама прописано је да су традиционалне верске заједнице „оне које у Србији имају вишевековни историјски континуитет и чији је правни субјективитет стечен на основу посебних закона”, а по Члану 15. Закона о црквама и верским заједницама Исламској заједници се „признаје континуитет са правним

субјективитетом стеченим на основу Закона о исламској верској заједници Краљевине Југославије” из 1930.³

Имајући ово у виду, министар вера проф. др Богољуб Шијаковић је формирао Посебну радну групу за констатовање чињеница о историјском континуитету и правном легитимитету Исламске заједнице у Републици Србији.⁴

У Посебну радну групу су по решењу министра вера од 10. новембра 2009. именовани: др Драган Новаковић, социолог, председник Посебне радне групе (Министарство вера Републике Србије), проф. др Дарко Танасковић, исламолог (Филолошки факултет у Београду), Адем Зилкић, реис-ул-улема (Исламска заједница Србије), мр Александар Раковић, историчар (Министарство вера Републике Србије), док је Исламска заједница у Србији коју предводи Муамер Зукорлић одбила да одреди представника у Посебној радној групи.⁵

Након сагледавања чињеница, Посебна радна група је 23. јула 2010. закључила да „историјски континуитет и правни легитимитет традиционалне исламске верске заједнице у Републици Србији има, тј. може имати само Исламска заједница Србије”.⁶

Исламска заједница Србије потом је (без паралелизма са другом исламском заједницом) интегрисана у више савета, комисија, посебних радних група и других тела Републике Србије: Национални просветни савет Републике Србије, Комисију Владе Републике Србије за верску наставу у основним и средњим школама, верску службу у Војсци Србије, Међурелигијски савет Министарства вера Републике Србије и остало.

Исламска заједница у Србији Ријасета Исламске заједнице Босне и Херцеговине (у даљем тексту Исламска заједница у Санџаку – Србији, што је најновији назив ове верске заједнице) није добила представнике у телима Републике Србије јер је изричито одбијала или игнорисала предлоге за сарадњу са ресорним министарствима: у првом реду с Министарством просвете Републике Србије и Министарством вера Републике Србије.

Дакле, Исламска заједница Србије је *de facto* наследила, односно стекла статус традиционалне Исламске заједнице у Републици Србији и преостало је само да се у складу са правном процедуром *de jure* потврди статус Исламске заједнице Србије, као традиционалне верске заједнице, уписом у Регистар цркава и верских заједница у Републици Србији.

3 Службени гласник Републике Србије, број 36/2006.

4 Документ у личном поседу (дат као члану Посебне радне групе и потписнику), „Налаз Посебне радне групе за констатовање чињеница о историјском континуитету и правном легитимитету Исламске заједнице у Републици Србији”, 23. јул 2010. – Заведен у Министарству вера Републике Србије: Број 119-01-17/09-03.

5 Исто.

6 Исто.

Турска дипломатска иницијатива из 2011. требало је да спречи уписивање Ријасета Исламске заједнице Србије као традиционалне верске заједнице у Регистар цркава и верских заједница у Републици Србији и наведе је на самоукидање.

Турска иницијатива за уједињење Исламске заједнице у Републици Србији (октобар–новембар 2011)

И пре него што је Ахмет Давутоглу именован за министра спољних послова (1. мај 2009), турска дипломатија је улагала напоре да помири завађене управљачке структуре исламских заједница у Републици Србији, чије су се верске присталице веома често физички сукобљавале по сличном моделу по коме су у сукобе улазиле политичке присталице Сулејмана Угљанина (Странка демократске акције Санџака) и Расима Љајића (Санџачка демократска партија).

Турски амбасадор у Београду Суха Умар је два пута обавио посредничку улогу између Исламске заједнице Србије и Исламске заједнице у Санџаку – Србији, не са жељом да им намеће решења већ да их окупи у дијалогу. У јесен 2008. није постигнут договор јер је Зукорлић одбио сусрет са Умаром (секуларним турским дипломатом). Амбасадор Умар није одустајао па је 14. априла 2009. казао за *Танјуг* да је са реис-ул-улемом Адемом Зилкићем и главним муфтијом Муамером Зукорлићем успео да се договори о кодексу понашања по којем ће убудуће бити избегавани инциденти између следбеника завађених исламских заједница. Умар је посебно нагласио да „ниједна држава никада не би требало да дозволи било којој [верској] заједници да потпада под институције друге државе”. Тиме је ставио до знања да Исламска заједница у Републици Србији не сме да буде део организационе структуре Исламске заједнице Босне и Херцеговине. Зукорлић је стога изјавио за *Дневни аваз* да Умар нема подршку премијера Реџепа Тајипа Ердогана и председника др Абдулаха Гула.⁷ Умарова иницијатива је због тога доживела неуспех, а на сцену је ступио новоименовани министар спољних послова проф. др Ахмет Давутоглу.

Давутоглуова иницијатива да помири санџачке политичке лидере и верске лидере исламских заједница у Републици Србији не може се тумачити ван његовог неоосманистичког концепта „Стратегијске дубине”, по којем на духовној, културној и политичкој основи историјског османизма треба стварати регионалну и глобалну моћ Турске. На нашем простору реч је о

⁷ Umar: *Muslim leaders agree on code of behavior*, *Mfa.gov.rs*, 14 April 2009; *Pomirenje između Zilkića i Zukorlića*, *Sandzaknews.com*, 15. april 2009.

„обнови османског Балкана”, са ослоном на Бошњаке и Албанце – баштинике „османског наслеђа”.⁸

Министар Давутоглу и тадашњи заменик турског реис-ул-улеме проф. др Мехмед Гормез допутовали су у јулу 2009. у Нови Пазар у двоструку помирићеску мисију: Давутоглу да помири Угљанина и Љајића, а Гормез да помири Зилкића и Зукорлића. Гормезов разговор са верским поглаварима 23. јула 2009. није премостио разлике између лидера исламских заједница. С друге стране, Давутоглу је 24. јула 2009. успешно помирио Угљанина и Љајића. Сусрету Давутоглу са Угљанином и Љајићем присуствовао је и министар спољних послова Републике Србије Вук Јеремић.⁹ Угљанин је у наредним месецима спорим корацима, али сигурно, почео да напушта свој став да „Мешихат [Исламске заједнице у Санџаку – Србији] више не постоји”.¹⁰ Чини се да се Давутоглу тада наметнуо као кључна особа која је доцније у неформалном разговору била замољена да посредује у спору између исламских заједница у Републици Србији и пронађе решење за њихово уједињење. Та турска иницијатива требало је да сачека нову радикализацију „санџачких прилика” коју су током 2010. потпаливале Зукорлићеве присталице.

Суочени с тим да државни органи Републике Србије не пристају на претње и уцене, да су окренути пријатељској сарадњи са Исламском заједницом Србије, присталице Муамера Зукорлића су све ратоборније исказивале силу. Приликом посете турског премијера Реџепа Тајипа Ердогана Новом Пазару 12. јула 2010. присталице главног муфтије су физички напаале верске службенике Исламске заједнице Србије и друге грађане Новог Пазара које су сматрали неистомишљеницима.¹¹ Даље, „око 1.000 ратоборних присталица муфтије Зукорлића” 4. септембра 2010. напаало је камењем, циглама и флашма жандармерију и полицију Републике Србије у Новом Пазару. У исто време Исламска заједница у Санџаку – Србији са Муамером Зукорлићем на челу истакла је за политички циљ што брже успостављање аутономије Санџака.¹²

План за „аутономију Санџака” изразито је опасан за Републику Србију јер би њиме њени централни делови били физички раздвојени од Херцеговине у Републици Српској и Црне Горе (понављањем аустроугарске и турске стратегије између 1878. и 1912. да се онемогући стварање заједничке границе између Кнежевине/Краљевине Србије и Кнежевине/Краљевине Црне Горе). Српски народ би добио ново административно „уско грло” у својој етничкој целини, попут Дистрикта Брчко, којим су Република Србија и источни део

8 Дарко Танасковић, *Неоосманизам: њоврашњак Турске на Балкан*, Београд 2010, 39, 45.

9 „Ко је помирио Угљанина и Љајића?”, *Rtv.rs*, 24. јул 2009.

10 Интервју Сулејмана Угљанина Радио-телевизији Нови Пазар, „Мешихат више не постоји”, објављено на *Youtube.com* 3. октобра 2007.

11 *Танјугов* видео-снимак, 12. јул 2010.

12 *Muftijini blokirali Pazar*, *Novosti.rs*, 4. septembar 2010.

Републике Српске одељени од западних делова Републике Српске (Посавина и Босанска Крајина). С тим у вези је од егзистенцијалне важности и да српски народ на северу Косова и Метохије сачува контролу над тим делом наше земље, јер би излазак албанских полицијских и паравојних снага на административну линију код Јариња и Брњака био очекивана подршка санџачким сепаратистима.

Погоршавање прилика у Новом Пазару у близини административне линије са Косовом и Метохијом и нелагодна очекивања да би радикализам у редовима Исламске заједнице у Санџаку – Србији могао да наруши безбедност у том делу наше земље, завели су на погрешан пут да се од Републике Турске неформално затражи да помири и уједини завађене управљачке структуре исламских заједница у Републици Србији.

Неименовани турски дипломата високог ранга је за лист *Хуријет* изјавио да је „Србија захтевала турско учешће у решавању овог проблема” и да „цео процес воде двојица министара иностраних послова” Јеремић и Давутоглу.¹³ Информација коју је дао турски дипломата била је тачна јер је неко „с наше стране” током једног неформалног разговора замолио турског колегу да помогне у превазилажењу подела насталих у Исламској заједници у Републици Србији.¹⁴ Званичног позива Републици Турској од стране Републике Србије у том смислу није било, што је министар Јеремић потврдио за Телевизију Б92.¹⁵ Међутим, Давутоглу је прихватио неформалну сугестију, коју је развио у турску дипломатску иницијативу с предлогом „Основних принципа” за уједињење Исламске заједнице у Републици Србији.

Према писању штампе, у обликовању овог текста (који је имао више верзија и корекција) учествовали су премијер Турске Реџеп Тајип Ердоган, министар спољних послова Турске Ахмет Давутоглу, бошњачки члан председништва Босне и Херцеговине Бакир Изетбеговић, министар рада и социјалне политике Републике Србије Расим Љајић, министар без портфеља Републике Србије Сулејман Угљанин, реис-ул-улема Исламске заједнице Турске (Дијанет) Мехмед Гормез и реис-ул-улема Исламске заједнице Босне и Херцеговине Мустафа Церић. Док су интереси Исламске заједнице у Санџаку – Србији са Муамером Зукорлићем на челу били заступљени кроз Исламску заједницу Босне и Херцеговине, представници Исламске заједнице Србије коју предводи реис-ул-улема Адем Зилкић нису били позвани да учествују нити у разговорима нити у изради текста. Исламска заједница Србије је у пуној мери требало да буде суочена с принципом „узми или остави”.¹⁶ Уједињење исламских заједница према турској иницијативи подржале су бошњачке странке

13 Davutoglu danas u Beogradu, *Danas.rs*, 11. novembar 2011.

14 Из белешки Александра Раковића.

15 Јеремић: Давутоглуа звали верски лидери, а не држава, *Rtv.rs*, 26. октобар 2011.

16 Potpis na jedinstvo u sredu, *Danas.rs*, 16. oktobar 2011.

у Републици Србији.¹⁷ Питање Исламске заједнице у Републици Србији по-сматрано је, дакле, као изричито „бошњачко верско питање”, у супротности са чињеницом да су муслимански верници у нашој земљи Бошњаци, Албанци, Роми, Муслимани, Југословени и други, посебно Горанци на Косову и Метохији.

**Становништво према националности и вероисповести
на попису у Републици Србији 2002¹⁸**

	право- славци	римока- толици	проте- станти	мусли- мани	јудаи- сти	атеисти	укупно
Срби	97,42%	0,07%	0,08%	0,01%		0,34%	6.212.838
Мађари	0,80%	89,35%	6,21%			0,33%	293.299
Бошњаци	0,17%	0,05%		99,35%		0,13%	136.087
Роми	54,38%	2,71%	3,09%	16,72%		0,21%	108.193
Југословени	37,59%	20,90%	1,72%	2,18%		8,83%	80.721
Хрвати	2,65%	87,48%	0,42%			2,28%	70.602
Црногорци	89,05%	0,29%		0,26%		3,14%	69.049
Албанци	0,28%	1,30%		95,72%		0,11%	61.647
Словаци	1,57%	6,65%	83,27%			0,37%	59.021
Власи	98,66%		0,11%			0,06%	40.054
Румуни	81,91%	7,75%	2,15%			0,20%	34.576
Македонци	92,17%	0,27%	0,37%	1,05%		1,12%	25.847
Бугари	90,78%	4,26%	0,17%			0,27%	20.497
Буњевци	1,26%	92,15%	0,30%			1,48%	20.012
Муслимани	2,38%	0,26%	0,07%	86,13%		1,38%	19.503
Укупно	84,98%	5,48%	1,08%	3,20%	0,01%	0,53%	7.498.001

17 Остају муфтије Јусуфспахић и Зукорлић, Зилкић иде у пензију, *Danas.rs*, 14. октобар 2011.

18 Табела урађена према подацима Републичког завода за статистику Србије објављеним у: *Попис сјановништва, домаћинштва и сјанова у 2002: основни скупови сјановништва*, књига 16, Београд 2005.

**Географска распоређеност муслиманских верника
у Републици Србији према попису из 2002.
Република Србија: 239.658 муслимана (3,20%)¹⁹**

Географска распоређеност	Процент од укупне популације муслимана у Републици Србији	Процент од укупне популације Републике Србије
Нови Пазар: 67.366 Тутин: 28.558 Сјеница: 21.149 Пријепоље: 16.968 Прибој: 6.997 Нова Варош: 1.647 Укупно: 142.685	59,55%	1,9%
Прешево: 30.507 Бујановац: 25.595 Медвеђа: 2.801 Укупно: 58.903	24,57%	0,79%
Београд: 20.366	8,50%	0,27%
Централна Србија без Београда, Рашке области и јужне Србије: 9.631	4,02%	0,13%
Војводина: 8.073	3,37%	0,11%

Кроз различите верзије „Основних принципа” и додатне информације које су се шириле у јавности уочавало се да је изричито циљ укидање Ријасета Исламске заједнице Србије, уклањање Исламске заједнице Србије као традиционалне верске заједнице у Републици Србији, пензионисање реис-ул-улеме Адема Зилкића, његово „склањање” на неку позицију ван Исламске заједнице, а истовремено остављање могућности Муамеру Зукорлићу да се кандидује за место реис-ул-улеме Исламске заједнице Босне и Херцеговине (то на још један начин показује да је уједињена Исламска заједница у Републици Србији требало да буде део организационе структуре Исламске заједнице Босне и Херцеговине) или се поново нађе на месту главног муфтије Санџака када се за то укаже прилика уз прихваћену обавезу да избегава политичку делатност.²⁰

19 Табела урађена према подацима Републичког завода за статистику Србије објављеним у: *Попис сџановнишџва, домаћинсџава и сџанова у 2002: вероисџовесџи, маџерњи језик и национална или еџничка џриџадносџи џрема сџаросџи и џолу*, књига 3, Београд 2003.

20 Из разговора Александра Раковића са реис-ул-улемом Адемом Зилкићем и муфтијом србијанским Мухамедом Јусуфспахићем у јесен 2011; *Ostaju muftije Jusufspahić i Zukorlić*,

У другој недељи октобра 2011. било је извесно да би „Основни принципи” ускоро требало да буду предати званичном Београду. Министри Угљанин и Љајић сусрели су се 10. октобра 2011. у Анкари, „иза затворених врата”, са премијером Ердоганом и реис-ул-улемом Гормезом.²¹ Према извештају турске новинске агенција *Анадолија*, уследио је састанак у ширем саставу којем су присуствовали Ахмет Давутоглу, Мехмед Гормез, Мустафа Церић, Муамер Зукорлић, Сулејман Угљанин и Расим Љајић. *Тудејс заман (Today's Zaman)*, турски дневни лист на енглеском језику, јавио је 17. октобра 2011. да су „прошле недеље” на том састанку превазиђене разлике „између две верске институције” у „старој отоманској војној бази” Санџаку. Угљанин је после састанка изјавио да је подела „коначно закључена под вођством турских власти”, Љајић је додао да после тога „прави проблем Санџака, економија, коначно може да се продискутује и разреши”, а Зукорлић је нагласио: „предајем себе вољи турског премијера Реџепа Тајипа Ердогана” и „дивим се напорима Давутоглуа и Гормеза да пронађу решење за проблем у Санџаку”. Зукорлић је још казао да прихвата свако решење иза којег стану Турска и проф. др Мустафа Церић.²²

Муфтија србијански Исламске заједнице Србије Мухамед Јусуфспахић је нагласио да на тим састанцима „Србија није адекватно представљена” јер „Србија има своју исламску заједницу” независну од Турске и Босне и Херцеговине.²³

Реаговала је и Исламска заједница Прешева, Бујановца и Медвеђе, која окупља Албанце. Муфтија Џемаљедин Хасани је 18. октобра 2011. у име своје верске заједнице изјавио агенцији *Бетиа* да Албанци нису укључени у преговоре о уједињењу исламских заједница у Републици Србији и да неће прихватити никакав договор.²⁴

Када је реч о „економским проблемима” о којима је говорио Љајић, Турска је наводно обећала да ће, уколико дође до помирења и обједињавања исламских заједница, уложити између 200.000.000 и 300.000.000 евра ради финансирања трасе ауто-пута Београд – Јужни Јадран преко Пештера те да ће инвестирати „не само у Санџак већ и у остатак земље”.²⁵

Иако Исламску заједницу Србије са Адемом Зилкићем на челу нико није позвао на разговоре, нити их је ишта питао у вези са процедуром уједињења

Zilkić ide u penziju, *Danas.rs*, 14. oktobar 2011; Ujedinjenje Islamske zajednice glavna tema, *Danas.rs*, 24. oktobar 2011.

21 Başbakan Erdoğan Ugljanin ile Ljaic'i kabul etti, *Hürriyet.com.tr*, 10. 10. 2011.

22 Ankara settles dispute between religious institutions of Sandzak, *Today's Zaman.com*, 17 October 2011

23 Zukorlić je muftija političar, običan kriminalac i nasilnik, *Blic.rs*, 21. oktobar 2011.

24 Albanci ne prihvataju pomirenje islamskih zajednica, *Vesti-online.com*, 18. oktobar 2011.

25 Ujedinjenje Islamske zajednice glavna tema, *Danas.rs*, 24. oktobar 2011.

исламских заједница, министри бошњачке националности у Влади Републике Србије силно су желели да јавност стекне утисак како је потписивање само формалност. Угљанин је по повратку у Србију казао да су све стране у преговорима дале сагласност за уједињење исламских заједница,²⁶ док је Љајић подвукао како је процес обједињавања исламских заједница незаустављив и да ће страна која одбије да потпише споразум бити искључена из даљих преговора.²⁷ Стизале су неистините информације како споразум о уједињењу исламских заједница треба да потпише и председник Републике Србије Борис Тадић, што је демантовано из његовог кабинета.²⁸

Дакле, неистине и полуистине сливале су се преко медија а притисак је повећаван како се ближила Давутоглуова посета Београду. Исламска заједница Србије није била страна у преговорима да би из њих била искључена. Од ње се само очекивало да без борбе пристане на предају и напуштање концепта самосталне и независне Исламске заједнице у Републици Србији. То је изазвало подозрење према намерама које су јавно исказивали предлагачи споразума о уједињењу исламских заједница.

Давутоглу је одложио долазак у Београд заказан за 19. октобар 2011. јер су због турске војне акције против курдских побуњеника у јужној Анадолији и северном Ираку отказане дипломатске посете турских званичника.²⁹ У Београд је допутовао 24. октобра 2011. с текстом „Основних принципа”, који је потврдио гласине да Турска жели да Исламска заједница у Републици Србији буде под сводом Исламске заједнице Босне и Херцеговине и да Ријасет Исламске заједнице Србије треба укинути.³⁰

С тим у вези огласио се реис-ул-улема Исламске заједнице Србије Адем Зилкић, који је 28. октобра 2011. одржао конференцију за штампу на Аеродрому „Никола Тесла” пре поласка на хаџ. Зилкић је казао како је неприхватљиво да политичари креирају споразум о којем је Исламска заједница Србије чула само из медија. Зилкић је појаснио да је отворен за преговоре, али да не прихвата укидање Ријасета са седиштем у Београду.³¹ Председник Одбора за спољне послове Народне скупштине Републике Србије проф. др Драгољуб Мићуновић, који се у то време налазио у званичној посети турским парламентарцима, изјавио је *Тањују* да Исламска заједница у Републици Србији мора да има седиште у Београду. Додао је како није пожељно да се турски

26 Ujedinjenje Islamske zajednice glavna tema, *Danas.rs*, 24. oktobar 2011.

27 На помолу помирење исламских заједница?, *Rts.rs*, 17. октобар 2011.

28 Kabinet: Neistiniti navodi da će Tadić potpisati sporazum o jedinstvenoj islamskoj zajednici u Srbiji, *Blic.rs*, 17. oktobar 2011.

29 Davutoglu odložio dolazak u Srbiju, *Mondo.rs*, 19. oktobar 2011.

30 Ujedinjenje Islamske zajednice glavna tema, *Danas.rs*, 24. oktobar 2011.

31 Зилкић не прихвата укидање Ријасета ИЗС, *Политика*, 29. октобар 2011.

званичници мешају у односе верских заједница у Републици Србији.³² У име Министарства вера и дијаспоре Републике Србије огласио се др Александар Раковић, саветник за сарадњу са црквама и верским заједницама. Раковић је у изјави за Телевизију Републике Српске изјавио да ће државни органи Републике Србије подржати помирење унутар Исламске заједнице тек када се о томе сагласе све заинтересоване стране, дакле, и Исламска заједница Србије, а за то је био потребан знатно дужи преговарачки процес. Раковић је још појаснио да се не ради о верској подели унутар Исламске заједнице, већ да је реч о политичкој подели јер је Исламска заједница Србије лојална Републици Србији, а Исламска заједница у Санџаку – Србији делује као „политички опозициони елемент према нашој земљи”.³³ Суочен са таквим негодовањем, Сулејман Угљанин је позвао представнике Исламске заједнице Србије и Исламске заједнице у Санџаку – Србији „да седну за сто, одбаце своје личне сујете и договоре се о уједињењу”.³⁴

Крајем октобра 2011. било је извесно да Република Србија може да прихвати уједињење исламских заједница само ако се с тим сложи Исламска заједница Србије. Такође је било јасно како је за Републику Србију прихватљиво да на челу Исламске заједнице Србије буде реис-ул-улема са седиштем у Београду. То су биле поруке које је министар Јеремић требало да пренесе Давутоглуу приликом посете Турској 3. новембра 2011.³⁵

Разговор реис-ул-улеме Зилкића са реис-ул-улемом Гормезом о уједињењу Исламске заједнице у Републици Србији водио се 8. новембра 2011. у Уреду за хаџ Исламске заједнице Турске у Меки (Саудијска Арабија). Зилкић је казао Гормезу да је за јединство Исламске заједнице у Републици Србији, али да је потребно да у преговоре буду равноправно укључене све стране.³⁶ С друге стране, Гормез је рекао Зилкићу да Турска не прихвата Ријасет Исламске заједнице Србије. Зилкићу су сугерисали да се сагласи са турском иницијативом и: амбасадор Турске Али Риза Чолак, шеф кабинета реис-ул-улеме Босне и Херцеговине Мухарем Хасанбеговић, министар Угљанин, особе блиске министру Љајићу и локални санџачки функционери. Љајић је исто поручио муфтији Мухамеду Јусуфспахићу.³⁷

32 Мићуновић: Седиште Исламске заједнице мора бити у Београду, *Политика*, 29. октобар 2011.

33 „Министарство вера није упознато са турском иницијативом”, *Политика*, 29. октобар 2011.

34 „Помирење у Исламској заједници далеко”, *Novimagazin.rs*, 29. октобар 2011.

35 „Јеремић у Турској”, *Rtv.rs*, 3. новембар 2011.

36 „Мекка: Susret reisa Srbije i reisa Turske”, *Mesihatsandzaka.rs*, 9. новембар 2011.

37 Из разговора Александра Раковића са реис-ул-улемом Адемом Зилкићем.

Давутоглу је поново боравио у Србији 12. и 13. новембра 2011.³⁸ По његовом новом предлогу споразума и даље је било предвиђено укидање Ријасета Исламске заједнице Србије. Из Министарства спољних послова Републике Србије је овога пута тражено мишљење Министарства вера и дијаспоре Републике Србије о најновијем тексту „Основних принципа”. У Сектору за вере Министарства вера и дијаспоре је подвучено да наша земља мора да се држи става да Ријасет Исламске заједнице Србије са седиштем у Београду и са ре-ис-ул-улемом на челу треба да буде јединствена и недељива верска заједница муслимана у Републици Србији.³⁹ Дакле, текст „Основних принципа” који би довео Исламску заједницу у Републици Србији до такозваног помирења и јединства није био усаглашен, најпре због тога што је турска иницијатива игнорисала Исламску заједницу Србије као равноправног преговарача и зато што је желела да по сваку цену наметне решење које би задовољило Исламску заједницу Босне и Херцеговине и њене верске поглаваре Мустафу Церића и Муамера Зукорлића.

Дневни аваз је 22. новембра 2011. писао како је турска иницијатива за уједињење исламских заједница „пред крахом” јер су власти Републике Србије тражиле да се Зукорлић „исели из Санџака и да живот настави у Истанбулу”. То су биле потпуне бесмислице, као што су били бесмислени и наводи у *Дневном авазу* да су српске власти прихватиле да седиште Исламске заједнице у Републици Србији буде у Новом Пазару и под духовним старешинством Исламске заједнице Босне и Херцеговине.⁴⁰

На самом крају поставило се и питање евентуалних потписника уједињења исламских заједница у Републици Србији. Спекулације су водиле од широког круга до све ужег па и најужег могућег. Према Зукорлићевим речима, споразум о уједињењу би био важећи и ако би га потписали само Церић и Гормез.⁴¹ У недостатку осталих потписника ово је било изнуђено решење, очигледно неприхватљиво и за саме актере. *Дневни аваз* је јавио да је отказано потписивање споразума о уједињењу исламских заједница у Републици Србији, који је 25. новембра 2011. требало да потпишу Гормез и Церић.⁴² Зукорлић је закључио како „нимало није пријатно Турској да буде поражена у тој иницијативи”.⁴³

38 FM Davutoglu to Visit Serbia on Saturday, *Turkishweekly.net*, 12 November 2011.

39 Из белешки Александра Раковића.

40 „Beograd blokira sporazum o objedinjavanju IZ u Srbiji: Inicijativa Turske pred krahom?”, *Avaz.ba*, 22. novembar 2011.

41 „Davutoglu danas u Beogradu”, *Danas.rs*, 11. novembar 2011.

42 „Beograd blokira sporazum o objedinjavanju IZ u Srbiji: Inicijativa Turske pred krahom?”, *Avaz.ba*, 22. novembar 2011.

43 Vrijeme je da se kriminalci istjeraju iz političkog i javnog života Sandžaka, *Mesihat.org*, 17. decembar 2011.

Четврти сусрет Јеремића и Давутоглуа поводом тог питања требало је да се одржи крајем новембра или почетком децембра 2011, али је одложен, односно до њега никада није ни дошло.⁴⁴ Иако је било најава,⁴⁵ током 2012. није било нове турске иницијативе за уједињење исламских заједница у Републици Србији.

Закључак

1. Министарство вера Републике Србије је 2010. коначно заузело став да Исламској заједници Србије, са реис-ул-улемом на челу и седиштем у Београду, припада статус традиционалне верске заједнице у Републици Србији.
2. Исламска заједница Србије је *de facto* наследила, односно стекла статус традиционалне Исламске заједнице у Републици Србији и преостало је само да се у складу са правном процедуром *de jure* потврди статус Исламске заједнице Србије, као традиционалне верске заједнице, уписом у Регистар цркава и верских заједница у Републици Србији.
3. И други државни органи Републике Србије су кроз непосредну сарадњу прихватили да Исламска заједница Србије *de facto* јесте традиционална верска заједница у Републици Србији.
4. Турска иницијатива „Основни принципи” за уједињење Исламске заједнице у Републици Србији из 2011. имала је за намеру да осујети давање статуса традиционалне верске заједнице Исламској заједници Србије, са реис-ул-улемом на челу и седиштем у Београду, тако што је својом иницијативом захтевала укидање Ријасета Исламске заједнице Србије.
5. Турска иницијатива „Основни принципи” је имала за намеру да Исламску заједницу у Републици Србији организационо подведе под „духовни свод” Исламске заједнице Босне и Херцеговине са реис-ул-улемом на челу, у Сарајеву, према истом или сличном моделу који је обликован у односу Исламске заједнице у Санџаку – Србији са седиштем у Новом Пазару према Исламској заједници Босне и Херцеговине.
6. Турска иницијатива „Основни принципи” је спор исламских заједница у Републици Србији пристрасно третирао као „бошњачко верско питање”, које у будућности треба да буде решавано у троуглу Истанбул – Сарајево – Нови Пазар.
7. Турска иницијатива „Основни принципи” је потпуно игнорисала чињеницу да су муслимански верници у Републици Србији Бошњаци, Албанци, Роми, Горанци, Муслимани, Југословени и други, на чему инсистира

44 Pomirenje čeka bolje vreme, *Novimagazin.rs*, 20. decembar 2011.

45 Ljajić: Ne verujem u skoro spajanje islamskih zajednica, *Novosti.rs*, 9. januar 2012.

Исламска заједница Србије са реис-ул-улемом на челу и седиштем у Београду.

8. Турска иницијатива „Основни принципи” за уједињење Исламске заједнице у Републици Србији из 2011. због горенаведеног (под 4, 5, 6. и 7) није прихваћена.
9. Данас (крајем 2012) преостало је само да Министарство правде и државне управе Републике Србије у складу са правном процедуром *de jure* потврди статус Исламске заједнице Србије као традиционалне верске заједнице, уписом у Регистар цркава и верских заједница у Републици Србији.

Ненад Кеџмановић*

НЕООСМАНИЗАМ ИЛИ ПАНИСЛАМИЗАМ – реџеџија неоосманизма у Босни и Херџеџовини –

Сажетак: Привредно, војно и политички моћна Турска се прије неколико година изненада појавила у Србији и БиХ, које се истовремено налазе и у зони ширења њеног неоосманског утицаја на Балкан и на путу њеног прикључења у ЕУ. А њен спољнополитички стратег и министар, професор Давутоглу, нудио је насушно потребне економске инвестиције и дипломатски добре услуге у посредовању између још неповјерљивих комшија екс-Југославије.

На другом правцу неоосманског ширења утицаја на земље Блиског истока Турска се препоручивала као модел помирења ислама и демократије, а „исламска демократија” је требало да буде исход Арапског прољећа у Тунису, Либији, Египту и Сирији.

И поред безрезервне подршке једине суперсиле, спољнополитичке амбиције Ердоганове владе показале су се, међутим, пренапрегнуте и јалове. У комплексним и противрјечним односима на узаврелом Блиском истоку, Турска је предузела немогућу мисију да паралелно буде и савезник Америке и Морсијевог режима у Египту, пријатељ Израела и палестинског вођства, добротинитељ Асаду и побуњеницима у Сирији, па је стратегија „нула проблема са сусједима” завршила као „ниједан сусјед који није проблем”. У Србији и БиХ турска дипломатија се фокусира на искључиво на територије са бошњачком већином (Санџак, Сарајевски кантон) и тако, посебно у РС и „ХБ”, умјесто интеграције још више отуђила хришћанско становништво од заједничке државе са већинским муслиманима. Штавише, политика неоосманизма ту је објективно добила карактер безмало панисламизма.

Таквом исходу пресудно је допринијела политичка криза у самој Турској, гдје се Ердоган, под притиском либералнодемократских протеста у парку Геџи и на Тргу Таксим, окренуо својој изворној исламистичкој политичкој инспирацији, вјерничкој изборној бази и улеми, а против не само кемалистичке армије него и секуларне пословне класе, урбане интелигенције и омладине јер је „потпала под утицај Запада”.

* Факултет политичких наука Универзитета у Бањој Луци.

Нема сумње да ће превирања у „Стамболу” имати снажног одјека у Сарајеву, које је, не само по структури становништва, већ постало муслимански, а по многим обиљежјима постаје и турски град. Уосталом, на изјаве Тајипа Ердогана да су Босна и Бошњаци његова посебна брига и аманет рахметли Алије Изетбеговића, тадашњи реис Мустафа Церић, вјерски поглавар муслимана у БиХ, узвратио је ријечима да је „Турска бошњачка матица”. Остаје питање колико се све то уклапа у америчку стратегију подршке Турској „као дијелу проширене ЕУ” (Бжежински) и виђењу БиХ као јединствене државе која у Бриселу треба да говори јединим гласом?

Кључне ријечи: неоосманизам, исламизам, панисламизам, Арапско прољеће, Турска, Босна, Блиски исток, Србија, Српска

* * *

Прије свега, већ у првој реченици текста морамо да оспоримо, односно релативизујемо поднаслов. Иако смо израз рецепција употријебили у једнини, у БиХ се заправо не може говорити о јединственој рецепцији турске спољне политике на Балкану, него прије о рецепцијама у множини, зависно од тога који ентитет или, боље речено, народ имамо у виду. Или, још прецизније речено, ради се о једној рецепцији и двије мање-више негативне перцепције турске дипломатске активности у БиХ. За ову, данас иначе по многим линијама сегментирану заједницу три (под)културе, односно три нације, три вјере, три језика итд., спољнополитичка офанзива владе Тајипа Ердогана на Балкан, постала је још један, споља дошао, повод међусобног разилажења, узајамних сумњи и стрепњи, а потенцијално чак и сукоба.

Мирење министара, реиса и муфтије

Још када се прије неколико година у Србији појавио Ердоганов спољнополитички стратег и министар Ахмет Давутоглу са „понудом добрих услуга” да помири Расима Љајића и Сулејмана Угљанина, односно Адема Зилкића и Моамера Зукорлића, то је изазвало чуђење па и подозрење, мање у овдашњој, више у јавности у сусједне БиХ, прецизније РС. Дјеловало је заиста бизарно да два члана владе у Београду мири један инострани политичар, као и да међу посвађаним реис-ул-улемом и главним муфтијом, унутар подијељене исламске вјерске заједнице Србије, посредује званичник друге, и то секуларне државе. Давутоглу је наступао у мисији великог миротворца и измиритеља на Балкану, у име регионалне велесиле Турске, која жели „нула сукоба” у широко дефинисаном окружењу, како би, ширењем политичке стабилности и обновом културне блискости, створила безбједан простор за инвестиције

своје захуктале привреде. А то је, опет, код домаћих политичара и привредника, потребитих капитала и радних мјеста, наилазило на одобравање, једнако као што је и широке народне масе пријатно асоцирало на љетовања у Анталији, популарне турске ТВ сапунице и јефтину памучну робу на периферијским пијацама¹. Али упркос томе што је Турска по много чему модерна и секуларна држава, неки аналитичари, прије свега у БиХ, односно у РС, ту необичну бригу Ахмета (Давутоглуа) за добре односе између Расима (Љајића) и Сулејмана (Угљанина), Моамера (Зукорлића) и Адема (Зилкића) повезивали су са чињеницом да су сва петорица истовјерници и да та „исламска веза” могуће указује да Турска претендује да преузме патронат над муслиманима у Србији па и шире. Званична политика Србије је, међутим, такве опаске занемаривала у интересу обећаних великих турских инвестиција у развој текстилне индустрије у Рашкој, у изградњу путне мреже на југу Србије, па и у интересу пацификације политички агресивног имама Зукорлића, који је серијски производио инциденте у Пазару итд., итд. Такав приступ охрабривала је и америчка подршка Ердогановом режиму као свом главном савезнику у региону. Чак и као земљу која је, на оригиналан начин, спојила исламску традицију са модерном демократијом, та специфична „исламска демократија” виђена је, штавише, као модел за читав арапски свијет разапет између исламских традиционалиста и либералнодемократских модерниста.

„Успјешна прича коју треба поновити”

„Стратешка дубина”² турске спољнополитичке офанзиве на Балкан постаће јасна тек наступом Давутоглуа у БиХ. Предавањем које је одржао у оквиру једног иначе незапаженог, научног скупа у Сарајеву турски министар је дословно шокирао све присутне, укључив и бошњачку већину слушаца. Он је, између осталог, говорио да је „вишевјековна османска окупација Босне била једна успјешна прича коју би требало поновити”. Сигурно и сам свјестан на колики би одиозум таква порука могла наићи код небошњачке мањине у публици, он је изабрао заиста оригиналну аргументацију да јој је приближи. За илустрацију „успјешне приче” навео је Мехмед-пашу Соколовића, „који је са доласком турске империје у Босну постао један од водећих политичара свога времена, а без тога би остао анонимно српско сељаче”. Као другу илустрацију поменуо је „Београд, који је под Османлијама постао

1 Ниједан србијански политичар није јавно проблематизовао бизарне активности Турске у Србији, са изузетком професора Драгољуба Мићуновића, који је као предсједник Спољнополитичког одбора Скупштине објавио један краћи критички коментар у *Полијици*.

2 Истоимено Давутоглуово програмско дјело у коме се отворено износе постулати неоосманске политике, а које, зачудо, још увијек није преведено на српски, али ни на енглески.

највећа лука у доњем току Дунава, док је прије тога био српска селендра на маргини свјетских трговачких путева”.

Иако турска дипломатија има велику традицију, а њен први човјек није само искусан дипломата него и угледан професор међународних односа на престижном истанбулском универзитету, Ердоганов министар очигледно није дошао довољно припремљен у Сарајево. Боље познавање српске националне историје и народне поезије открило би му да је вишевјековна османска окупација Босне у колективном сјећању српскоправославног живља забиљежена као „ропство под Турцима”, а не као „једна успјешна прича”. А да се, историјски вјеродостојна, блистава политичка каријера Мехмед-паше у народном предању, па и колективној свијести данашњег хришћанског свијета, везује за „данак у крви”, односно за сурову праксу окупатора да здраву, наочиту и бистру српску дјецу у редовним обиласцима Босанског вилајета отима од родитеља да би, одрастајући и васпитавајући се у Истанбулу, била одрођена и обучена да попуне редове јаничарске војске и империјалне администрације. Те да се управо у отпору турском зулumu током више вијекова развио српски национални идентитет, а фигура Турчина израсла у метафору српског архинепријатеља.

Наравно, турски министар спољних послова је „обнову једне успјешне приче” смјестио у савремени контекст мирољубиве економске, културне, медијске, спортске итд. међународне сарадње, али то није било довољно да освоји срца и умове народа који је васпитаван на Косовском циклусу народне поезије, на „Горском вијенцу”, на Андрићевим дјелима и сл.

Збуњеност бошњачких домаћина

Најзанимљивије је што ни муслиманскобошњачка публика на сарајевском скупу није била одушевљена Давутоглуовим порукама о блискости на бази заједничке прошлости, империјалне славе, исте религије, сродне културе. Турски министар очито није имао у виду да су генерације исламизованог живља у БиХ након пада и повлачења Османског царства живјеле под стигмом вјерских конвертита, националних издајника и окупаторских колабораната. Изрека „потурица – гори од Турчина”, која се односила на прве генерације исламизованих сународника јер су се превјерили ради економских и статусних привилегија, задржала се и у односу на њихове далеке потомке. У неким доминантно српским и хрватским руралним подручјима БиХ муслимане су и током социјалистичког периода ословљавали као Турке, а током грађанског рата 1992–1995. тај назив у пејоративном значењу проширио се у РС. Средњошколски професори у урбаним центрима од ’45. до ’92. муку су мучили како да, тумачећи „истрагу потурица” у „Горском вијенцу” не повриједе муслиманске ученике. Млађа, урбана и секуларна бошњачка

публика, формирана у периоду транзиције, вестернизације и глобализације, Давутоглуове идеје је примила са резервом као конзервативне, анахроне, ретроградне. За њих је то био позив да се њихова земља и народ са пута у Европу врати на балкански Оријент.

У сали је, међутим, сједио и узорак бројније средње и старије, махом религиозне бошњачке генерације која је сачувала „колективну меморију” на Османско царство као „златно доба” босанских муслимана, у коме су политички и економски били привилегована домаћа популација у БиХ. Уздах за „пустим турским вактом”, који се некад још могао чути од најстарије генерације муслимана, говори о тој носталгији. Уосталом, за турско освајање Босне био је везан њихов најприје вјерски идентитет, из кога се касније развио и културни, а онда и национални идентитет. Колико је та прошлост била жива и „као мора притискала свијест савременика” показује један индикативан спор из седамдесетих година прошлог вијека. У вријеме „федерирања федерације” и комунистичка власт у БиХ је пуном паром кренула у афирмацију републичке државности, а то је подразумевјевало и писање интегралне историје три народа (и осталих народности). Тај „државни” пројекат повјерен је АНУБиХ, али је замро зато што се академици никако нису могли споразумјети да ли је османска власт била „окупација” (српски историчари) или „управа” (муслимански историчари).

Многе бошњачке породице имају релативно блиске сроднике у Истанбулу који су се током друге половине прошлог вијека или раније одселили, а живи и имућни потомци босанског беговата и данас располажу купљеним или наслијеђеним некретнинама на Босфору. Породица Алије Изетбеговића рат је провела у Турској, а Харис Силајдић са својом већ годинама више борави у Истанбулу него у Сарајеву као консултант не само за привредне него и политичке инвестиције у БиХ³. На Капаличаршији безмало сви трговци течно говоре „босански” и бошњачки туристи се осјећају као код куће. А да се „турска веза” примила и хвата коријен и међу мусламскобошњачком младежи у БиХ говори њихово навијање за турску репрезентацију, клубове и такмичаре, поготово када се надмећу са спортистима из Србије или Хрватске. Ништа другачије није ни у Рашкој.

Зато нема сумње да је Давутоглуова бизарна прича већ при његовом дебитантском наступу добила макар и притајен, позитиван одјек међу публиком. Сарајевски медији су за почетак остали примјетно суздржани.

3 Иако се повукао са чела Странке за БиХ и активног политичког живота у земљи, Харис Силајдић се приликом гостовања највиших бошњачких политичара у Турској често појављује у друштву домаћина.

БиХ без Српске, Срба и Хрвата

Оријентално слаткорјечиви и увијек испод брчића насмијешени дипломата Давутоглу, међутим, није посустао, а камоли одустао, него је у наредним мјесецима и годинама постао без конкуренције најчешћи инострани званични гост у Сарајеву, а за њим су кренули и предсједник Гул и премијер Ердоган. Иако су сви они увијек говорили о БиХ, или барем о Босни као скраћеници за цијелу земљу, ниједан од њих упадљиво дуго није налазио за потребно да се запути у Бањалуку или Мостар. Тешко је вјеровати да су неморног Давутоглуа обесхрабриле негативне реакције из РС на „једну успешну причу коју треба обновити” и незаинтересованост европске Хрватске и „проевропских Хрвата у ХБ” за „малоазијске” игре на Балкану. Прије се може претпоставити да је његово задржавање искључиво у Сарајеву требало да буде турски допринос афирмацији „државне пријестонице” и „државних органа јединствене БиХ”, у којима се понекад и успут сусретао и са српским чланом Предсједништва и представницима РС у Савјету министара. А могуће је да Турска своју улогу у БиХ није ни пројектовала шире од бошњачког дијела Босне, односно даље од кантона са муслиманском већином, те да се њене амбиције своде на промоцију интереса само једне стране у босанском троуглу.

У сваком случају, неки каснији покушаји турског амбасадора у БиХ да у Бањалуци сондира терен за посјету свога министра наишли су на хладно одбијање. Једно, „као закашњели” у односу на поодмакле активности у Сарајеву и, друго, „као сувишни”, с обзиром на систематско фаворизовање Бошњака на рачун Срба, који су такође конститутивни народ, и Српске, која обухвата половину БиХ. Истом приликом замјерено је и то што се једнострано пробошњачка турска политика у БиХ често манифестује и у оквиру дејтонског Вијећа за имплементацију мира – безмало увијек негативно пристрасна према ставовима Бањалуке. Турска у том тијелу, које се у Сарајеву, на амбасадорском нивоу, састаје сваке недјеље да би надзирало и усмјеравало рад високог представника, и формално представља Организацију исламске конференције и легитимно промовише муслиманске интересе. Ни након ових приговора у турској политици се ништа није промијенило, баш као да у БиХ не живе ни Срби ни Хрвати. Напротив, званична Анкара је наставила све интензивније комуникације са Сарајевом, односно готово искључиво са бошњачким политичарима у федералним и заједничким органима, као јединим овлашћеним заступницима цијеле БиХ, без Републике Српске и „Херцег-Босне”.

Између Истанбула и Сарајева је практично успостављен ваздушни мост којим су мјесечном динамиком размјењивали посјете највиши турски (Гул, Ердоган, Давутоглу) и бошњачки (Изетбеговић, Тихић, Лагумџија)

политичари, а о оним ниже ранжираним државним функционерима и привредним руководиоцима да и не говоримо. Истовремено, матица Србија је раширених руку дочекивала све иницијативе Анкаре, а за руководство РС је постало проблем када се турски предсједник Гул појавио као „неутрални” медијатор успостављања бољих односа у троуглу Београд–Сарајево–Загреб. Из редовних годишњих самита се, истина, већ послије прве рунде дискретно повукао Иво Јосиповић, али су сталне истанбулске консултације настављене у суженом кругу Тадић/Николић–Гул–Изетбеговић. Чак и Русија је то прећутно одобравала због важних стратешких заједничких интереса у Турској, као што су нафтовод Јужни ток, резерве енергената у Каспијском базену, муслиманске федералне републике и нове државе на Кавказу и сл., уз дискретно образложење да је Турска ипак само „тигар од папира”.

Неоосманизам анте портас

У међувремену у Бањалуци је одржан и научни скуп⁴ на коме је наш угледни оријенталиста Д. Танасковић у уводном реферату турску дипломатску офанзиву на Балкан дешифровао као „неоосманизам”. А његова истоимена књига, касније преведена на више језика, постала је кључ за дубље разумјевање Ердоганове спољне политике повратка на границе бившег Османског царства, односно ширења утицаја на „сусједство”, које се зачудо односило и на земље које се нису граничиле са савременом Турском. Вишевјековна османска окупација бројних земаља савременог Блиског истока и Југоисточне Европе оставила је дубоке трагове у менталитету, обичајима, начину исхране и одијевања, обрасцима понашања, стилу живота, вјерској и националној структури, који се и данас препознају. Савремена Турска, као велика и многољудна земља, економски експанзивна регионална војна и политичка сила, са повољним евроазијским геополитичким положајем, са добрим односима са глобалним велесилама (САД, Русија, Кина), те као чланица моћних међународних савеза, попут НАТО-а и ОИК-а (Конференција исламских земаља), препознала је у османском наслијеђу шансу за своју даљу експанзију.

Како је Танасковић указао, ради се о једној комплексној и контроверзној спољнополитичкој стратегији, коју је у програмском дјелу „Стратешка дубина” сажео професор и министар Давутоглу. У њој се мијешају традиционализам и модернизам, исламизам и секуларизам, пантурски национализам и кемалистички европеизам, те откривају лидерске претензије ове земље које се протежу од Балкана и Блиског истока до бивших совјетских република

4 Скуп о неоосманизму одржан у организацији ЦЕНС – Београд/Бањалука. Уводно излагање поднио је професор Светозар Стојановић, а главни реферат Дарко Танасковић.

на Кавказу и граница Кине⁵. Турски Кисинџер, како називају неуморног путника проф. Давутоглуа, нашао је свога Никсона у Тајипу Ердогану, који је са три узастопна премијерска мандата за десетак година створио турско економско чудо. То је у народ улило полет и самопоуздање, а њему створило харизму вође чије потезе не може да оспори ни моћна војска ни либерална пословна и интелектуална елита ни улема, који има упориште у масама, па ни курдски сепаратисти.

На бази три пута овјерене опште подршке у земљи, порасле су и Ердоганове амбиције у спољној политици. И прије него што су закуцали на капије Београда и Сарајева, турски лидер и његов главни дипломата су позиције Турске већ били стабилизовали на пролазним станицама у Скопљу и Тирани. Али оно што је, поред унутрашње снаге и спољне амбиције, било пресудно за продор Турске ка позицији регионалног лидера била је подршка једине суперсиле, без које у посљедњој деценији прошлог па и у првој деценији овог вијека нису могућа значајнија помјерања на глобалној „шаховској табли”. САД је отворено стао иза свог

„главног регионалног савезника”, „земље која је успјела да створи оригиналну исламску демократију”, „једне од војно најмоћнијих чланица НАТО-а” итд. А ова посљедња чињеница је у РС изазвала додатне резерве не само према неоосманским него и према атлантским интеграцијама. Док власти у Бањалуци данас још могу да зауставе турске политичаре и бизнисмене на границама ентитета, турски војници у униформама НАТО-а би се неометано шетали Господском улицом поред Банског двора.

Америчка подршка неоосманизму

Који су мотиви стајали иза америчке подршке ангажовању Турске, конкретно у БиХ, а који никада до сада нису или барем нису експлицитно помињани? О томе се може навести низ мање или више убједљивих претпоставки.

По једној, БиХ треба да послужи као мостобран за улазак Турске у ЕУ, у чему је САД снажно али засада безуспјешно подржава. Турска је још увијек вјечити кандидат за пријем, поред осталог и зато што су јој Француска и Њемачка отворено стале на пут. Формално, Турској се једном из Брисела пребацује што хапси либералне новинаре, научнике, умјетнике, интелектуалце и не поштује људска права, други пут јој се замјера да није секуларна држава у пуном смислу, трећи пут јој се примјећује да географски, сем малим дијелом, не припада Европи него тзв. Малој Азији, четврти пут натукне да

5 Д. Танасковић, Неоосманизам – доктрина и спољнополитичка пракса, „Службени гласник”, Републике Српске, Бањалука 2010.

би својом територијалном величином, многољудношћу и емиграцијом економски дестабилизovala ЕУ.

Прећутан разлог је и то што је Турска муслиманска земља чији гастарбајтери у Европи генерацијама не успијевају да се интегришу у модерни европски свијет и прихвате западни систем вриједности. Ангажовање у БиХ би, наводно, требало да покаже да Турци могу да постану фактор интеграције босанских и санџачких муслимана у доминантно хришћанску БиХ и Србију тако што ће миротворно посредовати у њиховим конфликтима са Србима и Хрватима. Отуда, ваљда, оне наизглед бизарне акције на мирењу министара у Београду и пацификовању муфтије Моамера Зукорлића у Новом Пазару.

Према другој претпоставци, САД је већ по ко зна који пут одлучио да се повуче из БиХ и препусти Бриселу да брине о проблемима у европском дворишту. Пошто управо према Хантингтоновој схеми, о Хрватима брине католичка Њемачка, о Србима православна Русија, природно је да Американце, као заштитнике Бошњака, замијени муслиманска Турска. При томе се, дакако, рачуна да ће турски рецепт спајања ислама са демократијом, који је прије свега виђен као рјешење за арапске земље, односно земље Блиског истока бити користан и за Бошњаке, јер су међу њима све више присутне вехабије и из рата '92-'95. заостала „иранска веза”. То је Американцима потребно да би ослободили капацитете да се фокусирају на много важнијим фронтovima на Блиском и Далеком истоку. Истовремено, преко слабијег и лојалног турског партнера, САД би, индиректно, из позадине могао да настави да надзире и усмјерава процесе на Западном Балкану, све док овај дио Европе не буде интегрисан у ЕУ, или трајно остане ван ње. Оно што чак ни за богату Америку није неважно, тако би ризици неизвјесног инвестирања у политички нестабилној и економски запуштеној БиХ или пак трошкови њеног кредитног одржавања у животу, били пребачени на терет Турске.

Према трећој претпоставци, коју можемо прочитати у новијим радовима професора Збигњева Бжежинског, утицајног у Савјету за спољне послове САД и моћним међународним невладиним организацијама, Турска, као и Русија, има изузетан значај у глобалној стратегији Запада за другу половину XXI вијека. Теоријске егзалтације послије пада Берлинског зида и урушавања „црвене империје зла”, које су дошле до изражаја у бројним дјелима типа Фукујаминог „Краја историје”, након кризе на Волстриту 2008, најприје су замијениле песимистичке анализе о „опاداњу америчке моћи” (Волцер), „цикличној смјени империја” (Кенеди), „фаталном проблему пренапрегнутости суперсиле” (Кенеди), „силаску САД са пиједестала једине суперсиле” (Миршајмер) и сл. А сада се, уз благо опорављање америчке економије, поново јављају ведрије прогнозе о „америчком 21. вијеку на бази супериорности

у области меке моћи, односно паметне моћи” (Џозеф Нај)⁶, те „прилагођавању САД новој прерасподјели глобалне моћи у којој ће сачувати монопол глобалног координатора више макрорегионалних центара” (Бжежински). У том контексту овај посљедњи пише о стратегији изградње „проширеног Запада”, који би обухватао Русију и Турску. Њемачка, Француска и Британија би, као водеће европске силе, требало да привуку ове двије земље у ЕУ јер би представљале еликсир обнове виталности и нове развојне динамике Старог континента. Само таква проширена и јединствена Европа, као главни савезник САД, може да парира Азији, која ће, са Кином и Индијом на челу, у другој половини вијека постати центар глобалних политичких и економских токова. У процесу кооптације у проширени Запад, Бжежински даје многе предности Турској, па није тешко закључити да је подршка њеном неоосманистичком продору на мала балканска врата Европе дио те приче⁷.

Многи познаваоци америчке политике ће рећи да стратешке визије њених водећих научника, па чак и оних који су дуго били предсједнички савјетници (Кисинџер, Бжежински, Стиглиц и др.), немају много утицаја на практичну спољну политику САД. Односно да у њој нема пројекције, конзистенције, континуитета и да је покушај да се препозна „велика стратегија”, које заправо нема, само израз потребе малих земаља и народа да се безбједно смјесте у паралелограму у коме се сјеку утицаји великих. Суперсила, наводно, воли да се игра јер може себи да дозволи да импровизује и тестира различита, неријетко и нелогична рјешења, изузев када се ради о највећим противницима или савезницима. Оно што се у посљедње вријеме догађа у Истанбулу, Пазару, Сарајеву, Београду можда најбоље потврђује управо ову посљедњу претпоставку.

Изневјерена очекивања

Брисел, који Турску већ деценијама држи пред вратима ЕУ, био је резервисан и према њеном изненадном упаду у европско двориште. То што није било отворених негативних реакција „право у лице” није толико ствар обазривости према Турцима колико према њиховим трансатлантским

6 Насупрот бројним америчким ауторима који пишу о опадању америчке моћи и предвиђају да ће САД половином треће деценије овог вијека свјетско лидерство препустити Кини, Џозеф Нај сматра да САД може задржати вођство и у 21. вијеку на бази предности у мекој моћи, односно комбинацијом тврде и меке моћи, тј. уз помоћ паметне моћи (Џ. Нај, Будућност моћи, Архипелаг, Београд 2012, стр. 42–45)

7 Збигњев Бжежински даје предност Турској над Русијом у погледу интеграције у „проширену Европску унију” зато што она нема тако ауторитарну епизоду у својој новијој историји као што је био стаљинизам (З. Бжежински, Стратешка визија: Америка – Кина – судбина свијета, Албатрос плус, Београд 2013, стр. 137).

покровитељима. Али изјаве водећих европских лидера – Ангеле Меркел, Николе Саркозија и Дејвида Камеруна – о дефинитивном неуспјеху политике мултикултурализма у Европи могле су бити схваћене као порука, колико Арапима из Магреба у Француској и муслиманским имигрантима у Британији, толико и Турцима у Њемачкој⁸. Непосредан повод су биле акције исламских терориста по европским пријестоницама, међу којима је било припадника досељеничких породица чак из треће генерације. Америку је исти проблем инспирисао на сасвим другачију реакцију. Истина, поводом напада Ал Каиде на Менхетну 11. септембра 2001. Буш Јуниор је позвао западне савезнике на „крсташки рат против исламског тероризма”, запријетио им „ко није са нама, тај је против нас!” и напао талибански Авганистан као уточиште Осаме бин Ладена. Али предсједник Обама је већ у првом мандату најавио нову стратегију „Велики Блиски исток”, која је требало да промовише меку моћ у борби против насиља: требало је да демократија и људска права замијене диктатуре у земљама из којих се регрутовала већина исламских терориста. А Турска је виђена као кључни фактор те стратегије. Као пропала свјетска империја и калифат, односно центар читавог исламског свијета, Турска је под Кемалом Ататурком за релативно кратко вријеме од „болесника на Босфору” постала секуларна национална држава, модерног западног типа. Слично Јапану после Другог свјетског рата, и Турска је представљала охрабрујући експеримент да се „универзалне западне вриједности” могу пресадити и примити и на тлу ваневропске политичке културе.

Турска је била једина већином муслиманска држава која је имала добре односе и са САД и са Сиријом, и са Израелом и са Ираном, и била је најупорнији кандидат за чланство у ЕУ и утицајан члан ОИК-а. Када је, међутим, уз високо покровитељство САД, офанзивно кренула да се наметне као пијемонт за десетине земаља, од Балкана, преко Блиског истока до Кавказа, испоставило се да је прецијенила своје снаге. Прије свега, била је нереална Ердоганова и Давутоглуова замисао да Турска, у отвореном дилу са Америком, а поготово са Израелом, може да окупи муслиманске земље Блиског истока док се не ријеша вјечно палестинско питање. Да би се приближила једној страни, Турска је морала да се удаљи од друге, и колико год је САД показао разумијевања за тактичко маневрисање свога регионалног фаворита, испоставило се да спољна политика „нула сукоба” са земљама у ширем окружењу производи све већи број непријатеља. Оно што се с временом

8 Када су недавно са докумената британске владе скинуте ознаке повјерљивости, откривено је да је 28. 10. 1982. канцелар Кол у четири ока са Маргарет Тачер планирао да половину турских печалбара у Њемачкој врати кући. „Сваког другог гастарбајтера из Анадолије требало би хитно вратити отаџбинским коријенима, јер припадници те нације на раду у Њемачкој нису способни, а ни вољни да се интегришу у наше друштво”, рекао је шеф њемачке владе британској премијерки (*Политика*, 03. 08. 2013).

искристалисало као једина константа у турској политици јесте унутрашње помјерање од секуларизма ка исламизму и, спољно, од Запада ка Блиском истоку. Поједини амерички аналитичари су на ту опасност упозоравали и током идиле између Анкаре и Вашингтона, али то није изазвало официјелне корекције САД у политици према Турској.

Туркофилија муслиманског Сарајева

Поменуто „помјерање” могло се јасно уочити на Балкану, прецизније у Србији и посебно у БиХ. Давутоглу није успио ни да измири Сулејмана Угљанина и Расима Љајића, министре у влади Србије, а камоли да санџачке сепаратисте муфтије Зукорлића врати у оквире Исламске заједнице Србије. Ни у погледу најављених великих турских инвестиција у Рашку резултат није био бољи. Нити је пак турско посредовање између Београда и Сарајева напредовало даље од више ритуалних годишњих састанака предсједника три земље и полугодишњих припремних консултација у Истанбулу.

Велики напредак јесте остварен у приближавању Анкаре и Сарајева. Али не Сарајева као пријестонице цијеле Босне и Херцеговине, у којој се налазе заједнички органи сва три равноправна народа, па ни Сарајева као ентитетског главног града (бошњачко-хрватске) Федерације, него Сарајева као метрополе босанскохерцеговачких муслимана – Бошњака, и истовремено, симболичког центра гравитације свих муслимана у региону. У том послу је, рекло би се, више постигао сам премијер Ердоган својим изливима љубави од куће него министар Давутоглу активностима на босанском терену. Приликом свечаног преузимања трећег мандата, харизматични турски премијер је своју изборну побједу прогласио „и побједом Босне и Бошњака”. Без неког нарочитог повода, одједном се, последије толико година од смрти муслиманскобошњачког лидера, јавно присјетио да му је Алија Изетбеговић „на самрти оставио у аманет да води бригу о Босни и Бошњацима”. Са говорнице контрамитинга својих присталица против демонстраната у парку Гези, Ердоган се позвао и на подршку Бошњака и Босне. А прије тога је свијет обишао ТВ прилог у коме, заиста, на сарајевској улици бошњачки младић ружи турског професора који се солидарисао са својим колегама и сународницима ухапшеним приликом немира у Истанбулу. „Ми овдје волимо Ердогана! Ко си ти, шта си ти да говориш против њега?! Одлази одавде!”, викао је уплахирени пролазник на збуњеног професора, а турски премијер је могао са задовољством да погледа снимак о томе како његове поруке са стамболског Трга Таксим одјекују на сарајевској Башчаршији. Директан и конкретан одговор добио је од вјерског поглавара муслимана у Босни и Санџаку. Донедавни реис-улема Мустафа Церић, који је посљедњих година постао и водећи бошњачки

политички лидер и Зукорлићев старији партнер, изјавио је кратко и јасно: „Турска је матица Бошњака!”

Колико год дјеловало необично да се вјековни окупатор из далеке земље, другог етничког поријекла и страног језика проглашава матицом, реис ефендија је заправо изразио дубоке емоције својих сунаборника и истовјерника. Османска исламизација босанскохерцеговачких Словена је приметила клицу историјског настанка данашњих Бошњака. Као апсолутна мањина у невољкој „бе и ха” заједници са Србима и Хрватима, изоловани у ширем хришћанском окружењу, без иједног процента властите територије један кроз један, војно поражени у грађанском рату ’92–’95, сумњичави у добре намјере Запада, посебно европског, бошњачки муслимани су у Ердогановој Турској препознали свога моћног брата заштитника⁹. Могло би се условно рећи да је Истанбул за Бошњаке постао оно што су за комшије Србе уједно и Београд и Москва, или Хрвате – и Загреб и Ватикан. А узајамне позитивне емоције на релацији Истанбул–Сарајево за кратко вријеме су материјализоване правом културном, образовном, финансијском, медијском, туристичком итд. инвазијом „матице” на дијаспору. И док се у босанскохерцеговачкој јавности још воде дискусије о томе како је Сарајево, због ратног и поратног одлива Срба и Хрвата, постало безмало етнички чист муслимански град, могло би се не мање основано рећи да је оно већ постало и турски град. У центру града се на све стране виде турске банке и осигуравајућа друштва, турски колеџи и универзитети, продавнице с турском робом, турске туристичке агенције, турски ресторани и посластичарнице, рекламе за турске ТВ сапунице, турске хуманитарне организације, школе за учење турског језика, који је постао други бошњачки језик итд., итд. Није чудо што се бројни турски студенти, са привилегованим стипендијама владе у Анкари, на школовању у Сарајево осјећају као код куће, а истину о томе у свијет преноси опет локална испостава турске информативне агенције *Анадолија*. Све то, само по себи, не би морало да буде ништа лоше, али...

Допринос дезинтеграцији

Ако је америчка намјера заиста била да Турску погура према чланству у негостољубивој Европској унији тако што ће се најприје доказати као измиритељка три културе у БиХ и препоручити се као потенцијални катализатор интеграције муслимана у Европи, пројекат дефинитивно није успио. Напротив, догодило се супротно. Подршка моћне Турске и, из другог плана, још моћније Америке, оснажила је код бошњачке национално-вјерске

⁹ Види: Н. Кеџмановић, „Будућност РС у маказима САД и ЕУ”, НСПМ, Вол. XVIII (2010), бр. 3–4, стр. 45–63.

политичке елите увјерење да свијет под јединственом БиХ подразумијева унитарно-централистичку државу у којој ће бити легализована доминација већинског народа. Симптоматично је да су се Ердоган, Давутоглу, па и Гул у свим приликама формално обраћали на адресу Босне – што би могло да се односи и на читаву Босну и Херцеговину, али и на неки само бошњачки дио Босне – а да су при томе комуницирали искључиво са Бошњацима.

Са Србима и са Хрватима у БиХ Анкара није разговарала ни преко Београда ни преко Загреба. Николића и Јосиповића третирао је искључиво као предсједнике Србије и Хрватске, а не као националне лидере који би могли нешто рећи и у име Бањалуке или Мостара. Такав однос према два конститутивна народа у БиХ испровоцирао је, први пут након јесени '93, неформални српско-хрватски хришћански фронт наспрам муслимана, како оних у бошњачком комшилуку, тако и оних на Босфору. Хрватски политичари су обновили захтјеве за трећим ентитетом, а српски најавили прекид политичких веза са Сарајевом, које све више личи на „балкански Техеран”, и одвајање од остатка БиХ, која све више постаје „џамахирија”. Република Српска је тој и таквој, од ЕУ толерисаној а од САД подржаваној, турско-бошњачкој политици, на међународној сцени парирала развијањем пријатељских односа са Израелом¹⁰ и јачањем економских и политичких веза са традиционалним савезником Русијом¹¹. А предсједник РС је у интервјуима за београдске медије у више наврата изразио недоумице што Србија раширених руку дочекује неумјесне и јалове иницијативе Турске, која је била активна у снагама НАТО-а приликом бомбардовања, која је међу првима признала Косово, која игнорише Србе у БиХ и слично.

Напокон, ако се фуриозна и повремено смушена офанзива Ердоганове дипломатије на просторе бивше империје, у муслиманским земљама Блиског истока може назвати неоосманистичком, у хришћанским земљама Балкана, као што су Србија и претежно БиХ, она би се прије могла назвати панисламистичком. На то недвосмислено упућује фокусирање Анкаре управо на санџачке муслимане у Србији и бошњачке муслимане у БиХ, а без сарадње са Србима и Хрватима, иако су територије које већином насељавају у РС и „ХБ” својевремено такође биле дио Османске империје. Да ли је то промакло свима сем „босанским Србима”? Или су неки други тај процес само пратили тактички чекајући да проблем сазри? Да ли су неки трећи, опет, рачунали да

10 Премијер РС Додик један је од малобројних политичара у свијету који је подржао израелску оружану интервенцију против турских војника на брод који је, заједно са хуманитарном помоћи, превозио и муницију за Газу.

11 Руске компаније су постале власник Рафинерије нафте у Броду, Рафинерије моторних уља у Модричи, проширују капацитете термоелектране у Лукавцу и крак гасовода Јужни ток ће ући у Српску, а предсједник РС се у више наврата сусрео са предсједником Руске Федерације.

се Турска прихватила подухвата коме није дорасла, па ће се сама саплести? Или су неки четврти сматрали да САД, као велики покровитељ турског пројекта, треба сам да процјени када ће реаговати?

Расплет, наравно, није започео у Босни и Херцеговини, која се данас налази на периферји интереса међународне политике, него на Блиском истоку, који се налази у самој жижи свјетских збивања и гдје је САД, с једне стране, подржао, ако не и инспирисао, рушење диктатура (Тунис, Либија, Египат), а с друге, сачувао ред и мир у неупоредиво конзервативнијим, али нафтом богатим Емиратима, Саудијској Арабији и сл. При таквим двоструким стандардима суперсиле, Турска се, као главни савезник на терену, нашла у објективно немогућој мисији неоосманског пијемонта, који треба да балансира између арапских конзервативаца и модерниста, исламиста и либералних секулариста, сунита и шиита.

Неоосманизам или панисламизам

Увод је било превирање у Сирији, која се дугом границом ослања на Турску. Сусједне земље су његовале добре односе, а Ердоган и лично пријатељство са Асадом све док и у овој арапској земљи није „грануло прољеће”. Премијер Тајип Ердоган се нашао у неприлици да, у складу са политиком суперсиле, сиријског предсједника „пријатељски посавјетује” да капитулира пред побуњеницима и да истовремено сам отвори границе за избјеглице. У побуњеничком либералном фронту главну ријеч је убрзо преузео један посебно фанатичан огранак Ал Каиде¹², што је зауставило прилив оружја са Запада. Израел је послао ракете на Асада, али се овај није дао испровоцирати. Русија и Кина су одлучно одбациле западну конструкцију да режим у Дамаску користи хемијске отрове против побуњеника, и тако стале у одбрану Асада. Војска лојална сиријском предсједнику кренула је у контраофанзиву, а велике силе су већ неколико пута заказале па одложиле самит о Сирији, који би вјероватно могао донијети компромис. Што је за владу у Анкари најнеповољније, сиријски Курди су у ратном метежу препознали прилику за територијално уједињење са сународницима у Турској. Ердоган је могао једино да закључи да није било паметно што је изабрао страну у посвађаном комшилуку.

Ипак, најтежи ударац доживјеће у властитој кући током наизглед безазлених еколошких протеста због градње пословног комплекса у парку Гези у центру Истанбула. Екологисти су били само квасац из кога су набујале

12 Ради се о огранку под називом Фронт Нусра, са којим редовну везу држи Бин Ладенов насљедник др Ајман Завахри, из чега америчке службе закључују да централа Ал Каиде у Пакистану процјењује да би Сирија могла да буде сигурно уточиште исламских терориста на дуже време. (*Политика*, 11. 08. 2013)

масовне демонстрације, и убрзо се преселиле на највећи трг вишемилионског града. Према процјенама лондонског *Гардијана* екологети нису представљали ни осам процената масе која је протестовала против диктатуре, гушења штампе, кршења људских права, корупције и, посебно, исламизације, а на њеном челу су били либерални интелектуалци, истакнути новинари, универзитетски професори, водећи умјетници, урбана младеж. Ердоган се нашао у трагикомичној ситуацији: великом поборнику Арапског прољећа широм Блиског истока „процвјетале су љубичице у властитој башти”.¹³ И одједном, западни медији су „открили” да је харизматични творац „исламске демократије”, док је чекао пред вратима ЕУ и био регионална узданица САД, истовремено листом хапсио опозиционе новинаре, монтирао судске процесе секуларним официрима, корак по корак напуштао традиције кемализма и систематски исламизовао турско друштво. Изненада су чак примијетили и да се Ердоганова супруга, за примјер турским женама, у званичним приликама појављује покривена. Шокирани лидер је одговорио жестоком полицијском репресијом, која је растјерала демонстранте из центра града, похапсио стотине најодлучнијих и зарадио осуде ЕУ и водећих међународних невладиних организација због прекомјерне употребе силе и кршења људских права.

А онда, на великом контрамитингу својих и даље бројних присталица, оптужио је либералне непријатеље ислама у Турској и Запад, који их подстиче на протесте. „Они могу ући у наше џамије у ципелама, могу дићи руку на наше покривене дјевојке, али само један наш вјерник биће довољан да их спријечи!”¹⁴ обратио се Ердоган за подршку утицајном улеми и муслиманским вјерницима у провинцији, који чине широку базу његових присталица. Тешко би било тврдити да је овај узмак творца оригиналног модела „турске исламске демократије” од демократије ка исламу, само његов, немирима изнуђен, тактички потез. Ердоган и његов АПК су својевремено и добили пролаз до власти као само нешто мекша верзија Ербаканове отворено исламистичке партије, те неколико претходних војних удара, којим су чувари кемалистичке традиције у униформама спасавали секуларну државу. У међувремену, Ердоганова влада је за десетак година створила турско привредно чудо и лојалну вишу средњу класу са утицајним пословним круговима. А онда је он, позивајући се на европско демократско начело цивилног руковођења армијом, у неколико таласа пензионисао водеће кемалистичке

¹³ „Док су се промјене одвијале у Египту, АКП-ова влада премијера Ердогана суочила се са протестима на истанбулском Тргу Таксим и у сусједном Гези парку, који се до данас нису смирили. Због промјена у Египту, пат-ситуације у Сирији и дворског пуча у Катару, који је био уско повезан са организацијом Муслиманског братства у Египту, Сирији и цихадистичким групама што оперирају у Либији, читав неоосманистички пројекат турске политике доведен је у питање. Турска се одједном нашао изолирана у регији. (Иван Ивековић, „Египат – до демократије и назад”, интервју политичком магазину *Дани*, Сарајево, 01. 08. 2013).

генерале и дозирањем исламизацијом придобио подршку нижих руралних слојева. Али ту није стао. Монтираним судским процесима и драконским казнама почистио је све секуларне високе официре, те све већим притиском на урбану либералну интелигенцију кренуо у даљу исламизацију турског друштва. Да је и Давутоглова „неоосманска” спољна политика само продужетак унутрашње, заправо исламистичке политике, најбоље свједоче експедиције у Србију са задњом поштом Санцак и у БиХ са задњом поштом Сарајевски кантон. Није ли га његов велики пријатељ рахметли Алија Изетбеговић у својој „Исламској декларацији” поучио да је „Турска, као секуларна, била осредња европска држава, а као исламска – свјетска велесила” и да је „исламизација народа први услов успостављања исламске државе”. Очигледно да је Тајип примио тај Алијин наук, а Изетбеговић Јуниор је, ступајући на чело БиХ, свечано изјавио да „бабину књигу вазда држи на радном столу”.

Закључак

Није, дакле, ни најмање спорно:

- да се Турска, слиједећи агенду „стратешке дубине”, већ са обје ноге вратила у „Босну”, али не и у претежно српске (РС) и хрватске („ХБ”) крајеве БиХ, односно у већи, хришћански дио њене територије;
- да ће, самим тим, и везе бошњачке „дијаспоре” у Сарајеву са „матицом” у „Стамболу” бити колико неоосманистичке толико и панисламистичке;
- да ће са Ердогановом исламском радикализацијом Турске, по систему спојених посуда, доћи и до раста исламизације муслиманске Босне;
- да ће и у бошњачком дијелу Босне, поготово у Сарајеву, Тузли и Мостару, то довести до отворене политичке конфронтације између исламиста (сунита и вехабија) и секулариста (бошњачких националиста-унитариста), те да ће ови други бити поражени;
- да је и већ остварени процес неоосманизације, туркизације и, у крајњој консеквенци, исламске радикализације Бошњака довео до још дубљег отуђивања РС и „ХБ” од дејтонске БиХ;
- да ће, консеквентно томе, од Запада (прије свега САД) спонзорисани турски ангажман у БиХ прије довести до њеног пузећег распада на три дијела (католички, православни и муслимански) него до реинтеграције;
- да би муслиманскобошњачка елита, која читаву Босну и Херцеговину субјективно види као ексклузивно муслиманску државу, могла покушати да силом заустави мирну дезинтеграцију те да би је у томе подржала савезничка Турска;
- да ће тај процес отворити „зелену трансферзалу” Истанбул–Скопље–Тирана–Приштина–Сарајево, а затворити пут у ЕУ и Турској и БиХ, па и Македонији и Албанији.

Најновији спољнополитички потез Турске говори томе у прилог: Ердоганова влада је подржала протесте Муслиманске браће у Египту поводом рушења и хапшења председника Морсија. Није, наравно, спорно да је исламиста Морси изабран демократски и да је свргнут војним пучем, али Ердоган у свим ранијим сличним случајевима (Бен Али, Гадафи, Мубарак, Асад) није био легалиста, него је дисциплиновано слиједио политику Запада. Да ли ће Сједињене Државе потражити излаз у враћању армије на политичку сцену Турске и покушати нешто слично као у Египту? Како ствари тренутно стоје, тзв. Друга египатска револуција, која је Мубарака и Морсија симболички стрпала у исти затвор, нема баш много изгледа да успије пред оправданим гњевом муслиманских маса.

У Турској тако нешто дјелује још мање изгледно, јер уздрмани Ердоган није потрошио своју харизму код више средње класе, која је и настала током година економског просперитета под вођством управо његове владе. Кемалистички војни врх је већ увелико замијењен лојалним официрима, а интелектуална елита (професори, новинари, умјетници, урбана омладина) секуларну војну диктатуру сигурно не би пожељела као алтернативу исламистичкој диктатури популарног премијера. Али гледано у ширем геополитичком контексту, умјесто да се препоручи као витални дио проширене Европске уније, Турска се представила као агилни и ефикасни промотер панисламизма у босанском предворју малаксалог Старог континента и зелена трансферзала између узаврелог арапског свијета и једва смиреног Западног Балкана. Неоосмански калифат је, *виа* Башчаршија, већ стигао на хрватске границе Европске уније, те постао озбиљан геополитички изазов и за Сједињене Америчке Државе и њихово глобално вођство, које се све теже сналази са својим све мање поузданим сљедбеницима.

Жељко Вујадиновић*

ОСМАНСКО ЦАРСТВО (РЕПУБЛИКА ТУРСКА) И ЕВРОПА контрасти и прожимања

Апстракт: Турско царство представљало је темељни образац европског виђења оријенталног исламског свијета. Европска и оријентална историја доживљавани су као вишевијековна супротност. На почетку, и Европа и Османско царство симултано су били у експанзији: Европа у духовној и економској, а Османско царство у војној. Аутор истражује узроке, мотиве, логику, методологију, путеве и трагове османске експанзије према територији данашње Европе, разлоге каснијег слабљења Османског царства, као и трагове његовог присуства у Европи и на Балкану. Посебно су проблематизовани савремени проблеми проучавања „другости”, као и узроци и природа занимања западног свијета за незападну историју. Уједно, историјска проблематика односа два свијета сагледана је у контексту савремених геополитичких актуелности. Република Турска израста у демографску, привредну и војну силу, која – за сада – безуспјешно покушава да уђе у породицу европских друштава. Дијелом су из ранијег историјског искуства васкрснули појмови оријентализам и неоосманизам. У том контексту отворена су питања о судбини Балкана у вртлогу прожимања европских и турских утицаја.

Кључне ријечи: Европа, Османско царство, Турска, Балкан, ислам, оријентализам, неоосманизам

* * *

Европа и успон Османског царства

Освит новог вијека – хуманизам и ренесанса, турско освајање Цариграда (1453), почеци штампарства (1455), географска открића (од 1492), реформација (од 1517) – у мањој или већој мјери повезан је са напредовањем османске

* Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци.

Турске у Европи. „Модерна историја почиње под притиском османских освајања”, говорио је лорд Џон Ектон (1834–1902). Османлије су утицај на Европу остваривале преваходно у вријеме свог успона, од средине 14. вијека до посљедње, неуспјеле, опсаде Беча крајем 17. вијека. Од 1520. до 1580. „турска пријетња” Европи била је „најтежа и најинтензивнија”.¹ Прије скоро једног вијека познати историчар Васиљ Поповић истакао је спречавање турских похода у Европу као основни мотив егзистенције Хабзбуршке монархије.² Тако је један од главних конституенса европског државног система до почетка 20. вијека био „ненамјерно дјело Сулејмана Величанственог”. Слично се може рећи и за удаљавање протестанске Њемачке од католичке Шпаније, пошто је цар Карло V Хабзбуршки (1519–1556) признао једнака права лутеранским кнежевима у Аугзбургу 1555. године.

Османска експанзија била је условљена природом њиховог првобитног номадског друштва, још у евроазијским степима. Пасишта за стоку водила су номадске народе према цивилизованом југозападу. Привремено нарушена, укоријењена и стабилна друштва Средњег истока показала су се способним да апсорбују незване госте и да комбинацијом вјерских одредаба ислама и номадског етоса мобилности и освајања створе нов квалитет који је границе муслиманског свијета пренио далеко изван класичних оквира – до Кине, Индије и источне Европе. Саставни дио овог дугог процеса био је удар на Европу турског „плимског таласа”. Номади инволвирани у друштва Средњег истока, с временом исламизирани, сачували су доста изворних обиљежја, а преко њих и препознатљиви идентитет у новој средини. Њихове војне способности произвеле су осјећај супериорности, који их је сачувао од крајње асимилације. Задржали су језик и степску ратничку етику. Номади у сеобама постају државотворни и господарећи на освојеној земљи, управљајући затеченим становништвом као раније својим стадом.³

Опредјељење за сунитски ислам важан је чинилац израстања османске Турске у велику силу. Прихватајући Турке, а не шиитске господаре, нижи слојеви становништва лакше су задржавали стару исламску традицију. Преко овог деликатног религиозног момента и сами Турци су истицали своју независност. Комплементаран традицији турског номадског друштва био је и исламски концепт светог рата (*џихад*). Учврстивши династију (прво селџучку, а затим османску), Турци су се усмјерили и на исток и на запад,

1 Paul Coles, *The Ottoman Impact on Europe*, London 1968.

2 Васиљ Поповић, *Источно њишање*, Београд 1996, 65–66 (прво издање објављено је 1928).

3 Арнолд Тојнби, *Испрживање историје* 1–2, Београд 1971. Ове идеје прихватили су и разрађивали бројни други историчари. Тојнбијева циклична теорија филозофије историје – и поред изражених нејасноћа и непрецизности – конзистентно је развијена у опозицији према једнолинијском и телеолошком тумачењу друштвених промјена. О раној турској историји: Владимир А. Гордлевский, *Государство Сулџукидов Малой Азии*, Москва 1960.

па су и према Хиндустану и према европском хришћанству постали главни исламски ратници и освајачи.⁴ Они су оштрица исламског мача, а османска династија подлога похода у Европи. Анадолија је постала исламска матица, дијелом и због турског пустошења Ирака и Сирије. Као најамници у византијској војсци, а касније самостално, Турци су битно утицали на балканска збивања.⁵

Вјерска толеранција сунитског ислама и социјалне повољности у односу на средњовјековне државе, видљивији у раној османској историји, ослабили су отпор хришћанских балканских (а и анадолских) сељака. С друге стране, Турска је усавршавала војну организацију. Лаку номадску коњицу смјешивале су спахије, које су се од прихода са тимарских посједа добијених на уживање (не и у власништво) опремали за рат.⁶ У почетку, у њихове редове улазио је и знатан број хришћана. Поред спахија, које су чиниле основицу провинцијске војске, развијана је и јаничарска пјешадија, регрутована „данком у крви” (девширма).⁷ Не само војни систем већ и цјелокупна државна и друштвена организација Царства, прилагођавани су непрекидним освајањима. Османске власти преузимале су цијеле институције и законе покорених земаља, прилагођавајући их свом уређењу, те се и потчињено становништво лакше интегрисало.⁸ Султан, обавезно из османске династије, врховни је војсковођа и законодавац, али и роб система. Постављао је своје најближе сараднике, „стубове Царства”, од средине 15. вијека углавном из редова бивших хришћана. Флексибилна административна подјела била је један од елемената раширене локалне аутономије. У систему „миријске земље”, спахија, коме је султан додјеливао посјед на уживање, превасходно је војник, коњаник. Тако је село, које се налазило на том посједу развијало извјесну локалну аутономију.⁹

У раној османској историји мање су биле изражене вјерске супротности између ислама и хришћанства него што ће то бити касније. Тада није преовладавао отворени и енергични прозелитизам, а поједини дервишки синкретистички редови (као хетеродоксне бекташије, блиске јаничарима)

4 Халил Иналдик, *Османско царство. Класично доба (1300–1600)*, Београд 1974, 14–51; *Османско царство*, (ed. Робер Мантран), Београд 2002, 38–93.

5 Георгије Острогорски, *Историја Византије*, Београд 1996, 495–512.

6 Халил Иналдик, *Османско царство*, 147–168.

7 Godfrey Goodwin, *The Janissaries*, London 2006 (ел. издање).

8 Послије заузимања Новог Брда 1455, Турци су у потпуности преузели рударски закон који је деспот Стефан Лазаревић (1402–1427) потврдио 1412; видјети: Никола Радојчић, *Закон о рудницима деспота Стефана Лазаревића*, Београд 1962; о утицају српског средњовјековног права на турско законодавство: Мехмед Беговић, *Трагови нашег средњовековног права у турским правним сиџментима*, Историјски часопис 3, Београд 1952.

9 Детаљније: Милорад Екмечић, *Улога ислама у социјалном и политичком развоју Балкана*, зборник: *Ислам, Балкан и велике силе (XIV–XX век)*, Београд 1997, 15–55.

проповиједали су да организоване монотеистичке религије – и хришћанство и ислам – представљају само несавршено приближавање несазнатљивој истини, која се састоји у мистичној личној заједници са Богом.¹⁰ У првим интензивнијим контактима, балкански хришћани често ислам нису доживљавали као нову религију, већ специфични хришћански правац. Као да је постојала некаква веза између религија, па је исламизирани конвертит одбацивао претходно хришћанско васпитање, не мијењајући трагање за Богом и Истином. Дугорочно, исламизација је онтолошки знатно превазилазила уско вјерски процес – била је улазак у исламско-оријенталну цивилизацију, коју је одликовао специфични модел права, социјалне и политичке организације, умјетничко стваралаштво и став према људском животу и судбини. Ислам је „религија и држава” (*din wa davla*) – подједнако је управљао духовним и свјетовним животом своје пастве.¹¹ У крајњој линији, исламизација је трансформисала свијест; у каснијој историји представљала је покушај интеграције у сваком погледу разнолике државе. Велика побуна шиитских муслимана почетком 16. вијека, коинцидирала је са јачањем персијске државе под династијом Сафавида (1501–1736), са којом је османска Турска водила готово непрекидне ратове од 1514. до 1639. и од 1722. до 1746. године. Упоредо са овим раздором јачала је и вјерска (а тиме и политичка и социјална) нетолеранција према хришћанима.¹² Постепено је тријумфовао вјерски фанатизам.¹³

Успон Турске, војничке побједе, богат ратни плијен, егзотика њена привлачили су способне авантуристе и ренегате из европских земаља. Углавном су ратови, али и друге потребе, стварали основу за уобличавање класе немилосрдних, „социјално искоријењених” људи, спремних да пређу религиозне границе, највише због моћи. Турска их је радо дочекала, понудивши им

10 Džemal Čehajić, *Derviški redovi u jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo 1986, 156–185.

11 Неки теоретичари ислама сматрају да је тек позив имама Хасана ел Бене (1906–1949), оснивача покрета Муслиманска браћа – да је ислам вјера и држава, социјални закон и систем живота – унио преокрет у исламску мисао. До тада се ислам сводио на ибадет и извјесне вјерске појаве. Настојања да се ислам тумачи одвојено од своје политичке и социјалне компоненте блиска су хтјењима „да исламско друштво има однос према вјери слично западном друштву”, видјети: 'Abdulaziz Džumu'a Emin, *Sveobuhvatnost islama*, Novi Pazar 2002. Ипак, ко наређује обреде, наређује и законе; „обавеза је сваког муслимана да их не раздваја”.

12 Из готово непрегледне литературе о исламизацији, по посљедицама можда најважнијем процесу балканске историје под турском влашћу, издвајам: *Османски извори за исламизационније процеси на Балканије (XVI–XIX век)*, редактори: И. Калицин, А. Велков, Е. Радусев; одговорни редактор: С. Димитров, Софија 1990; Антонина Желязкова, *Разширанение на ислама в зајаднобалканскије земи јод османска власиј XV–XVIII век*, Софија 1990; Милан Васић, *Исламизација на Балканском јолуосијрву* (прва књига изабраних дјела), Источно Сарајево 2005.

13 Халил Иналцик, *Османско царсџво*, 254–263.

истакнута мјеста у војсци и државној управи. Посебно су били отворени према шпанским Јеврејима кад су увидјели могућност њиховог доприноса сопственој економији.

Према Европи Османлије су наступале различитим путевима, у два „виљушкаста” крака: а) преко Балкана, на источни Дунав и уз Црно море; б) кроз средоземни басен, морским путевима.¹⁴ Угарска је, као и Србија прије ње, отварала своје слабе стране и пукотине за турске походе. И на балканском и на угарском подручју понегдје су зависни сељаци у турским освајачима видјели ослободиоце.¹⁵

Након заузимања Београда 1521, турско напредовање наставило се према Бечу и према Трансилванији. Побједа на Мохачу 1526. над разнородном мађарском војском најзначајнији је војнички успјех султана Сулејмана (1520–1566). Од шеснаест мађарских бискупа седморица су страдала.¹⁶ У више наврата, од 1529. до 1683, велика турска полиглотска армија покушала је да заузме Беч. Ти јуриши постепено су се дегенерисали у „серију мрачних, безобличних и неодлучних граничних ратова”. До краја 17. вијека Угарска се налазила у агонији између Хабзбурговаца и Османлија.

Други правац турских напада одвијао се кроз Средоземље. Освајањем Цариграда, његових арсенала и залиха дрвене грађе у Грчкој и на Црном мору, Турци су створили основу за флоту, која је заузела истакнуто мјесто у походима на средоземни запад. Након заузимања Родоса (1522) и помјерањем витезова Јовановаца на Малту, офанзивна иницијатива на мору прешла је на страну ислама. Улога Малте на мору може се упоредити са оном коју је Беч имао на копну. Побједа над турском флотом код Лепанта 1571. вратила је хришћанским државама иницијативу на мору, гдје су се углавном сукобили око обала сјеверне Африке. Алжир је био главно стратешко упориште ислама за повремене поморске акције против Шпаније и Италије.

Дубровачка република била је у вазалном положају према Турској. Били су монополисти у трговини сољу, посредници у извозу олова из Албаније и Босне у италијанске области и приликом увоза европског текстила у Турску. Дубровчани су попунили празнину насталу након пропасти економије Ђенове. Њихови бродови крстарили су између Цариграда, Александрије,

14 О стратегији, тактици и методу турских освајања, видјети: Halil Inalcik, *Ottoman Methods of Conquest*, „Studia islamica” 2, Paris 1954, 103–129.

15 Посљедњи босански краљ Стефан Томашевић (1461–1463) јадао се папи Пију II (1458–1464) да су његови поданици спремни да прихвате турску власт уколико краљ не добије војну помоћ са Запада: „Показују се љубазни према сељацима; обећавају да ће [...] бити слободан који к њима отпадне [...] Лако је могуће да ће народ [...] од мене отпасти, ако не види да сам твојом влашћу ојачан”, Vjekoslav Klaić, *Povijest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882, 323.

16 Paul Coles, *The Ottoman Impact on Europe*, 132.

Триполија, Бејрута, Солуна, Анконе. У сталном сукобу са Млетачком републиком, Дубровчани су били једна од значајнијих повезница Запада са Турском.¹⁷

Турско продирање у Европу оставило је видљивих трагова на историју Шпаније. Радило се не само о устанку Мориска већ и о адаптирању цијелог друштва на дуготрајну борбу против турских похода. Војска и морнарица одржаване су повећањем пореза, што је у шпанском друштву стварало фермент сталног сиромашења. Иако је, теоретски, Шпанија била једна од најбогатијих држава европског запада, практично се радило о „стерилном просперитету, издвојеном на репродуктивне класе” у друштвеном врху. Медитерански походи против Турака прогутали су вријеме, енергију и финансије, а њихов негативни учинак на шпанско друштво видјеће се тек у 18. вијеку, када се држава показала као ослабљена и дезинтегрисана.¹⁸

Слично стање било је и са италијанским областима. Напуљ, Сицилија, Ђенова, Милано средином 16. вијека постали су дио шпанског империјалног система. Италијанско копно садржавало је „најосјетљивије тачке” европског контакта са турским истоком. Венеција и Ђенова примјер су специфичне илустрације општег османског утицаја на економски и социјални систем италијанских држава. С друге стране, млетачка трговина профитирала је у пословању с Турцима, а односе с њима градила је на двије премисе: фортификацији кључних мјеста у својим посједима и – у поморским биткама – давању предности кратким и брзим кампањама, из којих би онда дипломатија настојала да извуче што више користи. Корист од трговине са Турском највише су имале уже млетачке области, нарочито град Венеција, који се брзо развијао (1509. године 115.000 становника; 1563. године 168.000). Ђенова је била финансијер шпанских сукоба са исламом.¹⁹

Више чинилаца омогућило је офанзивне турске походе. Покретна лака коњица комбинована је са покретима јаничара. У борби им је била дорасла тешка њемачка коњица, али ће јој слабија покретљивост одузимати иницијативу. Није мање била важна неслога хришћанских држава²⁰. У запису из 1538. султан Сулејман (којег су Европљани прозвали *Величансијвени*, а Турци

17 Иван Божић, *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Београд 1952; Тома Поповић, *Турска и Дубровник у XVI веку*, Београд 1973; Радован Самарџић, *Велики век Дубровника*, Београд 1962; Вук Винавер, *Дубровник и Турска у XVIII веку*, Београд 1960.

18 Fernan Brodel, *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*, 1–2, Beograd 2001; Paul Coles, *The Ottoman Impact on Europe*, 137–139.

19 Paul Coles, *The Ottoman Impact on Europe*, 108; Fernan Brodel, *Mediteran i mediteranski svet u doba Filipa II*.

20 На хришћанску неслогу жалио се и папа Пије II истичући да ће малу војску Турци лако поразити, док ће велика брзо доћи у конфузију, према: Paul Coles, *The Ottoman Impact on Europe*, 128.

Законодавац) изразио је своју моћ: „У Багдаду сам шах, у Византији цар, у Египту султан; шаљем своје бродове на европска мора, у Магреб и Индију. Султан сам који је преузео круну и престо Угарске, а њене становнике претворио у понизне робове...”²¹ Још је Мехмед Освајач (1451–1481) Османско царство, као универзалну монархију, сматрао јединим законитим насљедником Римске империје: „Светска империја мора бити једна, са једном вером и једним сувереном. Нема подеснијег места од Цариграда где би се остварило то јединство”.²² Као да је наговјештавао знатно касније Наполеоново сагледавање изузетног стратешког значаја Цариграда или визију руског министра спољних послова Сергеја Сазонова (1911–1916) према којој је господар мореза осуђен на понављање историје Византијског и Османског царства. Повластице које су поједине европске земље *кайишулацијама* добијале у трговини са Турском, султани су доживљавали превасходно као израз своје милости.

Европа и слабљење Османског царства

С временом је Турска губила војну предност. Послије покорвања Угарске (1541) није више наилазила на растресена балканска друштва, разбијена социјалним конфликтима и вјерски измијешана. Пред Бечом су се сусрели са дубоко укоријењеном католичком средином. Хабзбуршка армија, изграђивана на европским ратиштима деценијама раније, показала се дораслом, а касније и супериорном у односу на турску. Поред тога, постојао је и убједљиви тактички разлог за јењавање турских јуриша на Беч: од Цариграда до Угарске турска војска марширала је преко три мјесеца. Вријеме ратовања било је од средине априла до краја октобра, па је већ Угарска представљала „исцрпљујућу тачку”. Систем аустријских војних граница, стваран од 1530, прво је успорио а потом сасвим зауставио турске освајачке акције. Бродом се од Цариграда до Венеције путовало преко мјесец дана. Као војска на копну, тако и флота на мору може ратовати од прољећа до краја јесени.

Почеци краја османског надирања на Европу и – сљедствено – „несазнатљивог” Источног питања повезани су са смиривањем на ранијим фронтима. Након окончања вјерских ратова у Европи, покренутих расколом у католичкој цркви у 16. вијеку, Хабзбурговци су се више ангажовали у југоисточној Европи. Тешки и разарајући Тридесетогодишњи рат (1618–1648) одвијао се истовремено са унутрашњим превирањима у самој Турској.²³ Од неуспјешне опсаде Беча 1683, односно завршетка Бечког рата 1699, Турска почиње назадовати и „свјетска дебата” о њиховој опасности лагано прераста

21 Халил Иналцик, *Османско царство*, 59.

22 Франц Бабингер, *Мехмед Освајач и његово доба*, Београд 2010.

23 *Историја Османског царства* (прир. Робер Мантран), 273–283.

у Источно питање – питање опстанка османске државе и диобе њених европских посједа међу европским државама баштиницама.²⁴

Многоструки су разлози опадања Османског царства. Постепено се дегенерише цијели систем, губећи ранији полет. Султани су постали зависници харема и уживања. Неки су више вољели „flashe него бојеве”, нису предводили војне походе, а ако би се на то одважили, био је то формални ритуал. Уживаоцу тимара војни поход престаје бити императив, а и приходи са њега ријетко су били довољни да га опреме за војну. Уз настојања да узурпирају посједе, све чешће баве се другим пословима. Промјене су утицале на психологију владајуће класе. Насљедна земљопосједничка класа борила се против дисциплине централне власти и апсолутне монархије, која се ослањала на наименоване чиновнике. Чиновник није имао амбиције за насљедном влашћу. У ствари, могло би се рећи да Царство није буквално назадовало, већ да се срозавало у складу са фискалном и административном конфузијом, на коју су земље западне Европе, муслиманске Индије и сјеверне Африке већ биле навикле.²⁵

На повлачење Турске утиче више фактора. Растући значај градова, стимулисан повећањем луксуза и јачањем горњих слојева становништва, растакао је ранију унутрашњу кохезију државе. Побуне јаничара постале су редовна појава, а њихова сабља сјекла је главе и „стубовима царства”. Поодавно је вријеме од почетка Кипарског рата 1570. до почетка Кандијског рата 1645. названо „временом смутње”, по узору на нешто касније настало а раније завршено руско. Војнички опоравак, видљив у кампањама према Пољској и Украјини, био је привремен и краткотрајан. Друштво није било спремно на побједу новчане економије. У немогућем враћању на идеје и праксу ране османске историје тражио се излаз из тешкоћа и будући прогрес. Неспремност на промјене посебно се неповољно одразила на стање у војсци. Тако је Карловачки мировни уговор 1699. означио коначну и преломну тачку војног биланса између хришћанске Европе и исламске Турске.

Као што су се европске државе тешко усаглашавале у заједничкој борби против Турског царства у вријеме његовог уздизања, још су се више сукобљавале у вези са дуготрајним процесом његовог назадовања. *Источно питање* испостављало се као „питање прерасподеле моћи и територија између консолидоване западне Европе и Русије на рачун Османског царства у време његовог историјског назадовања од 1683. до 1923”.²⁶ Везивање равнотеже великих сила за судбину Турског царства резултирало је сталним преплитањем њихових међусобних утицаја. Још је Наполеон почетком 19. вијека увидио

24 Васиљ Поповић, *Источно питање*.

25 *Историја Османског царства* (прир. Робер Мантран), 545–631.

26 Милорад Екмечић, *Предговор* трећем издању књиге Васиља Поповића, *Источно питање*, Београд 1996, 26.

да Турско царство може да послужи у „противљењу Русији”. Све до Првог свјетског рата Британија је предњачила у настојањима да се сузбије руски утицај. Кримски рат (1854–1856) означио је крај ере класичних вјерских ратова. Поразом у том рату, Русија је изгубила статус велике силе. Занемаривши одредбе уговора у Паризу 1856, Русија је 1871. поново постала актер свјетске политике. Тројни савез царева Русије, Пруске и Аустрије водио је Берлинском конгресу 1878. године. Заоштравала се борба за подјелу колонија, због чега су створени блокови великих сила који ће водити Први свјетски рат. У том процесу, рјешавање Источног питања било је „једна од полуга које су покретале дипломатску машину”. У таквим околностима развијали су се и балкански национални покрети.²⁷ Историчар Жак Ансел је међу саставним елементима Источног питања посебно истакао стварање нових балканских нација, док је Албер Сорел пророчки предвидио да ће Европа рјешењем Источног питања неизбежно отворити питање Аустрије.²⁸

* * *

Општи учинак османских напада на Европу је многострук. Тешко је доказати да су византијски културни посленици избјегли на Запад после турског заузимања Цариграда 1453. одлучујуће допринијели појави италијанске ренесансе. Међутим, турска освајања оставила су велике трговачке и војне посљедице на Европу. Затворен је Пут свиле, стари трговачки копнени пут којим су разне мирођије са Истока допремане у Европу, што је убрзало откривање пута око Африке. Турци нису били једини разлог географских открића крајем 15. вијека – они су једноставно затворили алтернативне излазе. Најзад, огромне посљедице имали су стално помјерање границе између двије цивилизације и експанзија турске границе (узимајући амерички историјски појам границе – проширивање једне цивилизације на рачун друге).

У вријеме назадовања Османско царство неуспјешно је покушало да копира европска достигнућа, прије свега у војној и социјалној организацији. У друштву неразвијене социјалне динамике, у којем је вријеме „спорије одмицало” у односу на западноевропска друштва, „ислам је коначни циљ ставио на почетак”. Покушај напуштања те парадигме у 19. вијеку представљао је „најдужи век империје”.²⁹ Процес секуларизације друштва у Републици

27 О балканским националним покретима, Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, 1–2, Београд 1989.

28 Милорад Екмечић, *Предговор* трећем издању књиге Васиља Поповића, *Источно питање*, 19–20.

29 Милорад Екмечић, *Дуго крећање између клања и орања*, Београд 2010, 7 (цитира турског историчара Илбера Ортајлија о најдужем вијеку османске историје).

Турској у сталном је сукобу са настојањима за реисламизацијом друштва, преовлађујућим у непосредној садашњости.

Савремени проблеми проучавања „другости“

Османски утицај на Европу садржавао је и формирање свијести савремених Европљана о Турској и Турцима. Свијест је варирала од земље до земље и од класе до класе. Мартин Лутер је у Турцима видио остварење „времена ужаса“, које је још свети Јован најавио, док је сељаштво Њемачке и централне Европе уопште било у сталном страху од Турака.³⁰ Папа Пије II (1458–1464) у једном је говору 26. 09. 1459. нагласио како су „варвари [...] умрљали Јустинијаново узвишено здање Мухамедовом одвратном службом...“³¹ Поред свештеника, међу писцима антитурских памфлета (слично као у крсташким ратовима) било је много истакнутих имена. Они полазе од тога да је заустављање турског продора обавеза Европе. Посебно су пољски и хабзбуршки публицисти инсистирали на томе да Турци угрожавају не само европску територију већ и европске вриједности. Лодовико Ариосто и Торквато Тасо Европу су сматрали за „јединствен социјални и економски систем и једну географску област“. Иза овог секуларног жаргона назирало се истицање хришћанског идентитета Европе. Ипак, супротстављени интереси европских држава, односно њихових суверена онемогућавали су општеевропски покрет против Турског царства. У наведеном говору, папа Пије II посебно је наглашавао да се „због незнатних разлога хришћани одмах лате оружја и бију крваве битке; против Турака, који вређају нашег бога, уништавају наше цркве и који желе да потпуно униште хришћанско име, против њих нико неће да подигне руку“.³² Поједини писци (Николо Макијавели, Паоло Ђовио, Жан Боден) истицали су добре стране турског државног система, али је то више била жеља да се похвалом Турске подстакну реформе у сопственим државама. Од 1480. до 1609. у Европи се појавило око 80 књига о Турској, напрема 40 о новооткривеним Америкама. То је и релативно мјерило јавних мишљења о овим питањима.³³ Насупрот томе,

30 Žan Delimo, *Greh i strah. Stvaranje osećanja krivice na Zapadu od XIV do XVIII veka I*, Novi Sad 1986, 174–175. Лутер је вјеровао да „изванредна недјела“ Антихрстова непосредно претходе крају свијета. Сматрао се савремеником Антихриста, чији је дух папа, а тијело „Турчин“, при чему први напада и мучи Цркву Божју „духовно“, а други „тјелесно“. Видјети такође од истог аутора: *Сјрах на Зайаду од XIV до XVIII века: ојседнутии ірад*, Сремски Карловци, Нови Сад 2003.

31 Франц Бабингер, *Мехмед Освајач*, 156.

32 Франц Бабингер, *Мехмед Освајач*, 156.

33 Paul Coles, *The Ottoman Impact on Europe*, 148–149. Као куриозитет наводимо да је француски „принц пјесника“ Пјер де Ронсар предлагао да се европски народи у цјелини преселе у Америку, а Европа препусти Турцима.

проницљиви и умјешни ствараоци и управљачи Османског царства показали су само минимално интересовање за историју и језике народа које су освојили.

У визионарској поеми *Locksley Hall* (1842) енглески пјесник Алфред Тенисон изражава у то доба прилично увријежено мишљење о контрастима европске и оријенталне историје. Циклична историја Кине, иако дуга и богата, методолошки и садржајно не превазилази безначајно понављање. Супротно, Европа је центар свјетских збивања, која се брзо одвијају. Тенисонова визија оријенталне историје, може се слободно рећи, била је опште мјесто у европској мисли 19. а у великој мјери и 20. вијека³⁴. За западну мисао балкански простор турског времена (а и прије и послје њега) дио је „неевропске“ културе, иако се он не може изопштити из европских токова. С друге стране, ниједна незападна „цивилизација“ није се много интересовала за западну историју док је Запад није освојио³⁵.

Међутим, упркос противљењима и равнодушности, од касног средњег вијека у западном свијету постојала су интересовања за незападну историју. Специјалисти који су се посветили изучавању незападне историје и културе данас су суочени са донекле различито формулисаним питањем које постављају сами незападњаци или они који себи дају право да говоре у њихово име. Овога пута питање није зашто се „тамо неко“ бави њиховом историјом, већ какво право „тај неко“ уопште има да изучава њихову историју.³⁶ Према овом гледању, оријентализам је интелектуално оружје западног империјализма. Истински циљ научног изучавања „других“ јесте да их потчини и експлоатише. Требало би се питати: Да ли је критичко преиспитивање неке културе привилегија само припадника те културе?

34 Илустративан је примјер из енциклике *Immortale Dei* (1885). Папа Лав XIII честита хришћанској Европи што је „уљудила варварске народе и извела их из дивљаштва у цивилизацију” и што је „предводник и учитељ народâ” у прогресу и слободи. Према енциклици, ова европска достигнућа била су могућа само зато што су се Европљани држали праве вјере, што, наравно, није случај са другима; видјети текст *Енциклике* на http://www.vatican.va/holy_father/leo_xiii/encyclicals/documents/hf_l-xiii_enc_01111885_immortale-dei_en.html (приступ: 27. мај 2013). Пишући пола вијека раније, Тенисон је имао практичније оправдање за европску супремацију – „у пароброду, жељезници, у учењима која су уздрмала човјечанство”, видјети: Alfred Lord Tennyson, *Locksley Hall*, у: “The Norton Anthology of English Literature”, New York-London 1993, 1073.

35 О могућностима и тешкоћама сагледавања и проучавања историје „Другог”, видјети есеј Бернарда Луиса, једног од водећих западних експерата за исламски свијет: Bernard Lewis, *Other People's History*, у: “Islam and the West”, Oxford University Press, New York-Oxford 1993, 119–130 (преведено, ово предавање Б. Луиса објављено је и у часопису *Знакови времена* 2–3, Сарајево 1998, 2–13, под насловом „Povijest drugih naroda”).

36 Б. Луис наводи примјер из једних кувајтских новина о извјесном европском историчару, који – према аутору новинског текста – није компетентан да пише историју Средњег истока из три разлога – није Арапин, није муслиман и Јевреј је. У чланку се сугерише да би аутор, пошто је енглеског и јеврејског поријекла, требало да се ограничи на писање енглеске или јеврејске историје, Bernard Lewis, *Povijest drugih naroda*, 11.

Промијена парадигме, условљена геополитичким приоритетима, у новије вријеме произвела је разбијање готово јединствене западне матрице у погледима према Османском царству и исламу. Поимању ислама као тоталитарног фундаменталистичког покрета супротстављено је гледање на ислам као на модел толеранције и савремености. Супротстављена гледишта карактеришу и написе о Турском (Османском) царству, у западном поимању – донедавно главном „државном” репрезенту ислама.³⁷

Дуготрајна супротстављеност Турског царства и европског Запада, обиљежена препознатљивим вјерским сукобом као и сукобом „азијског и европског духа”, допринијела је дефинисању хришћанске Европе као контрастне слике турској исламској држави. Европска култура ојачала је сопствену снагу и идентитет профилишући се наспрам Турског царства као свог сурогата или чак свог скривеног Ја. Исламска турска империја била је најдубља и најчешћа европска слика о Другоме³⁸. У дискурсу, како га је разумијевао Мишел Фуко,³⁹ Турско царство је схваћено као западни стил доминације,

37 У савременом добу, из сложених стратешких интереса, Запад је апострофирао Иран за најизразитијег експонента експанзионистичког ислама. Посљедњих година донекле је утихнула – разумије се, привремено – декларативна западна антииранска (под чим се првенствено подразумева критика система власти) реторика. Догађаји у вези са сукобима у Грузији (Јужној Осетији и Абхазији, август 2008) пружили су једно од могућих објашњења за попустљивију западну политику према Ирану. Запад се још није ослободио подозрења према Русији. Њен поновни успон посљедњих година пробудио је наизглед превазиђену западну „русифобију”. Погледи САД (чију политику слиједи велики дио западних земаља) према Русији преламају се са погледима према исламском свијету. Тежња да Запад (под предводништвом САД) употреби ислам као једно од средстава за постизање будућих рјешења – првенствено оних која искључују сваку ревитализацију Русије и „православног блока” – није нова у политици западних земаља, видјети: Александар дел Вал, *Исламизам и САД – алијанса против Европе*, Београд 1998; о историјским коријенима ове политике, Милорад Екмечић, *Исламерика*, у: „Огледи из историје”, Београд 1999, 467–491.

38 У 20. вијеку западноевропски дискурс о Другом мијењао је свој објекат: од краја Првог свјетског рата Балкан је од Оријента преузимао мјесто „унутрашње Другости” Европе. Сада квалитативне „балканизма” у свјетској научној и политичкој јавности углавном персонификују Срби, Марија Тодорова, *Imaginarni Balkan*, Београд, 1998; одлична је и студија Богољуба Шијаковића, *Кријивика балканистичког дискурса*, Никшић, 2000; видјети и: Жељко Вујадиновић, *Од глобализације преко регионализације ка балканизму и српском ишћању*, зборник: „Интеграција и личност”, Бања Лука 2005, 171–197. Збивања 11. 09. 2001. опет су актуелизовала цивилизацијску поларизацију „хришћански Запад” – „исламски Исток”.

39 Фуко је историју културе разматрао као укупност међусобно различитих и несводивих „дискурзивних пракси”. Суштина његове тезе је „велико интернирање” или одвајање „различитих” у луднице или затворе, које почиње у првим вјековима модерног доба. Њихову „криминализацију” спроводи „доминантни разум”, који у сваком дискурсу који одступа од његових правила, препознаје опасну бунтовничку поруку; видјети: Мишел Фуко, *Историја лудила у доба класицизма*, Београд 1980; такође, *Археологија знања*, Београд 1998.

реструктурисања и посједовања власти над њим⁴⁰.

Запад се бавио Истоком због својих потреба. Света мјеста хришћанства била су на Средњем истоку; њени свети списи написани су (осим грчког) на неевропским језицима. Од почетака ислама до опсаде Беча 1683. хришћанска Европа страховала је од исламског освајања и – посљедично – од конверзије становништва. Конвертити у ислам западно од Ирана и Арабије били су из хришћанства. Већина нових муслиманских посједа тог времена преотета је од хришћана. С друге стране, арапски, са грчким и латинским, био је језик науке и филозофије. Западно интересовање за Исток проистицало је и из научног и – уопште – интелектуалног развоја Европе у новом вијеку. Још један фактор у расту оријентализма на Западу јесте ширење трговине и развој буржоаског урбаног друштва. Западне трговачке компаније пословале су у муслиманском свијету; муслимани у Европи нису имали сличну могућност⁴¹.

Оваква историјска генерализација имплицира хомоген европски став према Турском царству. У стварности, у том ставу, постојале су изражене разлике⁴².

Сасвим другачији ставови о природи Турског царства стичу легитимитет у посљедње вријеме. Царство се представља као модел постојања и функционисања „мултиетничке“ и „мултирелигијске“ државе. Иако она није увијек живјела у атмосфери потпуне хармоније, скоро шест вјекова муслимани, Јевреји и хришћани живјели су заједно, без искуствених сукоба као преовлађујућег фактора у њиховој егзистенцији. Ријетко је која од група живјела изоловано према чисто вјерском или језичком принципу. Немуслиманима је било дозвољено да живе у складу са својим обичајима све дотле док ти обичаји не провоцирају муслимане. Немуслимани су слободу од војне обавезе надомјештали плаћањем личног пореза. Пошто поријекло није играло значајну улогу, одлучујући фактори који су утицали на положај у држави били су: бити муслиман, знати турски језик и бити способан. Од хришћанске дјеце која су одвођена у *данку у крви* попуњаване су елитне војне јединице – јаничари и владајућа политичка елита која је доминирала Царством од средине 15. до средине 17. вијека. Многи су остајали у контакту са својим

40 Ипак, чињенице захтијевају додатна промишљања. Арапски језик у Француској изучава се од 1538. године (када је отворена катедра на Collège de France), у Енглеској од 1633. на Кембриџу и од 1636. на Оксфорду. Када је Франсоа I основао катедру арапског, Турци су још пријетили Бечу, њихова флота доминирала је Медитераном, а сам Франсоа је тражио помоћ на двору Сулејмана Величанственог. Чак и вијек касније, када су катедре арапског основане на Кембриџу и Оксфорду, читав Балкан и пола Мађарске још су били под турском влашћу, видјети: Bernard Luis, *Povijest drugih naroda*, 7.

41 О овим питањима веома компетентно расправља Бернанд Луис, *Povijest drugih naroda*, 2–13.

42 У овоме смјеру углавном се (до новијег времена) развијала европска историографија о Турском царству.

породицама, а неријетко су свој родни крај задуживали разним задужбинама. Преузимани су и закони и други прописи од покорених држава, као рударски закони Србије и Босне, што је доказ „зачуђујуће флексибилности” Турског царства. Угњетавање и експлоатисање потчињених, које је расло у временима кризе државе и привреде, односило се и на муслимане и на Јевреје и на хришћане. Религије и њихови представници које је постављао султан били су инкорпорирани у државу. Турска освајања нису прекинула балкански цивилизацијски и културни успон у европском духу, већ су тај цивилизацијски и културни комплекс обогатили и уздигли на знатно виши ниво. Нарастајући економски проблеми докидали су раније законе и поредак и ширили деспотизам.⁴³

У складу са наведеним, и процес исламизације карактерисан је различитим судовима, научним и политичким. Раније ставове о исламизацији као државној политици Турског царства са честим елементима насиља, све више замјењују поимања исламизације као првенствено добровољног процеса, односно конверзије немуслимана у ислам као израза посебне части и привилегије. Вид те привилеговане части јесте и *данак у крви*, који је у таквом поимању као синтагматска конструкција потиснут појмом *девширма*. У некадашњој југословенској историјској науци, скоро нетакнуто питање преобраћања дијела муслимана у „вјеру праједовску” у другој половини 19. и почетком 20. вијека – у посљедње вријеме постало је више него захвална тема. Истини за вољу, то писање скоро увијек је пропраћено идеолошком копреном о „демитологизацији сопствене историје”, иза које најчешће извирују покушаји њеног „поправљања”. У дијелу литературе инсистира се на терминолошкој дистинкцији: „прихватање или примање ислама” наспрам „исламизације” – уобичајеног термина у свјетској науци. Првом синтагмом истиче се мотив добровољности, имплицитно – и супериорности ислама. Због асоцијација на насиље, појам „исламизација” непожељан је у великом

43 Литература у овом духу је обимна. Издвајамо, Halil Inalcik, *Türkler ve Balkanlar*, Зборник: „Balkanlar”, Istanbul 1993, 9–33; Orhan Koloğlu, *Osmanlı Dönemide Balkanlar (1391–1918)*, исти зборник, 41–97; Hans Georg Majer, *The Functioning of a Multi-ethnic and Multi-religious State: The Ottoman Empire*, Зборник: „Ислам, Балкан и велике силе”, Београд 1997, 61–71; Kemal Karpat, *The Ottoman Past and Today's Turkey*, Brill, 2000; Ekmeleddin Ihsanoğlu (priređivač), *Historija osmanske države i civilizacije*, и друге турске историје Османског царства. У вези са недавно објављеном књигом, *Kršćani i Jevreji u Osmanskoj carevini* (priređili Benjamin Braude i Bernard Lewis), Sarajevo 2007, њени „приказивачи” и промотери Турско царство представили су као „прави примјер мултиетничке државе”. Знатним дијелом и савремена историографија држава проистеклих из некадашње СФРЈ (изразито – ентитета Босне и Херцеговине – Федерације БиХ) која се бави „турским временом” спадала би у ову групу. У много коментарисаном говору у Сарајеву октобра 2009, актуелни министар спољних послова Турске Ахмет Давутоглу такође је истакао „хармонију” као основни историјски садржај „османског Балкана”.

дијелу новије литературе, посебно у радовима објављеним у Федерацији Босне и Херцеговине.

Османско царство, међутим, никада није превазишло номадску основу на којој је поникло. Организовано „за пљачкање”, нашло се у кружном систему који се завршавао тамо гдје је и почињао: освајање је тражило ново освајање, јер је све зависило од непресушног прилива нових робова и нове земље. Унутрашња архитектоника тог система морала је произвести пораз. Царство се није одвојило од историјских почетака. Чим је престало да осјећа олакшице нових господара, сељаштво покорених земаља настојало је да збаци ново бреме. Држава није успјела да разнородне елементе интегрише у хомогену цјелину. Тако Царство није израсло у „органиско друштво”. С временом су се продубљивале социјалне и вјерске разлике. Губљење „стваралачког социјалног циља” један је од многих почетака краја.

11. септембар 2001. – повратак на старе супротности?

Прелазак из другог у трећи миленијум није био само симболика. Као да су се обистинила ранија катаклизмична предвиђања о смаку свијета на преласку миленијума. Прву годину 21. вијека (2001) обиљежили су напади „муслиманских фундаменталиста”⁴⁴ на зграде неколико значајних институција у САД, репрезенте његове политичке, војне и економске моћи. У стању опијености послије побједе над Источним блоком, западни свијет одједном се нашао у шоку. Васкрсле су визије *оријентализма*⁴⁵. Ислам се интензивно доживљава као примарна пријетња опстанку западног свијета; не представља се као културни идентитет, већ као политичка идеологија⁴⁶. Папа Бенедикт XVI упозоравао је на повезаност ислама и насиља (2006), што је проузроковало оштре реакције цијелог муслиманског свијета. Карактеристичан примјер, са дозом ксенофобичности, представљају стајалишта познате италијанске

44 Убрзо послије 11. септембра 2001. појавили су се написи у којима је оспорена званична верзија да су припадници Ал Каиде виновници отмице путничких авиона и напада на зграде СТЦ у Њујорку и Пентагона у Вашингтону. На ту тему снимљено је и неколико ТВ емисија.

45 О многостраним значењима *оријентализма*, посебно као о моделу дискурса, Edvard V. Said, *Orijentalizam*, Београд 2000.

46 Карактеристичан примјер представља приказивање филма *Fitna (Разгор)* Холанђанина Герта Вилдерса, марта 2008. Куран је у филму представљен као књига која подстиче на насиље и у том смислу упоређена са *Mein Kampf*-ом Адолфа Хитлера. Вилдерс је отворено истакао да ислам представља пријетњу Западу. Услиједила је реакција влада већине исламских држава као и исламских заједница у Европи. Иако је филм повучен са сајта Вилдерсове странке, и касније је приказиван на другим интернет сајтовима, нпр. *youtube.com*. Сличне реакције услиједиле су и након објављивања „карикура пророка Мухамеда” у једном данском часопису, средином 2007.

новинарке Оријане Фалачи. Пошто се „продала султанима”, Европа је већ промијенила име у „Еурабија”. Инвазија муслимана на Европу у великом је замаху, јер се „муслимани размножавају као пацови”. У Европи „не смије да се слободно воли и мрзи”, па ако „не волимо муслимане, идемо у пакао”. Бивши италијански премијер Силвио Берлускони утврдио је да „генетско наслеђе западне цивилизације јесте да цени вредности као што су слобода друштва и појединца, док исламска цивилизација те вредности нема”.⁴⁷ На могућност уласка Републике Турске у Европску унију, поред осталих, отворено је реаговао (2007) надбискуп Салцбурга. Истакао је да би пријем Турске значио поништавање европске, нарочито аустријске (хабзбуршке) историје и да због свог историјског наслеђа Турска „једноставно не припада Европи”.⁴⁸ Резолуције о турском геноциду над Јерменима у Првом свјетском рату, усвојене у Уједињеним нацијама (1985–1986), Европском парламенту (1987) и парламентима преко 20 држава, изазивале су бурне реакције турске владе.

* * *

Савремено израстање Републике Турске у велику силу праћено је покушајима обнове мисије некадашњег Османског царства (неоосманизам).⁴⁹ Саставни дио тог процеса је (ре)исламизација друштва и напуштање секуларних кемалистичких традиција, што је – уз неријешено курдско питање – неспојиво са замишљеном позицијом лидера југоисточне Европе.

Турска, која је значајна привредна, демографска и војна сила, издваја се као водећа земља исламског свијета, посебно оних земаља у којима доминира сунитски ислам. Њени стратешки интереси протежу се од крајњег запада Балкана до средње Азије. Тај уједињени исламски простор представљао би респектабилну снагу. Предводећи исламске покрете, Турска спречава и јаче руско присуство на Балкану. Обнова османистичке традиције праћена је реисламизацијом друштва и напуштањем традиције кемалистичке секуларне државе. Још су актуелна размишљања и о обнови хабзбуршке средње Европе. Тако би Балкан постао подручје сусрета исламског појаса и католичке средње Европе.

У вези са наведеним, још је отворено питање: Да ли Турска на Балкану жели „стабилност” или „доминацију”? У зависности од стајне тачке, одговори се дијаметрално разликују. Да ли у пракси може да функционише „амалгам [...] од ислама, капитализма и либералне демократије”? Да ли је Балкан

47 Oriana Fallaci, *La Forza della Ragione*, Roma 2004 (цитирано из листа *Vreme*, broj 696, Beograd, 6. maj 2004).

48 RTL, ГТХ, 2007.

49 Дарко Танасковић, *Неоосманизам. Повраћајак Турске на Балкан*, Београд 2011.

Турској потребан само као транзит, веза са Западом?⁵⁰ Да ли се иза лијепих ријечи актуелних турских политичара крије једноставна намјера реинтеграције османске баштине? Отворено је и питање да ли ће Европа дефинисати јединствену политику према балканским земљама, којима за пријем у ЕУ стално поставља нове услове. Кад су у питању балканске земље (или неки њихови дијелови) са знатним удјелом исламске популације (Албанија, БиХ, област Косова и Метохије), суштинска је дилема да ли ће их Европа пригрлити или на неки начин препустити утицају Турске, која би онда постала пандан концепту ЕУ. Не би то била само сатисфакција Турској за неулазак у ЕУ, као што ни аустроугарска окупација БиХ 1878. није била само сатисфакција за претходни губитак неких италијанских покрајина. Али ни у том случају није све тако једноставно. Реисламизација друштва и неријешено курдско питање онемогућавају Турској да у југоисточној Европи стекне водећу улогу.⁵¹

---

50 Видјети интервју проф. Соли Озела, Политика, 09. 01. 2011.

51 Жељко Вујадиновић, *Будућности региона у свјетлу промјена у Европи и Турској*, НСПМ, Посебно издање: Петнаест година Дејтонског споразума и будућност Републике Српске, Београд 2011, 90–94.

ABSTRACTS

Darko Tanasković

Contradictions of neosmanism as a practical policy

Abstract. From the 1990s and end of the Cold War, Turkey started to lead active neosmanist foreign policy towards closer and farther surroundings, with aim to affirm itself – in the process of creation of the multipolar world order – as a (macro)regional power. At that path Turkey has achieved prominent successes, and they should be considered multilaterally and bilaterally, but especially in last several years are shown undoubted symptoms of limited ranges of neosmanism as a practical policy, as a consequence of internal contradictions of neosmanist doctrine and complexity of international situations. It is necessary, on the basis of continuous attendance and objective analysis of all relevant indicators, to perceive all previous foreign policy achievements and estimate potential scopes of Turkey as a regional and macro regional power.

Keywords. Neosmanism, foreign policy, (macro)regional power, multipolar world, neighbors, diversification.

Goran Nikolić

Turkey's Economy: State and Prospects (With Reference to the Demographics)

Abstract. Turkey's GDP per head has tripled in less than a decade. Productivity record improved markedly in the decade after 2000, with average growth rates of 3.3% in industrial output per worker. Concern is Turkey's growing dependence on foreign capital to fuel its economy: its current-account deficit averaged 9% of GDP in last years. More worrying still is that much of the foreign capital that finances Turkey's current-account deficit is of the flighty sort. The danger now is

that a few more years of big current-account deficits, and the debt-creating capital flows that finance them, will leave Turkey less resilient when trouble strikes. The Turkish economic miracle depended on the inflow of foreign capital. The EU's relationship with Turkey remains crucial. Sustaining strong growth over the longer run therefore requires pushing ahead with a number of structural reforms. Turkey's rigid labour market regulation needs to evolve, so as to encourage job creation in the formal sector. Further progress with education reform, from pre-school all the way to the tertiary level and vocational training, is needed to boost growth and bring about employment gains in the formal sector. Implementing product market reforms, notably in network industries, would unleash productivity gains in those sectors and be a boost to the rest of the economy.

Keywords. Turkey, GDP, sustainable growth, structural reform, trade, FDI, demography.

Dušan Spasojević

Role of the army in Turkey, through history and today

Abstract. In historical context this paper shows role of the army in the Turkish society, work of military establishment in preservation of secularism, against islamism and Kurdish separatism; it was also given a view on today's passive role of the Turkish army under the rule of Recep Tayyip Erdoğan.

Keywords. Turkish army, secularism, Islamism, Kurdish separatism.

Jovana Šaljić

Cultural Policy of Turkey: Renewal of "Magnificent Century"?

Abstract. The paper deals with some aspects of cultural policy of the contemporary Republic of Turkey and, in the framework of its policy, possible rebirth and renewal of islamic and osmanist cultural values and influences after the period of their, as it considered – absence, although it is more and more visible, they were just calm during the Kemalist era. Practical use of that policy is happening, among others, through educational system, above all through history notebooks, but as well via mass media, through movies and series which most often adorn and glorify the Ottoman past and which largely went from Turkish borders to naturalize in almost every home of the Balkan region.

Keywords. Culture, cultural policy, Turkey, osmanism, neosmanism, islamism, history teachings, Turkish series.

Adem Zilkić

Islamic Community of Turkey – Diyanet

Abstract. In this paper author presents history, organization and system of work of the Islamic Community of Turkey – Diyanet. Paper also shows legal and political position of Diyanet but also numerous congregations (*cemaats, džemati*) which like Fethullah Gülen's have large number of followers and strong influence not just in Turkey but in other Muslim countries as well.

Keywords. Turkey, Islam, Diyanet, Muslims.

Miša Đurković

Fethullah Gülen and *Cemaat* Hizmet

Abstract. In this article the author presents work of the imam, writer and preacher Fethullah Gülen and the religious movement, *cemaat* Hizmet, which is based on his ideas developed in Turkey. It displays the basic biographical data and follows the way in which he and his followers created a large network of institutions that share Gülen's value system. The network is presented in details as well as Gülen's ideology which is an interesting blend of traditional values and modern instruments, including a commitment to a market economy. The paper ends with a series of controversies that followed the Hizmet's work, both within Turkey and abroad. This includes a charge that Gulen for the decades already has a very close relationship with the structures of the CIA.

Keywords. Fethullah Gülen, Hizmet, Turkey, Islam, security, propaganda.

Danko Strahinić

Position of Christians in contemporary Turkey

Abstract. The paper shows position of some Christian communities and underlines their main problems in contemporary Turkey. Position of the minority religious communities was based on complex legal frame with several restrictions.

This legal frame provides some communities with possibility to partially achieve their rights and with various difficulties. In the process of approaching towards the EU, Turkey made some positive steps but without systematic constitutional and legal changes what now leads to uncertainty in lives of minority communities. Believers of minority religious communities are still in daily life faced with severe bigotry, while their rights are still seen as a security matter. Religious minorities expect their rights to be more guaranteed in new constitution of Turkey, while its passing is still in the debate.

Keywords. Turkey, Christians, religious rights and freedom, Eccumenical Patriarchate, Armenian Apostolic Church, European Union.

Zoran Milošević

Turkey's pursuit of energy «donor»: Energetic cooperation between Russia and Turkey

Abstract. Russian - Turkish cooperation in the field of natural gas trade dates from 1984. Gas delivery from Russia to Turkey began in 1987 followed by Turkish apply in 1990 for a larger quantity of gas and in 1997 the agreement of building of the “Blue Stream” was signed. During the last decade, Turkey has positioned itself as alternative way of gas transport. Turkey has allowed the construction of “South Stream” through its territory. Everything seemed to be quite idyllic if Turkey is not affected zone by the U.S. and the European Union. Specifically, under the guise of a strategic partnership with the United States, Ankara has become completely dependent and controlled. Therefore, the issue of energy cooperation between Russia and Turkey is of strategic importance because it gives leverage influence Turkish politics, which is increasingly becoming a mixture of “pan-Islamism, neoosmanism, and pan-westernism”.

Keywords. Russia, Turkey, United States, European Union, gas.

Miša Đurković

Relations between Turkey and the United States of America

Abstract. Author problematizes very complex relations between Turkey and USA. At the beginning is presented the history of their relations until the reign of the

Justice and Development Party in Turkey. It is spotted that mostly through military circles USA had the key role in shaping and directing the modern Turkey which was the main USA ally in the Middle East, whereby in these relations also was included close cooperation with Israel. Awakening of the neosmanist tendencies went to review of these relations, while through the last decade Turkey started to emancipate itself in some segments from the inherited pattern to lead resolute and, it looks, more independent foreign policy. This was the most visible during the quarrel with Israel. However, after the start of the Arab Spring, Turkey returned to its previous frames and totally endangered its position in Muslim surroundings by betraying its recent allies.

Keywords. Turkey, United States, foreign policy, army, islamism.

Slobodan Janković

Turkish policy in the Middle East

Abstract. Turkish foreign policy strategy is to become one of the power poles in the nascent world order. She wants to accomplish this by reintegrating the three regions of Middle East, Caucasus and the Balkans with Turkey economically, culturally and eventually politically and to become one of the 10 major economies of the world. In the Middle East she tried to achieve these using public diplomacy, economic and cultural expansion, even the threat of using military aggression. Creation and realization of such foreign policy required also some internal reforms. After analyzing all mentioned activities of Turkey in the Middle East, and the hint of the internal reforms coupled with the foreign policy initiatives, author concludes that for the time being this strategy has failed.

Keywords. Turkey, Middle East, Turkish foreign policy, world order, Turkish economy.

Aleksandar Gajić

“Neosmanism” in the Caspian region

Abstract. Considering the influence of the historical heritage of rivalry between the Ottoman Empire and Russian Empire as well as the Republic of Turkey and the Soviet Union, the paper follows the path, aims and achievements of Turkish

foreign policy in the Caspian region (Caucasus and the Middle Asia) in post Cold War epoch. By noticing sort of “foreign policy offensive” in the 1990s as the first expression of “Turko-Islamic synthesis”, in the paper are depicted aims, achievements and deficits of such foreign policy in the Caspian region. Turkish foreign policy is at first compared with doctrinal neosmanism as a consistent methodological and operational foreign policy approach, and then in the matter of this region are depicted its previous shifts in implementation of Turkish goals in foreign policy, in other words – those deficits which are spotted and solved, but also those which are not.

Keywords. Caspian area, Turkish foreign policy, neosmanism, strategic depth, energetics.

Petar Dragišić

Picture of Turkish emigration in movies of Fatih Akin

Abstract. This paper analyzes picture of Turkish emigration in movies of German director of Turkish origin Fatih Akin. Research is based on movies Akin did as director and/or screenwriter between 1998 and 2007 (Kurz und schmerzlos, Gegen die Wand, Kebab Connection, Auf der anderen Seite). In the focus is the way how Fatih Akin showed Turkish community in Germany, mostly Turkish identity of emigrants, as well as differences between first and second generation of Turks in Germany. In the paper is stated that in his movies Akin underlined polarization of second generation of Turkish emigrants in Germany in compare with their Turkish identity. At the end of paper it is researched how much the picture of Turkish emigration in Germany in movies of Fatih Akin corresponds with results of contemporary field researches.

Keywords. Turks, Germany, emigrants, Fatih Akin, movies.

Miloš Ković

Two Empires: Brits and Ottomans (1774-1923)

Abstract. Author has carried the analyzes of relations between Britain and Ottoman Empire in 19th century, in light of the fact that British factor is today still linked with return of Turkey to the Balkans. Viewed in longer time perspective from

1774 to 1923, politics of Great Britain towards the Ottoman Empire ceased to coincide with popular opinions on “traditional friendship”. Relations of two empires cannot be seen separately from their relations towards the third empire - Russia. Only then all inconstancy of British politics towards Ottoman Empire is clearly visible and its readiness for quick changes of allies and enemies.

Keywords. Great Britain, Ottoman Empire, Russia, international relations, 20th century

---

Vladan Jovanović

Yugoslav-Turkey demographic arrangements until middle 1950s

Abstract. The paper represents retrospective view on “deosmanization” Yugoslavia which happened during 1930s and 1950s. It was the same phenomena in two completely different situations, under two ideologically opposed regimes. Along with the view on bilateral agreements between Yugoslavia and Turkey, the paper shows similarities in emigration of Muslims supported by the Yugoslav state by comparing four parameters: possible motivation of people towards migration to Turkey, methodology and mechanisms of migration, scale and scope of migration as well as international context in which migration happened.

Keywords. Yugoslavia, Turkey, emigration, Muslims, land reform.

Aleksandar Životić

Greek-Turkish conflict and Middle East policy of socialist Yugoslavia (1954-1957)

Abstract. The paper analyzes relationship among characters of the conflict between Greece and Turkey and Yugoslav policy in the Middle East. In this paper are also analyzed foreign politics and strategic frames of international relations in the Middle East, politics of members of the Balkan Pact in that region, Middle East crisis and relation of Greece and Turkey towards that crisis as a process of special global significance.

Keywords. Yugoslavia, Greece, Turkey, Egypt, Balkan Pact, Suez Crisis.

Aleksandar Raković

Turkish diplomatic initiative for unification of the Islamic communities in the Republic of Serbia (October – November 2011)

Abstract. On the basis of public documentation of the Ministry of Religion of the Republic of Serbia, personal notes about talks with the highest religious officials of the Islamic Community of Serbia and foreign diplomats, domestic and foreign press, this paper shows how Ministry of Religion of the Republic of Serbia decided to accept the Islamic Community of Serbia with reis-ul-ulema and seat in Belgrade as traditional religious community in the Republic of Serbia (2010) and explains how Turkish diplomatic initiative was the answer with aim to abolish the Islamic Community of Serbia and after imposed unification of the Islamic Community in the Republic of Serbia to place it under jurisdiction of reis-ul-ulema of the Islamic Community of Bosnia-Herzegovina with seat in Sarajevo (2011) .

Keywords. Islamic Community, Serbia, Turkey, Bosnia-Herzegovina, reis-ul-ulema, mufti.

Nenad Kecmanović

Neosmanism or panislamism. Reception of neosmanism in Bosnia-Herzegovina

Abstract. The paper shows how turbulences in Istanbul will have strong echo in Sarajevo, which is now not just Muslim but through many attributes a Turkish city. It is obvious when we have in mind that Turkish Prime Minister Recep Tayyip Erdoğan said that Bosnia-Herzegovina is his special care and behest of Alija Izetbegović, while former Bosnian reis-ul-ulema Mustafa Cerić added that “Turkey is the Bosniak Matrix”. It is still under question mark how this question fit into American strategy of support to Turkey “as a part of wider European Union” (Brezinski) and vision of Bosnia-Herzegovina as unique state which has to speak the same voice in Brussels?

Keywords. Neosmanism, islamism, panislamism, Arab Spring, Turkey, Bosnia, Middle East, Serbia, Republic of Srpska.

Željko Vujadinović

L'Empire ottoman (République de Turquie) et l'Europe. Les contrastes et l'interférence

Résumé. Dans ce texte l'auteur étudie les contrastes séculaires existant entre l'histoire européenne et orientale et ses confrontations, croisements et perceptions. Le point de départ de son analyse l'auteur met aux moments où l'Europe et l'Empire ottoman vivaient simultanément leurs expansions respectives: spirituelle et économique de l'Europe et militaire de la Turquie. L'auteur examine les causes, les motifs, la logique, la méthodologie, les voies et les traces de l'expansion ottomane vers l'Europe d'aujourd'hui, puis les raisons du recul et de la chute de l'Empire ottoman ainsi que les traces qu'il avait laissées en Europe et dans les Balkans. Ce travail se concentre également sur la question des études de « l'autre », ainsi que sur les causes et la nature de l'intérêt que porte le monde occidental pour l'histoire orientale. Les problèmes des rapports de ces deux mondes sont également étudiés dans le contexte des priorités géopolitiques actuelles. L'auteur explique en particulier la transformation de la Turquie d'aujourd'hui vers une grande puissance démographique, économique et militaire et la réapparition des phénomènes de l'orientalisme et du nouvel ottomanisme. A la fin, l'auteur pose plusieurs questions ouvertes et très actuelles relatives à la destinée des Balkans dans le tourbillon des influences européennes et turques.

Mots-clés. Europe, Empire ottoman, Turquie, Balkans, islam, orientalisme, nouvel ottomanisme

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

327(560)(082)

323(560)(082)

94(560)(082)

ТУРСКА регионална сила? / уредили Миша Ђурковић,
Александар Раковић. - Београд : Институт за европске
студије, 2013 (Београд : Зухра). - 293 стр. : илустр. ; 25 cm

Тираж 300. - Стр. 7-14: Увод-Постаје ли Турска регионална
сила? / Миша Ђурковић, Александар Раковић. - Напомене
и библиографске референце уз текст. - Библиографија уз
већину радова. - Summaries.

ISBN 978-86-82057-45-1

COBISS.SR-ID 203568652